

401

A

FRANCZIA KÖNYVDÍSZ

A RENAISSANCE KORBAN.

HARMINCZEGY ÁBRÁVAL.

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS.

DANKÓ JÓZSEF

LEV. TAGTÓL.

(FELOLVASTA A II. OSZT. ÜLÉSÉN 1885. ÁPRILIS 13-ÁN.)

Ára 1 frt 30 kr.

BUDAPEST, 1886.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

A
FRANCZIA KÖNYVDÍSZ

A RENAISSANCE KORBAN.

HARMINCZEGY ÁBRÁVAL.

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS.

DANKÓ JÓZSEF

LEV. TAGTÓL.

(FELOLVASTA A II. OSZT. ÜLÉSÉN 1885. ÁPRILIS 13-ÁN.)

BUDAPEST, 1886.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADEMIA.

401275

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

Budapest, 1885. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

TARTALOM.

I. Bevezetés. 3—7. l.

Tájékoztató megjegyzés a francia nép kulturális befolyásáról. A díszítés helye a műipar körében. A szépírás és könyv mindenkor kitünő ápolásnak örvendett, főleg a renaissance korszakában. Francia-, Németország, Itália és Németalföld álláspontja, szemben az újonnan feltalált nyomdászattal; alapjoknak közössége. Búvárlatunk tárgya a francia könyvdísznek, a nyomdászat Franciaországba való honosításától kezdve, a XVI-ik század végeig. Ez időtájban a fametszés majdnem kizárólagos eszköz a művészi dísz kifejezésére. Általános jellemzése a francia könyvdíszítésnek. A fametszetnek a XVI-ik század végével bekövetkezett hanyatlása. Rövid átnézet a francia könyvdísz tudományos vizsgálódásáról; történelmének fejtegetői: Papillon, Lottin, Van Praet, Jakson, Chatto, Dibdin, Bartsch, Heller, Brunet K., Silvestre, Weigel, Passavant, Delisle, Robert-Dumesnil, Duplessis, Brulliot, Faulmann, Humphreys, Didot A. F., Laborde L., Renouvier, Nagler, Bernard, Butsch, Müntz, Lacroix, Laborde H., Lecoy de la Marche.

II. Díszített francia kéziratok. 8—23. l.

Irodalom 8—15. Kétségtelen, hogy minden idő kalligrafusai koruk művészeivel közösen végezték munkájukat. A könyvdíszítés előőrsei a miniaturék. Dantének a francia kifestészetre vonatkozó helye: Purg. XI, 73—81. Párisban már a XIII-ik század végén adófizető miniátorokkal találkozunk. A szépírás Nagy Károly alatt. A himzés művészetének Franciaországban bámulatos műve, a bayeux-i függöny a XIV-ik századból. Az ornamentika különböző ágai, a román és gót stíl befolyása a könyvdíszre. Folyton haladva Franciaország a német művészetre hat. Villard de Honnecourt vázlatkönyve. A miniátorok korlátozottságuk alól felszabadulván, az élet megfigyelésének nyomait állítják szemünk elé, mi a genre-képekben nyilatkozik. Méztelen alakokkal azonban ritkán találkozunk. Figyelmünket e tekintetben a naptárak havi képei érdemlik meg kiválólág. A XIV-ik

század elején az alaprajzra nagyobb gond fordítván, a természeti igazság után való törekvés, vagyis a naturalisticus alakítás érvényesíti magát. A fantázia gazdagságával ábrázolt „drolleries”-ek. Az imakönyvek páratlan díszítésben részesülnek. Berry herceg „Heures”-jei. A művészet VI. VII. VIII. Károly és XII. Lajos alatt. Bretagne-i Anna Bourdiehon által remekül festett imádságos könyve, és ára. A németalföldiek, tüzetesen Van Eyck testvéreknek nagy tökélyre fejlett realismusuk átértése és technikájoknak tanulmányozása következtében, a francia miniature a XV-ik század közepe körül remekeket teremt. Fouquet jellemzése. I. Ferencz király uralkodása alatt az olasz festészet iránt való hajlam nagy volt, behatása a francziára kétségen kívül áll, de a nemzeti irány Clouet- és követőiben szorgos és elmés munkásokat nyert. Összefoglalása és osztályozása a francia festészetben feltűnő elemeknek. Navarrai Johanna királynénak „Heures”-jei a francia stílféjlesztésre törekvő iránynak mintaszerű példánya. Midőn a francia miniature a XVI-ik század elején delelőjét eléri, fájdalom, hanyatlása rohamosan áll be.

III. Xylographikus nyomatok és incunabulák.

24—39. l.

Irodalom 24—29. A xylographikus nyomatok Franciaországban, kevés kivétellel lábra kapni nem bírtak. Brousson alsóbretagnei naptára. Francia kiadása az „Ars moriendi” név alatt ismeretes műnek. Rövid vázlata a francia nyomdászatnak és díszítményének a XV-ik században. A párisi nyomda felállítása Jean de la Pierre és Fichet-nek köszönhető; valószínűleg 1470-ben hozott be. Első terméke: bergamói Barzizi G. humanistának levelei. Párist Lyon 1473-ban követi, hol Le Roi nyitott műhelyet. A vidéki nyomdák időszereinti sorozatban. A nyomtatott könyvnek viszonya az írott és festetthez, figyelemmel a nyomda természetére, anyagára és eszközeire. A betűk idomai különböző korszakokban. Franciaországban a gót írás soká divott, míg végre is a kerek latin „antiqua” lett általánossá. Az illusztrációk fejlődése, nehézségei; a karcz alkalmatlan levén, a nyomdászok fametszethez nyúltak, mely a XVI-ik században a legnagyobb tökélyre emelkedik. Verard tevékenysége. Díszkiadások hátyára nyomtatnak. A népies iratok illusztrációkkal való kiállításában Lyon felülmúlja Párist. Az első francia könyv megjelenésének helye Köln vagy Bruges. A lovagregények, keresletők. Breydenbach-féle útleírás francia fordításának kiadása 1486-ban. Lyoni nyomdászok, köztök Hongre Pierre hazánkfia. Az arezkép kimivelése körül nagy érdemei vannak, épp úgy a kéziratokban mint a nyomtatványokban előforduló ajánlólapoknak vagy praesentationális képeknek. Példák erre. A Lyonban Trechselnél 1493-ban nyomtatott Terentiusnak bővebb ismertetése. Kulturai értéke.

IV. A francia könyvillusztráció saját alkotásai.

40—52. l.

Irodalom. 40—42. Előzmények. Az újabb kutatások szerint téves azon állítás: hogy a francia könyvdísz az olaszt és németet szolgailag utánozta volna. Hogy e fölött ítéletet mondhassunk, a 'Horae', 'Heures' és egyéb néven Franciaországban megjelent imakönyveket kell ismernünk. Ezek leírása. A színes ábrákról. Jenson Velenczében 1474-ben *Officium Beatae Mariae Virginis* kibocsátott nyomdaterméke, mely minden illusztrációt nélkülöz, ezen irodalomnak első zsengeje. Jenson emléke. A 'Heures'-ek tartalma, berendezése, díszítése. Méltatásuk azért szükséges, mert a francia illusztrációban, szabatosan a könyvornamentikában, jelentékeny szerepök van. Élénk érdeklődéssel kíséri manap a kulturtörténelem a halálnak, az úgynevezett *Danse Macabre* sokszor rémes alakokban ábrázolt személyesítését. A Guyot-féle párisi kiadás 1486-ról. E cyclusos képeknek célja, a halálnak végzetes hatalmát szembetűnőleg kifejezni. Erről Horatius remek költői képe. Holbein halálképei Erasmus inspirációjára vezetettnek vissza, különben a már létező típusok lettek felhasználva. Finom compositiójok sajátzerien jellemezvők. Sajnos, hogy a 'Heures'-ek rajzoló művészei ismeretlenek; leginkább Párisban, nem csupán Franciaország használatára, hanem külföldi egyházi községek részére is nyomattak. Ezen oly híres kibocsátványoknak főkiadói Vostre, Verard, Dupré, Pigouchet, Hardouyn, Kerver, nagy érdemeket szereztek ez által a könyvillusztráció terén, azonban e tekintetben is Tory-t illeti meg a legnagyobb dicsőség. Vostrenek e nemű alkotásai méltán korszakalkotóknak nevezhetők. Vostre, ki az olasz és német graphicus művészetet igen jól ismerte, működése ez irányban három korszakra oszlik fel. Az első képviseli az 1498-iki kiadás nemzeti jellemével. Ezen igazán francia alkotások 1498—1502. kerülnek elő. Ez évtől kezdődik a Vostre-féle 'Heures'-eknek második neme, mely olasz befolyásra vall. Azonban az elnős és életrevaló művész-kiadó 1515-től visszatér első irányához, a nemzeti typushoz, azt nemesítette és tökéletesítette. Pigouchet, ki önállólal is működött, Vostre nyomdásza vala. Vostre mellett Verard foglal helyet, kiadásainak ábrái úgy vannak előállítva, mintha színezésre lettek volna szánva. Vostret utánozza Kerver, képeit másodrendű művészek készítik, egynémelyek német jellegre vallanak. Kerver a nyomtatáshoz az antiqua betűket is használja kibocsájtványában, de nagyon mögötte áll Vostre-nek, kinek, valamint Dürernek ábráit is gyakran utánozta. A Hardouyn-ok közül Germán a legügyesebb. Renault is említésre méltó, mert illusztrációja a jobbhoz tartozik. Ezek után a 'Heures'-ek kiadásaiiban fáradoztak: Eustace, Rembolt, Jehannot, Vidouue, Brie, Marnef, Remacle, Vivian. A 'Heures'-ek régi és új bece. Árjegyzések.

V. Műértő párisi nyomdászok és kiadók. 53—80. l.

Irodalom az összes francia nyomdászathoz. 53—63. A párisi kiadók, könyvnyomtatók és könyvárusok nagy száma nehezíti tüzetes ismertetésüket, itt csak a legkiválóbbakra, kik a könyvdiszítést fejlesztették, lehet tekinteni. Páris, mely az akkori egyházi és világi irodalom majd minden ágát művelte, mégis a hittani, különösen a liturgikai könyvek kiadásában válik ki. Itt nyomattak nemcsak a francia, hanem a külföldi egyházi megyék számára is a legpompásabb szertartási könyvek, melyek, kiállításukat tekintve, manap is ritkítják párjokat. A szép papíron, betűkön, díszítményeiken kívül, az ábrák képezik művészi jellegüket. Az illusztrációk cyclusa ugyan, a különféle kibocsátványokban, nem tér el egymástól, de felfogás és kivitel tekintetében igen változik; művelt és okos kiadók jó művészekhez fordultak rajzokért, melyeket ügyes fametszőkkel a divatos ízlésnek megfelelőleg készíttettek el, némelykor ki is festették. Az első nyomtatott Missale 1475-ben Milanóban jelent meg. Dupré, társával Huymmal, 1481-ban adta ki a Missale Parisienset, melyet majdnem szakadatlan folytonosságban a misekönyvek egész serege követett. Dupré liturgicus kiadványai azonban valamennyi között kitűnnek; különben Kerver, Higan, Hopyl, Etienne, Kerbriant, Maheu, Marnef műhelyeiből is sok jó szertartási könyv került ki. Ezeken kívül még számos párisi nyomdász sajtója foglalkozott efféle kiadványokkal. Általán nehéz, közben lehetetlen is meghatározni: mennyiben folytak be a jelesebb könyvkiadók és nyomtatók a művészi dísz kiállítására. Dupré nemzeti nyelven is csinosan illusztrált munkákat bocsátott közre. A Verardnál megjelent világi irodalom termékeinek díszé gyarlóbb. Az Etienne-k ugyan nagyobb gondot fordítottak a korrekt nyomtatásra, de a külső csínt sem hagyták figyelmen kívül; egyes kiadványaik jeles ábrákkal vannak ellátva. Bade nyomtatványainak képes része középszerű. Colines, Tory barátja és nyomdásza, a könyvornamentikai fejlődés magasabb fokát éri el. Wechel Alciatus kiadásáról, s egyéb műkönyveiről. Alciatus emblemái kiválólag megérdemlik figyelmünket. Zsámbocki hazánkfianak hasonló példabeszédes könyve. Janot, Groulleau és a Marnefek műhelyeikben az illusztrációt majdnem önálló művészetkép kezelik. Corrozet polyhistor egykorú nyomdászait határozatosan segíti, mit Cousin az írónnal, azt Corrozet tollával végezte. Kerver, Polifilo 1554-ben megjelent francia fordításának eredetiségét a maga nemében tünteti fel. A francia művész, kit Cousin-tól meg kell különböztetnünk, az olasz illusztrációkat, melyek alkotója még ma is vita tárgyát képezi, tehetségének egész erejével használja föl. A hirvevesekhez társulnak még néhány szerény párisi kiadók és nyomdászok.

VI. A lyoni kiadók és nyomdászok. 81—96. l.

Maillard panasza a lyoni sajtó erkölestelen működéséről nines igazolva, mert a nemzeti irodalom termékein kívül számtalan hittani iratot is nyomtattak. Különösen híresek bibliai kiadásai, Velenezét kivéve, ez időben széles e világban nem nyomtatott annyi S z. I r á s, mint Lyonban, melyek többjének díszítése kettős. Ezek bel- és külformáit tekintve, három sajátos kiállítási módra bukkanunk. Kezdetben a velenezi dívik, erre következik a német, végre a francia, befolyásolva ugyan az olasz által, de határozott nemzeti típusával jut érvényre. Azon lyoni nyomdászok között, kik a szentirási könyvek illusztrált kiadásaival foglalkoztak, az első helyek egyikét S a c c o n i foglalja el, a ki saját kiadványain kívül az öregebb és ifjabb K o b e r g e r nürnbergi könyvtárosok részére dolgozott. T r e c h s e l lyoni nyomdászcsalád a H o l b e i n-féle halálképek-, valamint ó-szövetségi képekben világhírű illusztrációkat hoztak létre. T r e c h s e l öröksége a F r e l l o n-okra száll. Polyglott szöveggel gyakran ismételtetnek Holbein ábrázolásai. Kiváló figyelmet érdemelnek T o u r n e s és R o v i l l e gazdagon illusztrált 'Vulgata' kiadásai, az elsőét Bernard S. látta el rajzokkal, R o v i l l e-ét pedig M o n i. H o n o r a t i, P a y e n és G i u n t a ezég lyoni fióknyomda intézete, szintén e szakmát művelték, de a főm dicséret könyvkiadók nál kisebb sikerrel. E mellett, bár a párisi kiadványokhoz mérve csekélyebb, mégis elég nagy száma jelent meg a szertartási könyveknek Lyonban. Versenytársai között derék munkát végzett S e p t g r a n g e s, a ki szerencsés vala könyveinek ikonographicus részéhez W o e i e r i o t P.-t megnyerni. Nem kevesebb serénykedtek a lyoni nyomdászok, a világi irodalom mezején is díszes kiállítású könyvek létrehozásán. Ezek között megemlítendő: B a l a n d, B l a n c h a r d, G r y p h e, d e l a P o r t e, B o n h o m m e; de az oroszlanrész ismét T o u r n e s t és a R o v i l l e-eket illeti. Velők, kik nagy feladatuknak magaslatán állottak, bezárul a hírneves műértő lyoni könyvkiadók és nyomdászok hosszú sora, és gyorsuló sebességgel ér véget.

VII. A vidéki sajtó művészi tevékenysége. 97—103. l.

A vidéki nyomda-műhelyek korán és szaporán keletkeztek Franciaországban. A b b e v i l l e, A l b i, S t. D i é, N a n t e s, P a u, P o i t i e r s, S t. N i c o l a s d u P o r t városokban jókor találkozunk illusztrált kibocsátványokkal, melyek, csekély művészi becsök mellett is, a könyvdísz fejlődése felől a vidéken tanúskodnak. R o u e n azonban liturgikai kiadványaival, melyek a párisi e nemű könyvekkel rokonságban állanak, a renaissance-al járó tisztult ízlésnek megfelelőbb illusztrációkat hozott létre. M o r i n és O l i v i e r társaik közül kiválnak. T o u l n a k, mint könyvnyomdahelynek emlékét P é l e-

rin „perspectivája“ örzi meg, mely az újabb kutatások nyomán bővebben ismertetik. Nevezett városok nyomdászai követőkre találtak Toulouse-, Tours-, Troyes-, Vienne-ben. A népszerű apróbb nyomtatványok kiadása levén fő gondjok, csak egyes esetekben kerekedtek fölül a közönségesen, például Sens, hol Richeboys E. egy Cousin-tól földije által rajzolt czimképpel a „Baillage de Sens“ néven kibocsátott könyvet díszítette.

VIII. Az illusztráló művészek. 104—124. l.

Irodalom. 104—107. Az inkunábulák korszakában a „tailleurs d'histoires“ néven ismert művészek foglalkoztak a fametszéssel. Ötvösök is működtek e téren, azonkívül nem egy nyomdász forgatta a vésőt, például Verard. Értelmileg minden bizonynyal vezették kiadványaik ornamentikájának kiállítását Chesneau, Gourmont, Gryphe, Merlin, Royer, Vostre, de egyike vagy másika a kivitelnél is közreműködhetett. Súlyt kell azonban fektetni mindenekelőtt arra, hogy a nyomdászok monogrammjai, bélyegei, pajzsai és egyéb jeleik, a művészek, rajzolók, metszők és más iparosok efféle jelvényeitől megkülönböztessenek. Az illusztráció tárgyául szolgáló lapok monogrammjainál, melyekkel csak a XV-ik század végén, ekkor is igen ritkán találkozunk, ismét több signatura fordul elő, a mi azután külön figyelembe veendő. De még egy maga a monogrammok tüzetes meghatározása sem vezetne célhoz, kiváló gondot kell tehát arra fordítani, hogy a műlapok sajátos jellegét felismerjük. E tekintetben érdekesebbnél érdekesebb adatok hoztak újabban napfényre, melyek még nincsenek értékesítve. Meg kell elégednünk, első sorban, a tudomásunkra jutott könyvészeti monogrammisták rövid ismertetésével. Külön összehasonlító méltatást igényel az úgynevezett lotharingiai kereszt. Hervadhatlanok érdemeik a francia illusztráció körül Tory, Cousin és Bernard-nak, ezek között az időrend és messzeható befolyása után Tory-é az első. Későn kezdett ébredni az érdeklődés művei iránt, nem lehet feladatunk, életirója Bernard által felkutatott emlékek alapján, azokat részletesen leírni. Tory a legjobb hazafi, vágya ellenállhatatlan Itáliát látni és tanulmányozni. Visszaérkezése után tudományos és művészi tevékenysége. Valamennyi kibocsátványai között legfontosabb a „Champ Fleury“, melyben sikerült neki a francia helyesírás szabályait mindenkorra megalapítani. Egyéb alkotásai. Cousin sokoldalú művészi tevékenysége. Számra Bernard is sokat teremt, de műveinek értéke csekélyebb beesű. Teljes homály fedí Reperdius emlékét. Ezekhez járulnak Jollat, Goujon, Lorme, Laune, Mallart, Marchant, Valentin, Woeiriot. Találkoztak tudósok is, kik könyveik illusztrációjának munkáját önmagok tényleg végezték, mint p. o. Riviere és Fine Oronce.

IX. Nyomdajegyek és czimerek. 125—152. l.

Irodalom. 125—127. A nyomdászat kezdetétől fogva szokás vala Franciaországban, hogy a könyvnyomtatók és kiadók kibocsátványaitak képes jelekkel, czimerekkel, monogrammokkal látták el, hogy így könyveiket az utánnyomás ellen védjék. Eredetileg facultativus jelleggel bírtak, később a törvény által követeltettek. Tartalmukra nézve eleinte egyszerű betűjegyekből állottak, de idővel összetételökben valódi képtalányokká váltak, melyek értelmezése nehézséggel járt. Az egyszerű házi bélyeg díszített czimerré változott és jelmondatokkal láttatott el. Érdekes a nyomdajegyek fejlődésének menetét figyelemmel kísérni. Kezdetben nem ritkán az üzleti helyiségek ajtai fölé helyezett czimereket használtak, később a vezeték- és melléknevek értelméből indultak ki bizonyos ábrázolások megválasztására, például *Dolet* nevét, vonatkozással latin eredetére, jelvényesen fejezte ki, mit számtalan más példakkal is lehet bebizonyítani. Találkozunk még *symbolicus* és *allegorius* nyomdajegyekkel, melyek tárgyát a sz. írás vagy *classicus* irodalom szolgáltatta. Kevés kiadónak jutott azon szerencse, a mi *Aldus*-nak, kinek nyomdabélyegét *Erasmus* elmésen magyarázta. *Aldus* méltán féltékeny volt bélyegére, melyet több nyomdász, utánnyomataikat jelzendők, eltulajdonított. Az *Etienné*-család e tért sem hagyta parlagon, több nemű jegyei latin és görög fölíratokkal érdekesek. E jegyek, mint a renaissance-szal járó szellemi mozgalmaknak tanúi, a francia könyvornamentikának legkiválóbb részét teszik. *Silvestre* fáradhatlan működésének köszönjük a francia nyomdászok jegyeinek közzétételét, de az illető anyag még nines teljesen értékesítve, az érdeklődés iránta csak napjainkban kezdett ébredni. Felsoroltnak egyes nyomdabélyegek, melyek szépségöknél fogva a kitünőbbekhez tartoznak. Elvmondataik választásába sokféle motívum folyt be. Nyelvökre nézve legnagyobb része latin, de van francia, görög, sőt héber felirat is, többé-kevesbbé ügyesen alkalmazva. Példák. E signettek aesthetikai és kritikai méltatása bizonyos értelemben a francia *graphicus* művészet történeti képét tárja fel előttünk. Míg az elsőrendű signettek az építómesterek és kőfaragók modorában készültek, a XVI-ik század elejétől kezdve mindinkább művészi alakot öltenek. A francia könyvornamentikának fénykorát ez irányban is *Tory* alkotásai képezik. Sikeres fáradozásainak kell leginkább tulajdonítani, hogy a czímképek és nyomdabélyegek valódi műtermékekévé váltak. *Tory* saját nyomdajegyében élete viszonyaira volt tekintettel. Kortársainak készségesen szolgált, s nem egy rajza még halála után is értékesített. *Tory* után e műfajnak további fejlődésében legnagyobb része volt *Cousin*-nak. A század vége felé a fametszet jelentőségét veszíti, helyét, a nyomdabélyegek előállításánál is, a rézmetszet és karcz foglalta el.

X. Könyvkötések és könyvjegyek. 153—161. l.

Irodalom. 153—155. A nyomdászai könyvdiszszel mindenkor szoros összeköttetésben volt a könyvek külseje. Nagybecsű kéziratok épp oly pompás, mint értékes táblákba lettek kötve. A dúsan illusztrált „Heures”-ek elengedhetlen díszéhez tartozott, Deschamps szerint, a finom kötés. Corvin Mátyás világhírű könyvtárának kötési e nemben is valódi remekek voltak, s a renaissance stíl sajátos, nagybecsű emlékei. A XVI-ik század harmadában Franciaország veszi át más országok előtt a könyvkötés művészi kezelésének vezérszerepét. Legjelesebb művészei sem kiesinyelték a műipar ezen ága részére rajzokat teremteni. Török erre vonatkozó becses compositiói. Nagy virágzásnak indult I-ső Ferencz király idejében. Grolier J. behatása a könyvkötés művelődésére. A nemzeti stílnak ő adott lökést. Hazafias működésének eredménye. Grolier az amateur-ök igazi példányképe. Jelmondatai. I. Ferencz király könyveinek kötése Grolier-énél sokkal egyszerűbb vala. Említést érdemelnek potiersi Diana könyvei. Egyes híres könyvkötők nevei ismertetnek, legtöbbről azonban biztos tudomással nem bírunk. A szép kötések iránti előszeretet Franciaországban folytonosan tartott, s napjainkban áruk rendkívül emelkedett. A stilisált francia díszkötéseknek, melyek elszórtan az egész világon föllelhetők, legnagyobb részét Franciaország, az amateur-ök hazája bírja, hol régóta általános meggyőződés: hogy hazafias munkát végez az, a ki könyv- és műgyűjteményekre fordítja tökéjét. A „könyvjegyek” [Ex libris] rövid ismertetése.

Végszó. 162.

Bizonyítékok: a) Kéziratok. 165.

b) Könyvek. 166.

c) Egyes lapok. 175.

d) Utánozatok. 177.

Hely- és névmutató. 181—194.

ÁBRÁK.

	Lap
* I. Hopyl F. nyomtatványa 1514	68
II. Etienne H. nyomtatványa 1516	70
III. Etienne R. arcképe Desrochers J. metszete után	73
IV. Bade J. nyomdabélyege 1520	74
V. Marnef Vitruve'-nek czimképe Goujontól	78
VI. Regnault F. nyomdabélyege 1501	80
VII. Vingle J. nyomdajegye 1498	82
VIII. Sacconi J. egyszerű nyomdabélyege 1519 . . .	84
IX. A Frellon-czég nagyobb nyomdajegye 1546 . . .	87
X. A Tournes-féle nyomdabélyeg	88
XI. De la Porte H. nyomdajegye 1572	92
XII. Tournes és Gazeau 1558. kibocsátott Montuus orvosi könyvének czimlapja, Bernard Sal. rajza szerint	95
* XIII. Dupré J. nyomdabélyege	109
* XIV. Colines, Agricola dialecticája 1529, Tory rajza .	115
* XV. Colines, Erasmus bellum-ja 1530, Tory rajza . .	119
* XVI. Colines, 1543-ki Horatius kiadásának czime Tory rajza után	120
XVII. Du Chemin-nél 1566-ban megjelent Chroniques de France czimlapja. Cousin rajza	121
* XVIII. Bocard, máskép Boucard A. nyomdajegye 1497	130
* XIX. Dupuys J. nyomdabélyege 1554. Rajzolta Cousin	132
XX. Etienne R. nyomdajegye. 'Oliva' 1558	134
XXI. Etienne R. görög kiadásaiban előforduló nyomda- bélyege	136
* XXII. Le Preux P. nyomdajegye 1554	137
XXIII. Petit J. nyomdajegye 1504	139
XXIV. Desbois, Merlin és Nivelles közös nyomda- bélyege 1567. Cousin rajza	140
XXV. Tory G. nagy nyomdajegye 1529	144
XXVI. Gourmont nyomdabélyege, rajzolta Tory 1528 körül	146
*XXVII. Chevallon nyomdajegye	147

	Lap
XXVIII. Colines S. nyomdajegye 1546. l. Tory rajza . . .	149
XXIX. Guillard-Chevallon-Desbois-féle nyomda- jegy. 1564	150
XXX. Marnef-ek nyomdajegye, Cousin által rajzolva . .	152
XXXI. Grolier díszkötésének másolata, vétetett Le Roux de Liney kiadásából	159

Kedves kötelességem megemlíteni, hogy a * csillaggal jegyzett műlapokat Butsch B. úr boesátotta rendelkezésünkre, míg a többi saját gyűjteményünkéből való.

FRANCZIA KÖNYVDISZ

A RENAISSANCE-KORBAN.

I.

Bevezetés.

A könyvdiszítés mindenkor és mindenütt a teremtő fantázia alkotásainak hathatós eszméltetője lévén, igen tanulságos a művészet ezen ágát, mint felette érdekes tünemény fejlődésének menetét, bölcséjétől legvirágzóbb koráig lépést követni, éppen azon nemzet életében, mely nem egyszer a kulturélet vívmányaira átalában, különösen pedig a művészetre irányadó hatalmat gyakorolt; mert a mellett, hogy e vizsgálódás aesthetikai érdekekkel bír, szembeállítja a bűvárt még egy nagyszerű történelmi ténnyel, mely phoenomenális ragyogó erejével mindenkit elbűvöl.

Mindent diszíteni a mi környez és a mit kedvelünk, azon szép szokás, mely különböző művészi tehetségek eszmélésének alapja. Ebben gyökerezik a műipar hatalma és terjedése, mely a diszítő művészetnek első életjele. Teljes joggal mondja tehát egy szellemes író: hogy a diszítésben, ennek törvényeiben, az alaki szépeészet tökéletes codexe foglaltatik.

Mig azonban az ember kedvtelésének és csinosításának némely tárgyait lassanként elhanyagolta, másokhoz még is, a kultura legkorábbi idejétől kezdve folyton híven ragaszkodván, ezeket teljes lélekből ápolta és ápolni fogja mindaddig, míg ő maga kulturával birand.

Kiváló helyet foglal ezek közt a szépirás mestersége, a miből eredetét vette a könyv. Ennek és diszítésének története különböző művészi tevékenység kifejtésével kapcsolatos s valóban maga a könyv, mint végelemzésben is az értelmi élet maradandó emléke, oly ápoló figyelemben részesült mindenkor, milyennel más valamely tárgy ritkán dicsekedhetik, minélfogva bizonyos értelemben, a művelődés történetének egy kiváló feje-

zetét képezvén, innen tekintve is általános fontossággal bír. A néma könyvek minden figyelmes észlelő számára a különböző idők és népek erkölceinek, gondolkodásának ékesen szóló tanúi, melyek az egyes művészetek és ipartevékenység virágzásának és hanyatlásának időszakait tükrözik vissza, és az emberi természetben mélyen rejlő szükségességet, azaz: a szellemi környezet olyanná való alakításának szükségességét, hogy a megnemeseült életkedv is egész teljében láttassék, bebizonyítják.

Azonban a különböző idők szelleme, valamint a nemzetek sajátosságos, egymástól elütő jelleme, az elme minden szüleményére, úgy a szépirásra is, mely a nyomtatott könyvek előzője vala, saját bélyegét nyomja; ennélfogva tanulságos nyomozni: mikép fejlődött a könyvek belső és külső diszítése, kivált a renaissance szellemi mozgalmának páratlanul álló korszakában, midőn a nyomdászat minden testvér-műipart felölelt, hogy a könyvek belseje és külalakja a legkedvesebb idomokat nyerje.

A művészi formák alakulásának eme fejlődésében kiválólag Francia-, Németország, Itália és Németalföld vettek részt, s a milyen álláspontot foglaltak el e népek az ezen kort mozgató eszmékkel szemben, azonképen volt ez művészi munkásságukra is döntő befolyással.

A technikát tekintve, habár a három nemzet a német találmányokkal szemben receptív álláspontot foglalt el, az ornamentikában mindamellett az antik, úgy, mint azt Itália felfogta és saját nemzeti ízléséhez idomította, különösen Francia- és Németországban irányadó volt.

Tény az: hogy Németország a nyomda és fametszés műszaki iskolája, hol az olaszok és francziák technikai képességeket szereztek; midőn azonban e két művészet fejlődésének pályáján az ornamentika kiműveléséhez ért volna, ekkor már a németnek úgy, mint a francziának közös forrás gyanánt az olasz renaissance szolgált, ezt mindketten itt tanulmányozták, de saját génuszokat követve, ennek szelleme mindkettejüket egymástól külön utakra — melyen önállóan haladtak — vezérlé.

Búvárlatunkat a nyomdászatnak Franciaországba való honosításával kezdjük, s a tizenhatodik század végével fejezzük be. E határok

megszabására külső és belső érvek indítottak. Ugyanis a könyvek illusztrációjával foglalkozó művészek, eszméik kivételére kiválóan a fametszést használták; az ez időszerinti sajtó-termékekben előforduló rézmetszeteknek és karczatoknak csekély száma alig vehető tekintetbe; mert csakis úgy tűnnek fel, mint kivételek a szabály alól. E grafikus művek legtöbb termékei magokon viselik az eredetiség jellegét, s bizonyos tekintetben hol sikerültebb, hol silányabb, közvetetlenül fára rajzolt műveknek tűnnek fel. Tagadhatatlanul e mintegy százharmincz évnvi időközben felismerhetők a művészi fejlődés különböző korszakainak árnyalatai. A renaissance, mely hajnalpírjától egész hanyatlásáig az összes nagy művészetben: az építésben, szobrászat- és képirásban érvényesítő befolyását, szükségképen a könyvek művészi díszítéséből is visszasugárzott. Míg kezdetben a francia illusztráció túlnyomón a gót nemzeti stíliányhoz ragaszkodott, később idegen, kivált olasz befolyásoknak engedett, végre a század harmadfele körül lángeszű művészek által kiművelve tökélyének legmagasabb fokát érte el; azonban a tizenhatodik század utolsó évtizedei már hanyatlásra vallanak, s a fametszés kénytelen a rézmetszésnek mind több tért engedni, míg végre fontosságát teljesen elveszti. A közönség érdeklődése, mely nélkül ezen művészetágnak példátlanul nagy népszerűsége és virágzása képzelhető sem lett volna, lassanként elhidegül, a megrendelések mind ritkábbá válnak, s ezzel nemcsak a művészi tehetség, hanem a technikai ügyesség is alább száll, s velök elvész e kedves, manap a szakértők és laikusok által egyiránt becsben tartott kifolyása a renaissance művész szellemének.

Hanyatlásánál lassanként ama vélemény kapott lábra, mintha a fametszés általában csakis durvább népies ábrázolásokra lenne alkalmas. Nem lehet feladatunk e kicsinylés okait fürkészni, sem ezen egyoldalú előítélet aesthetikai, minden jogosultságot nélkülöző indokai felett vitázni. Egyebekben szabad legyen itt, ha mindjárt röviden bár, azon férfiakról megemlékezni, kik a *francia könyvdisz történelme* körül az újabb időben fáradoztak.

Midőn PAPILLON a mult század közepe táján a fametszés történetét encyclopaedikai modorban megírta, a könyvdiszítést

csak felületesen s futólag érinté. LOTTIN a francia nyomdászatnak inkább nyomdászati mint artistikai részével foglalkozott, azonban a kiadók és nyomdászok kronológiájához tömérdek adatokat szolgáltat, melyek becsocket mindenha megtartják. VAN PRAET a bibliografia elismert bűvárja, az ide tartozó anyag történelmi és kritikai kutatása körül szerzett érdemeket. JACKSON és CHATTO tárgyunkra vonatkozó közleményeik sem nem elégségesek sem megbízhatók. DIBDIN becses értekezései a szöveg és képek megbírálásánál, feltűnően nélkülözik a szükséges tudományos akribiát. BARTSCH és HELLER munkái érdeemesek, s mindenki előtt, ki a grafikus művészettel foglalkozik igen ismertek is, de feladatunk számára csekély adatokat nyújtanak. BRUNET K. a bibliografia terén világhírű nevet nyert vezér, ad ugyan válogatott értesítéseket és illusztrációkat, melyek azonban terjedelmes könyvében elszórva és elrejtve levén, újabb kutatást igényelnek. SILVESTRE megelégedett azzal, hogy számos ábráit nagyon is sovány kronologiai adatokkal kísérje. WEIGEL és PASSAVANT az általok ismertetett ornamentikai fametszetek művészi jellemét igyekeznek méltatni. DELISLE iratai becses okmányokat nyújtanak adatul. ROBERT-DUMESNIL-nek DUPLESSIS által jelesen folytatott és befejezett, tartalmilag és alakilag hasonló kiadványokra nézve példányszerű *peintre graveur* című műve, tárgyunkra is nélkülözhetetlen segédkönyv. DUPLESSIS számos, igen becses adalékon kívül, a francia könyvdisztítésnek egy felette ügyes átnézetét írta meg. BRULLIOT és FAULMANN művei tudományos érték nélküliek. HUMPHREYS gyarló szöveget, de jó ábrákat ad. DIDOT A. F. ki két emberöltőn keresztül, pénzt, időt szorgalmat és az ész munkáját áldozta a francia fametszés bűvárlatának, a régibb tökéletlen történelmi kísérletek nyomán aesthetikai szempontból kiindulva szellemesen írta meg a fametszés történetét. Az egyenlő tapintattal és ismerettel szerzett gyűjteménye segítségével, naponta tanulmányozhatta a legjelesebb e nemű termékeket, s kitaró tanulmányainak érett gyümölcse, a minden időben előkép gyanánt szolgálendő katalógjaiban van letéve. LABORDE L. és RENOUVIER elismerésre méltó részletes vizsgálatokkal ajándékoznak meg. NAGLER anyagának felhalmozásában kútforrásból függve, az adatok összeállításánál, közben kritikátlan, mi igen természetesen,

szorgos és fáradhatatlanul egybegyűjtött adatainak értékét kétséssé teszi. BERNARD értekezései megbízhatóságuknál fogva nagy becsben tartatnak. BUTSCH csak a későbbi renaissance-al foglalkozott, érdemes művének második kiadására, mely a francia kora-renaissance idejére is ki fog terjedni, jogosult a remény. MÜNTZ, mint mindig, úgy ez irányban is, tekintettel az újabbi búvárlatok eredményeire, értelmesen és nemesen, de rövidezéssel kezeli tárgyát. LACROIX és LABORDE H. irataik ellenben csak élesztik a vágyat más alaposabb művekből ismerni meg a dolgot. LECOY de la MARCHE az újabbi kibocsátványok nyerte álláspontot foglalja el értekezéseiben, s mindenkor vonzó és tanulságos.

II.

Diszitett francia kéziratok.

IRODALOM.

Arnold X.   s Knoll Ed., *Sammlung von Initialen aus dem XII. bis XVII. Jahrhundert. Entnommen der k. Bibliothek zu Muenchen, der Biblioteca nacional und der Biblioteca de la universidad central zu Madrid. Eingef  hrt durch Pr. dr. Messmer. Leipzig, 1867.*

Bancel E. M., *Jehan Perreal dit Jehan de Paris peintre et valet de chambre de rois Charles VIII., Louis XII. et François I. Recherches sur sa vie et son oeuvre. Paris, 1885.*

Barrois M., *bibliothèque prototypographique, ou librairies du fils du roi Jean. Paris, 1830.*

Bastard A., *pictures et ornements des manuscrits. Paris, 1835.*

Battandes A., *notice sur un manuscrit inédit de la bibliothèque du Card. duc d'York [Catherine de Medicis. 1561.]. Revue de l'art chrétien. Arras-Paris, 1881. XXXII, 5. k. l.*

Hiver de Beauvoir, la librairie de Jean duc de Berry au chateau de Mehun sur Yèvre, 1416. Paris, 1860.

Birch Walter de Gray, and Henry Jenner, *early drawings and illuminations an introduction to the study of illustrated manuscripts with a dictionary of subjects in the british museum. London, 1879.*

Birt T., *das antike Buchwesen. Berlin, 1882.*

Boyer de S. Suzanne, *les tapesseries françaises. Paris, 1879.*

Philobiblion, excellent traité sur l'amour des livres par Richard de Bury, traduit pour la premiere fois en français et suivi du texte latin revu ... par H. Cocheris. Paris, 1856.

Cahier Ch., nouveaux mélanges d'archéologie, d'histoire et de littérature sur le moyen âge. Paris, 1874.

[Ivoires, miniatures, émaux] U. a. 1877. [Bibliothèques.]

Chassant A., paléographie des chartes et des manuscrits du XI au XVII. siècle. Paris, 1867.

Chevalier [l'abbé Ulysse] répertoire des sources historiques du moyen âge. Paris, 1877—81.

Capefigue, François I. et la renaissance. Bruxelles, 1845.

Comte J., la tapisserie de Bayeux. Paris, 1878.

Cypriani E. S., de ornatu librorum. Prog. Koburg, 1708.

Album de Villard de Honnecourt, architecte du XIII. siècle, manuscrit publié en facsimile ... par J. B. A. Lassus; ouvrage mis au jour après la mort de Lassus et conformément à ses manuscrits par A. Darcel. Paris, 1858.

Le livre d'heures de la reine Anne de Bretagne, traduit de latin et accompagné des notes inédites par l'abbé **Delaunay**. Paris, 1861.

Les Évangiles des dimanches et fêtes de l'année ... texte revu par l'abbé **Delaunay**. Paris. 1864. [Curmer]. II. k.

Delisle L., le cabinet des manuscrits de la Bibliothèque nationale. Étude sur la formation de ce dépôt comprenant les éléments d'une histoire de la calligraphie, de la miniature, de la reliure et du commerce des livres à Paris avant l'invention de l'imprimerie. Paris, 1868—81. III. k.

Delisle L., mélanges de paléographie et de bibliographie. Paris, 1880.

Delisle L., les livres d'heures du duc de Berry, Gazette des Beaux-Arts. 1884. febr. apr. máj. XXIX, 97. k.

Denis F., histoire de l'ornementation des manuscrits. Paris, 1858.

Depping G. B., réglemeut sur les arts et métiers de Paris, rédigés au XIII-e siècle et connus sous le nom de livre des métiers d'Étienne Boileau. Paris, 1857.

Deschamps E., poésies morales et historiques... publiées pour la première fois d'après les manuscrits de la bibliothèque du roi, avec un précis historique et littéraire sur l'auteur, par G. A. Crapelet. Paris, 1832.

Didot A. F., *missel de J. Juvénal des Ursins cédé à la ville de Paris.* Paris, 1861.

E. van Drival, *les tapesseries d'Arras.* Paris, é. n.

Dufay M., *essai biographique sur Jean Perreal.* Lyon, 1864.

Monuments des arts du dessin chez des peuples tant anciens que modernes, rec. par le b. Vivant Denon, pour servir à l'histoire des arts, décrits par A. Duval. Paris, 1829. IV. k.

Egger E., *histoire du livre depuis ses origines jusqu'à nos jours.* Paris, é. n. m. k.

Eméric-David T. B., *histoire de la peinture au moyen âge suivie de l'histoire de la gravure.* Paris, 1863.

Farcy, *notices archéologiques sur les tentures et les tapisseries de la cathédrale d'Angers.* Angers, 1875.

Fleury Ed., *les manuscrits à miniatures de la bibliothèque de Laon, étudiés au point de vue de leur illustration.* Paris, 1864.

L'oeuvre de Jehan Fouquet. [Heures de maistre Estienne Chevalier. Texte restitué par m. l'abbé Delaunay.] Paris, 1866. Curmer. L.; II. k.

Garnier J., *catalogue des manuscrits de la bibliothèque communale de la ville d'Amiens.* Amiens, 1843.

Gaye J., *Carteggio inedito d'artisti dei secoli XIV. XV. XVI.* Firenze, 1839. I, 267.

Gilbert J. T., *facsimiles of the national manuscripts of Irland.* London, 1884. IV. k.

Giry A., *notice sur l'influence artistique du roi René.* Paris, 1875.

Godefroy D., *histoire de Charles VIII.* Paris, 1684.

Grandmaison Ch., *notes et documents sur les peintres de l'école de Tours.* Paris, 1868.

Hammann J. M. H., *des arts graphiques destinés à multiplier par l'impression considérées sous le double point de vue historique et pratique.* Genève, 1857.

Humphreys H. N., *the illuminated Books of the middle ages: an account of the developement and progress of the art of illumination, as a distinct branch of pictorial ornamentation, from the IV. to the XVII. centuries: illustrated by a*

series of examples, of the size of the originals, selected from the most beautiful, of the various periods, executed and printed in colours by Jones Owen. London, 1844—49.

Humphreys H. N., the art of illumination and Missal painting... illustrated by a series of specimens from richly illuminated mss of various periods. London, 1849.

Humphreys H. N., masterpieces of the early printers et engravers. A series of facsimiles from rare and curious books remarkable for illustrative devices, beautiful borders, decorative initials, printers marks, elaborate title-pages. London, 1870.

Huttler M., das Buch als Gegenstand des Kunstgewerbes. München, 1881.

Hymans H., les images populaires flamandes au XVI. siècle. Liège, é. n. [1869.]

Joinville J., memoires, ou histoire et chronique du très-chretien roi saint Louis, publiés par Fr. Michel, précédés de dissertations par A. F. Didot et d'une notice sur les manuscrits du sire de Joinville par Paulin. Paris, 1859.

Jones O., grammar of ornament. London, 1856.

Jubinal A., recherches sur l'usage et l'origine des tapisseries à figures dites historiées, depuis l'antiquité jusqu'au XVI. siècle inclusivement. Paris, 1840.

Kirchhoff A., die Handschriftenhändler des Mittelalters. Leipzig, 1853. 2. kiad.

Kirchhoff A., weitere Beiträge zur Geschichte des Handschriftenhandels. Halle, 1855.

Laborde L., les ducs de Bourgogne. Études sur les lettres, les arts et l'industrie pendant le XV. siècle, et plus particulièrement dans le Pay-bas et le duché de Bourgogne. Paris, 1849—52. II. r. 1—3 k.

Lacroix P., [Bibliophile Jacob] les arts au moyen age et à l'époque de la renaissance. Paris, 1871. 3. kiad.

Lacroix P., mœurs, usages et costumes, au moyen age et à l'époque de la renaissance. Paris, 1872. 2. kiad.

Lamprecht C., Initial-Ornamentik des VIII—XIII-ten Jahrhunderts. Leipzig, 1882.

Langlois E. H., *essai sur la calligraphie des manuscrits du moyen âge et sur les ornements des premiers livres d'Heures imprimés*. Rouen, 1841.

Histoire du gentil seigneur de Bayard composée par le Loyal **Serviteur**. Édition rapprochée du français moderne avec une introduction des notes et des éclaircissements par Lorédan **Larchey**. Paris, 1882.

Lasteyrie F., *histoire de la peinture sur verre*. Paris, 1853.

Catalogue of the extraordinary collection of splendid manuscripts ... formed by G. Libri. London, 1859.

Catalogue of the reserved et most valuable portion of the Libri collection. London, 1862.

Lecoy de la Marche A., *le roi René, sa vie, son administration, ses travaux artistiques et littéraires, d'après les documents inédits des archives de France et d'Italie*. Paris, 1875. II. k.

Lecoy de la Marche A., *Saint Martin*. Tours, 1881.

Lecoy de la Marche A., *les manuscrits et la miniature*. Paris, é. n. [1884.]

Lecoy de la Marche A., *la miniature en France du XII. au XVI. siècle*, *Gazette des beaux-arts*. Paris, 1884.

Le Petit J., *l'art d'aimer les livres et de les connaître*. Paris, 1884.

Le Roux de Lincy, *la bibliothèque de Charles d'Orléans à son château de Blois en 1427*. Paris, 1843.

Le Roux de Lincy, *détails sur la vie privée d'Anne de Bretagne*. Paris, 1850.

Le Roux de Lincy, *vie de la reine Anne de Bretagne, femme de rois de France Charles VII. et Louis XII*. Paris, 1860—61.

Michiels A., *l'art flamand dans l'Est et le midi en France*. Paris, 1877.

Molinier A., *catalogue des manuscrits de la bibliothèque Mazarine*. Paris, 1885.

Mouravít M. G., *le livre et la petite bibliothèque d'amateur*. Paris, 1870.

Müller, *Évangélique de la cathédrale de Noyon. Noyon, 1870.*

Müntz E., *la Renaissance en Italie et en France a l'époque de Charles VIII. Ouvrage publié sous la direction et avec le concours de M. Paul D'Albert de Luynes et de Chevreuse, duc de Chaulnes. Paris, 1885.*

Müntz E., *la Tapisserie. Paris, é. n. [1882.]*

Niepce L., *les bibliothèques anciennes et modernes de Lyon. Lyon, 1876.*

Palustre L., *la Renaissance en France. Paris, 1879.*

Passavant J. D. *Notizen über Jean Fouquet de Tours, peintre et enlumineur du roi Louis XI, Archiv für die zeichnenden Künste. Leipzig, 1860. VI, 168. k.*

Pasteiner Gy., *a művészetek története a legrégibb időktől napjainkig. Budapest, 1885.*

Pattison M., *the Renaissance of art in France. London, 1879. II. k.*

Périscaud A., *notice sur Jehan Perréal dit Jehan de Paris. Lyon, 1858.*

Pinchart A., *miniaturistes, enlumineurs et calligraphes employés par Philippe le Bon et Charles le Téméraire et leur oeuvres. Bruxelles, 1865.*

Rathery, *influence de l'Italie sur les lettres françaises. Paris, 1853.*

Renouvier J., *les peintres et les enlumineurs du roi René. Montpellier, 1857.*

Renouvier J., *Jehan de Paris, varlet de chambre et peintre ordinaire des rois Charles VIII. et Louis XII. Précedé d'une notice biographique sur la vie et les ouvrages et de la bibliographie complète de M. Renouvier par G. Duplessis. Paris, 1861.*

Rigollot, *histoire des arts du dessin depuis l'époque romaine jusqu'à la fin du XVI. siècle. Paris, 1863—64. II. k.*

Sanders B., *facsimiles of Anglo-saxon manuscripts. London, 1878—81. II. k.*

Schaw H., *illuminated ornaments of the middle ages, from the sixth to the seventeenth century. London, 1833.*

Schaw H., *handbook of mediaeval alphabets and devices*. London, 1856.

Schnaase C., *die Renaissance in Frankreich*, Zeitschrift für bildende Kunst. Leipzig, 1869. IV, 295. k. l.

Schnaase K., *Geschichte der bildenden Künste im XV. Jahrhundert*. Stuttgart, 1879. VIII, 297. k.

Schwarz C. G., *disp. de ornamentis librorum apud Veteres usitatis*. Altorf, 1705—11. IV. r.

Seghers L., *trésor calligraphique. Recueil des lettrines, initiales du moyen âge et de l'époque de la Renaissance*. Paris, 1885.

Semper G., *über die formelle Gesetzmässigkeit des Schmukes un dessen Bedeutung als Kunstsymbol*. Zürich, 1856.

Semper G., *der Stil in den technischen und tektonischen Künsten oder praktische Aesthetik*. Muenchen, 1878—79. m. k. II. k.

Silvestre J. B., *paléographie universelle. Collection de facsimile d'écritures de tous les peuples et de tous les temps*. Paris, 1839—41. IV. k.

Alphabet Album, ou collection de LX. feuilles d'alphabets, historiés et fleuronnés, tirés de plus beaux mss. de l'Europe ou composés par J. B. Silvestre. Paris, 1843.

Unger F. V., *la miniature irlandaise, son origine et son développement*. Paris, 1870.

Vinet E., *d'art et l'archéologie*. Paris, 1874.

Waagen G. F., *Kunstwerke und Künstler in Paris*. Berlin, 1839.

Wailly J. N., *éléments de paléographie*. Paris, 1838. II. k.

Wallon H., *Saint Louis*. Tours, 1878.

Wattenbach V., *das Schriftwesen im Mittelalter*. Leipzig, 1871.

Wessely J. E., *das Ornament und die Kunstindustrie in ihrer geschichtlichen Entwicklung auf dem Gebiete des Kunst-druckes*. Berlin, 1876—77. II. k.

Westwood J. O., *the miniatures and ornaments of anglo-saxon and irish manuscripts*. Oxford, 1868.

Westwood, *facsimiles of the miniatures and ornaments of anglo-saxon and irish manuscripts*. London, 1868.

Les Chroniques de J. Froissart édition abrégée avec texte rapproché du français moderne par Me de **Witt**, née Guizot. Paris, 1881.

Woltmann A. és **Woermann** K., *Geschichte der Malerei*. Leipzig, 1882. II. k.

Mely időben jött először a rajz a szöveg segélyére, a szemnek érthetőn megmagyarázandó a szót, ennek közelítőleg meghatározására is meglehetősen vissza a régi időkre kell tekintenünk.

A szépirásnál csakugyan a toll azon szükséges eszköz, melylyel élnie kell annak, a ki saját vagy másnak eszméit betűk által a szemnek láthatóvá tenni igyekszik, de a betűk szépsége és jelleme egészen az illető ügyességének műve.

A kéziratoknak beható vizsgálatánál bizonyítékokat nyerünk a felől, hogy minden idő kalligrafusai, koruk művészeivel közösen végezték munkájokat, és hogy a művészet, a fal-, üveg- és szőnyegfestésben a kifestészettel egyidejűleg tökélyesedett. Ezt ecsetelni nem lévén feladatunk, meg kell elégednünk tehát annak nyomozásával: mennyiben van része a művészetnek a nyomdai termékek díszítésében, hisz e feladat mezeje is eléggé tágas.

Nem hiányoztak előhírnökei; mert valamint a természetben, úgy a művészetben is a fokozatosság nyilván, vagy a felszín burka alól felismerhető. A könyvdiszítés első termékeit a miniature-kben leljük fel. Hogy tehát megismerhessük azon utat, melyet a francia könyvdiszítés a renaissance idejében megfutott, a francia kifestészet sommás átnézetének tárgyalása el nem kerülhető.

Számtalan fenmaradt emlékek bizonyítják, hogy Franciaországban a kifestészetet műipar gyanánt üzték, s már Dante idejében nagy hírben állott. A „Divina Commedia” dalnoka gubbio-i Oderisi híres pápai képiróval való találkozását énekelve, ennek művészetét úgy említi, [Purg. XI, 73—81.], mint a mely Párisban „alluminare” neveztetik. Ez föltételezni engedi, hogy a kifestészet, mely Franciaország fővárosában, más városoktól eltérőleg saját műszóval birt, ugyanott valóban

virágzó mesterség is vala; a mint csakugyan Párisban már a XIII-ik század végén adófizető miniatorokkal találkozunk.

A szépirás már Nagy Károly alatt pártfogásnak örvendett, és sikeres tevékenysége közben, a román építés kifejlődésével, ékítményeiben és kezdőbetűiben az állati életből kölcsönzött motívumokhoz jutott, ezeket azonban később a növényvilág változatos gazdagságából merítettek követték.

Nem mulaszthatjuk el közben megemlíteni, hogy a *himzés* művészete, mely Franciaországban nemcsak az egyházat, hanem a nemesség csarnokait is díszítette, már jókor el ért odaig, hogy a történelemből választott tárgyat értékesítse képeiben, miről világos bizonyítékot nyújt a bayeuxi függöny [Tapisserie de Bayeux], mely Angolországnak a Normannok által történt elfoglalását ábrázolja. Ezen, Tapisserie de la reine Mathilde, néven ismert műdarabon, mely a tizennegyedik századból való, ötszázharmincz alakot szemlélünk. Rajzuk a compositiót megteremtett ügyes művészre vall.

A növényvilág külső jelensége egyszerűbb és tartósabb az állatvilágénál, ennél fogva a növényzet motívumainak visszatükrözése, az állatok igen változó mozgásának utánzásánál könnyebb és kedvesebb is; midőn tehát a szemlélet és megfigyelés tehetsége művészibbé növekedett, könnyen felismerhető lett e különbség, hogy ekképen a díszítés minden nemében értékesíttethessék. Így keletkezett a román initialék növényornamentikája, később pedig a gót betűk gyönyörűen színgazdag virágszőnyege. A díszítést eredetileg mindig egyszárú szögben egy szegély környezte, e keretbe ritkán volt illeszthető a czifra initiale s az ezt követő írás, és így nem lévén ezek teljesen a keretbe szoríthatók, ennek szegélyzetét szabadon áttörve kiléptek a kép lapjára. Nemsokára a szegélyzet eltűnt és keretszéllé változott, a négy oldal egyik vagy másik részén, végre teljesen elmaradt. Az initiale lőn a tisztán alakító és díszítő elemek legbensőbb összhangjával a fődolog, s az írás és díszítés viszonyos egymásrahatásában ragyogott a növényornamentika szépsége.

A kifestészet eddigelé lassú lépést, de folyton előre haladt, míg a tizenharmadik században sajátos képzettségét Franciaországban elérve, a német művészet fejlődésére is,

minden kétségen túl, irányadó befolyáshoz jutott. Nagy előnye az ornamentikai formák szabadabb fogalmazásában, a képek anyagának kibővítésében, természetű alakok után való törekvésben, a mozgás, taglejtés biztosabb rajzában és kifejezésben rejlenek. Jellemző példa gyanánt szolgál erre nézve VILLARD de HONNECOURT építésznek gyönyörű vázlatkönyve.

E századok termékeinek jellemét tekintve, általánosan elismert: hogy a miniatorok művei az eddigi korlátozottság alól felszabadulván, szép fejlődésnek indultak, s ekképen alkalmas tanúk arra: mint hatottak az ezen kort uraló szellemi mozgalmak, és kedélyélet a képzőművészetre. A képek hátterei a légtávlat híján egyszerűek, a fák sablonszerű alakban tartvák, de a csúcsíves építés újmutatása mellett az architectonicus részletek összhangzatosabbak.

Az alakok rajza nem mindig sikerült, mindamellett már korán mutatkoznak a szabályszerű- és természetűségre való törekvés jelei a mozgásban. Egyes műveknél a tulajdonképeni élet megfigyelésének nyomaira bukkanunk; az alakok többnyire kis méretűek, mozgásuk eleven, tartásukban pedig van valami lovagias. A compositio leggyakrabban kevés személyre szorítkozik. A genre-képekben és komikai alakokban kedves derűtlenség nyilatkozik, azonban ezen korszak kisfestészete nem követeli magának látszatát sem, mintha az írott szóban kimondott igazságok mélyébe hatni, s ezeket érzékíteni vagy épen kifejteni akarná; törekvése: kedves és könnyed színezéssel csupán a felfogást megkönnyíteni. Meztelen alakok ritkák, és a cselekvés erőlyének kifejezése a világias tárgyú képekben is kevesebb sikerült.

A tizenharmadik század elején jelentek meg a közkedveltségnek örvendett, a naptárakhoz csatolt, az egyes hónapokra vonatkozó s eléjük bocsátott képek, melyek „h a v i k é p e k” néven ismeretesek, már azért is képesek levén különös érdeklődésünket felkölteni, mert lassanként eredetileg kitűzött céljokhoz képest, apró „é l e t k é p e k k é” váltak. Ott találjuk őket a misekönyvek, breviáriumok, zsoltárok és mindennemű imakönyvek elé bocsátott naptárak homlok- és keretdiszítványeiben. Többnyire a földmivelő munkáját ábrázolják, eleinte kevés, majd mindig egy alakkal, később azonban nagy és alakok-

ban dús életképekké lesznek; a mezőgazdasági képek mellett szerelmi jelenetek is, melyek néha sikamlósak, fordulnak elő.

A franciaia, jelesül pedig a laoni könyvtárban létező kéziratoknak beható vizsgálatánál felmerülő ama körülmény: hogy már a miniatorok is az initialékat bélyeggel nyomtatták, különös figyelmet érdemel.

Az idők viszonyainak változtával, a közállapotok előhaladt műveltségének megnyugtató fejlettsége mellett, a t i z e n n e g y e d i k s z á z a d elején e művészetben is változás állott be. Fölismerték, hogy az eddig alkalmazott tollrajzolás az összhangot zavaró némi érdességgel bir, ennél fogva az alaprajzot mind észrevehetlenebbé tették, végre az egész képet ecsettel ki dolgozták, mi által az összhang, miben a szem a természetet látja, inkább előtűnt, s az ekképen nyert művészi szemlélődés alakja önkénytelenül az egyéni, vagy a mi itt ezzel azonos, a naturalisticus alakításához vezérelt. Észrevehetjük ezen itt ugyan lassú, de folytonos emelkedését a természeti igazság után való törekvésnek. Az emberek és állatok testének alakjai most már tökélyesebb kifejezést nyernek; a csupán diszletül szolgáló tájkép lassanként jelenetezetté válik, s a haladás e menetébe az initiále is bevonatván, a kép-initiále jön létre, mely a tizennegyedik századról tizenötöre fordulva, mind magasabb fejlettségre jutott.

A lapszéli diszítmények a burgund-flandriai előképek befolyása alatt mindinkább szorosan természetutánczók, s indáik közül furcsa ábrázolások, — melyek „Drolleries”-nek nevezvék — eleven játéka tükrözik vissza. E félig emberi, félig állati ornamentikai alakok a genre képeknél, a korlátot nem ismerő művész-szeszély kísérleteiből kifolyó kultiválásából eredvén, a fantázia erejére mutatnak, mely az állati és emberi együttélés jelenségeiből, vagy az állatmesékből átvett situatióinak és motívumainak gazdag változatosságában nyilatkozik. E mellett nagy előmenetel észlelhető a szövegillusztráció igazán művészi alakulásában is. Ez idők mesterei [p. o. a jeruzsálemi krónikában, Conquête du grant roy Charlemagne-ban] az őket környező udvari és polgári élet jeleneteit, napjaik felfogása szerint ábrázolják. Az alakok arczán az egyénítés, s az egyedet élesen megkülönböztető kifejezés után való komoly törekvés észlelhető.

Jóllehet a mulattató irodalom, regények, útleírások a szingazdagság, művészi kivitel és finomság tekintetében kevesbbé igénylik a festői diszítést, az imakönyveknél ellenben, már az e nemű kisebb műveknél is szokatlan disz fejtetett ki; rangosabb személyek hasonló könyvei, mint más drágaságaik, egészen a fényűzést kedvelő ezen idők igényeihez képest felette gazdagon lettek kiállítva. A kezdőbetűkben apró képecskékkel, például csinosan festett szentek ábráival, találkozunk. Átalálban a képek mind számosabbak lesznek, mintha egyedül ezekre volna a súly fektetve. Ezen remekművek létesítése, jeles és ez idő szerint szoros közösségben együtt munkálkodó francia és flamand festőkre bízott.

Az újkor küszöbére léptünk, midőn a természet iránti érzék hatalmasan éledve, a klasszikus ó-korért való lelkesedéssel egymásra hatva, a festészetben is fordulatot volt előidézendő. **H a t o d i k K á r o l y** király [† 1422.] egyik kortársa festé meg **B e r r y** herczeg [† 1416.] részére a mesteri kivitelű „*Grandes Heures*”-t, melyek szépségökkel minden műbarátot elragadnak, és a híres chantilly-i vár gyűjteményének legdrágább gyöngyei közé tartoznak. **V I I . K á r o l y**, a győzelmes, halála után [† 1461.] **X I - i k L a j o s n a k** bár szigorú, de bölcs kormánya alatt, Franciaországban a jólét és fényűzés iránti szeretet nagy mértékben növekedett, s bekövetkezett azon idő, midőn a kisfestészet legmagasabb fokát és tökélyét, **V I I I . K á r o l y** király alatt, érte el. Ennek jutott a szerencse is: hogy győztes olasz hadjárata után [1494—8.] a renaissance dicső zászlóját egész pompájában kibonthassa. A könyvkedvelők, élőkön **X I I . L a j o s** királylyal [† 1515.] vetekedve törekedtek a klasszikusok és költők drága, festett kéziratainak birtokába jutni, melyeket azután nem kevesbbé értékes és műbecscsel bíró kötésben könyvtáraikba helyeztek el. A számos liturgikai nagy kéziratok mellett, a nők kis imakönyvei lépnek előtérbe. E nembn leg szebb és legkirivóbb emlékek: **b r e t a g n e - i A n n a** királynő „*Heures*”-jei. Ezen bámulatos remekműnek, ha nem egyedüli, de minden bizonnyal főalkotója, a **tours-i** születésű, négy király szolgálatában állott [1457—1521.] **B O U R D I C H O N J.** volt, dija ezért, egy **Blois-ban** 1508-ban márczius 14-ről kelt királyi rendelet szerint, **egyezer ötven „livres tournois”** vala.

Franciaországban a festészet, Van Eyck testvéreknek, valamint az Itáliában képzett stilszerű berendezés iránti érzéknek befolyása alatt, eltért a konvencionálistól, hogy a természet alakjaihoz forduljon. A németalföldiek nagy tökélyre fejlett realismusának átértése, iskolájok kitűnő technikájának a francia nemzet szellemével való egybehatása, a miniature festészetnek szabadabb fejlődését, mely a tizenhatodik század elején érte el delelőjét, mozdította elő. A francia mesterek azonban nem tudták, és nem akarták egészen a flandriai művészetben uralkodó természethűséget követni, a minek következménye lett, hogy náluk a nemzeti jellem különböző volta érvényesíté magát.

Ezen irány legkiválóbb képviselőjének JEAN FOUCQUET tekinthető. [Szül. Toursban 1415. † 1481.] Ha 1455. év körül készült ábráinak háttereiben [p. o. a livre d' heures d' Etienne Chevalier] nem csupán római diadalivekkel — mit a művész saját hazájában is láthatott — hanem a renaissance tökélyes építészetével, és pedig azon alakban találkozunk, mint ezt FILIPPÓ BRUNELLESCHI [† 1466.] megteremté, mi sem természetesebb a feltevésnél: hogy Foucquet Itáliát ismerte; erre utalnak a hátterekben előszeretettel használt cziprusfák, valamint a czimerpajzstartó, vagy architektónikus diszítésre alkalmazott gyermek-géniuszok, és elárulják: hogy Foucquet az e korból való olasz miniature képeket legalább is ismerte, és azokat Eyck modorának előnyeivel összhangba hozni iparkodott. Mindamellett Foucquet itt is saját útján haladt; nem kevesbbé kedveli a gót stil gazdagságát, így például a jeruzsálemi templomot pompás gót stilben ábrázolja, és épenséggel nem átalja itt a két stilt egyesíteni. Azonban mindennek fölött mesteri az alakok drámai kifejezésében, melyeknek mozdulatai mindig nemesen erőteljesek, fejeik kitűnően mintázottak, szemük kifejezésteljesek.

Első Ferencz uralkodásának kezdetével, miután LIONARDO da VINCI és ANDREA del SARTO, Franciaországban letelepedvén, örök becsű műveiket megteremtették, az olasz festészet iránt való előszeretet terjedni kezdett; de nem verhetett még sem oly mély gyökeret, hogy a francia nemzeti irányt elnyomhatta volna. A Vallon JEHAN CLOUET és követői megelégedtek;

hogy az ódon formákra visszatérjenek, és oly előképek után induljanak, melyek hazájok fiai előtt népszerűek. Hogy I-ső Ferenczet az olasz művészet iránti előszeretete nem vakította el annyira, hogy nemzetének művészetét ne istápolja, mit 1518—1540-ig mint halála éveig tartó ama tény bizonyít, mely szerint CLOUET mestert folyton foglalkoztatta és támogatta, ez a műpártoló fejedelem egyetemes műveltségére vall.

Megjegyzendő még, hogy a diszítés e korszakában az initálék rajza mind szűkebb korlátok közé szorult s a keretdiszítmények is többnyire szorosan határolt egyenszögű vonalakból állottak, melyeken arany vagy színes alapon virágok, állatok s egyéb természeti jelenségek mesterileg kigondolt alakjai fordulnak elő.

Mielőtt a diszített francia kéziratoknak e rövid áttekintését befejeznők, legyen megengedve a bennök uralkodó sajátságokra visszapillantani, hogy ama különbséget, mely őket Europa többi nemzeteitől elválasztja, e helyen röviden összefoglaljuk.

Valamely nép szellemét általában, életének legfinomabb vonásait, költészete és művészetéből ismerhetjük meg. Már a régi írók a francia népet jellemezvén, azt hangoztatják: hogy a művelődésre igen fogékonyak, újítások felé hajlók, könnyen hevülnek, világos felfogással és értelemmel bírnak. Ezen elemek közben-közben háttérbe szorulhattak ugyan, de a nemzeti fajsajátság a benne létező rendíthetetlen erővel mindannyiszor újra fellendült. Ugyanigy történt ez a francia nép művészetének mezején is, különösen azon műfajjal, melylyel foglalkozunk. Az átalakulások, melyeket a francia művészetben, kezdetleges kísérleteitől fogva egész önállóságáig észlelünk, bizonyára befolyással bírtak a könyvillusztrációra is. Ehhez képest a művészi stíltre nézve itt is bizonyos, egymástól eltérő korszakokat kell megkülönböztetni. Legújabbán egy római, merovingi, karolingi, román, gót, és renaissance korszakot állítottak fel. Azonban úgy rémlik előttünk, mintha ez egyes korszakok megállapítása nem lenne kronologiailag kellőleg biztos. De a francia könyvdíszítés fejlődésének a nyomda feltalálása előtt való két alakja, különös sajátságainál fogva, már világosan felismerhető: a *hieraticus* t. i. és a

naturalisticus. Az első ragaszkodik a hagyományhoz, konvenzionális típusait a tizenharmadik század másodfele elején, sz. Lajos király [† 1270.] alatt, a képirás kiművelésével helyesebbek váltják fel. L. ASHBURNHAM könyvkincsei közt fölfedezett Heures-jei, navarrai JOHANNA királynénak [† 1349.], melyek miniature-jei a tizenharmadik század harmadik tizedéről keltezettek, teljes bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy a francia könyvillusztráció saját szellemi szükségességen nyugvó öntudattal, nemzeti stilfejlesztésre törekszik. Fokanként haladva a miniature, azon időben érte el deklójét, melyben testvére, a fametszés látott világot. A hagyományos most elveszti erejét, s helyet ad az egyéni élet természeti üdőségének. A compositio világos volta, tetszetős formák, a francia genius ezen osztályrésze, fényesen sugárzanak rólok vissza. Ha mindjárt e stilirány az idealis olasz szépségét, és az érzelmeteljes német mélységét nem éri is el, s habár itt-ott hiányzik a fantázia ereje, még is a rajzot, a színezés összhangjával tekintve, a francia e nemű művészet bátran követelheti az imént említettek sorában az egyenjogot. Midőn azonban a francia miniature tetőpontját érte, hanyatlása rohamosan állott be, s az illusztrációban nem sokára a fametszetnek volt kénytelen átengedni helyét.

III.

Xylographikus nyomatok és inkunábulák.

IRODALOM.

Aebi J. L., die Buchdruckerei zu Beromünster im fünfzehnten Jahrhundert. Einsiedeln, 1870.

Alés A., moines imprimeurs. Paris, 1873.

Berjeau J. Ph., le bibliophile illustré. London, 1862.

Berjeau J. Ph., catalogue illustré des livres xylographiques. Londres, 1865.

Bure G. Fr., bibliographie instructive des livres rares et singuliers. Paris, 1763—8. VIII. k.

Supplément à la bibliographie instructive ou catalogue des livres de L. J. Gaignant. Paris, 1769. II. k.

Bernard A., recherches bibliographiques sur le roman d'Astrée. Montbrisson. 1861. m. k.

Breitkopf J. G. J., Versuch den Ursprung der Spielkarten, die Einführung des Leinenpapiers und den Anfang der Holzschnidekunst in Europa zu erforschen. Leipzig, 1784—1801. II. k.

Brunet G., la France littéraire au XV. siècle ou catalogue raisonné des ouvrages en tout genre imprimés en langue française jusqu'à l'an 1500. Paris, 1865.

Bulæus C. E., historia universitatis parisiensis. Paris, 1665—73. VI. k.

Chevillier A., l'origine de l'imprimerie de Paris, dissertation historique et critique avec l'histoire d'Ulric Gering le premier imprimeur de Paris. Paris, 1694.

Carton C., Colard Mansion et les imprimeurs brugeois du XV. siècle. Bruges, 1851.

Claudin A., *antiquités typographiques de la France. Origines de l'imprimerie à Albi en Languedoc 1480—4. Les pérégrinations de J. Neumeister compagnon de Gutenberg en Allemagne, en Italie et en France 1463—84, son établissement définitif à Lyon 1485—1507. D'après les monuments typographiques et des documents originaux inédits, avec notes, commentaires et éclaircissements. Paris, 1880.*

Code de la librairie et imprimerie de Paris, avec les anciennes ordonnances, édits, déclarations, arrêts, réglemens et jugemens rendus au sujet de la librairie et de l'imprimerie, depuis 1332. jusqu' à présent. Paris, 1779.

Crevier, *histoire de l'université de Paris jusqu'en 1600. Paris, 1761. VII. k.*

David E., *discours historique sur la gravure. Paris, 1808.*

Delaborde H., *la gravure, précis élémentaire de ses origines, de ses procédés et de son Histoire. Paris, é. n. [1882.]*

Denis F. Pinçon és De Martonne, *Manuel de bibliographie. Paris, 1857. III. k.*

Desbareaux Bernard, *le missel d'Uzès imprimé à Lyon en l'année 1495. par Jean Neumeister de Mayence. Toulonse, 1875.*

Desbarreaux Bernard, *la chasse aux incunables. Toulonse. 1864.*

Dibdin T. F., *bibliomania or book—madness; a bibliographical Romance. London, u. k. 1876.*

Didot A. F., *essai typographique et bibliographique sur l'histoire de la gravure sur bois. Paris, 1863.*

Didot A. F., *les Apocalypses figurées manuscrites et xylographiques. Paris, 1870.*

Didot A. F., *essai de classification methodique et synoptique des Romans de Chevalerie inédits et publiés. Paris, 1870.*

Dubarle E., *histoire de l'université de Paris, depuis son origine jusqu' à nos jours. Paris, 1829. II. k.*

Dubarle E., *des progrès de l'imprimerie en France et en Italie au XVI. siècle. Paris, 1836.*

Duchesne aîné, *essai sur les nielles, gravures des orfèvres florentins du XV. siècle. Paris, 1826.*

Duchesne aîné, *jeux de Cartes, tarots et cartes numérales du XIV. au XVIII. siècle.* Paris, 1844.

Dutuit E., *Manuel de l'amateur d'estampes. Ouvrage contenant un aperçu sur les plus anciennes gravures, sur les estampes en manière ciblée, sur les livres xylographiques, sur les estampes coloriées, sur les cartes à jouer, sur quelques livres à figures du XV. siècle, sur les danses des morts, sur les livres d'heures. Introductions générale.* [Pr. p.] Paris, 1884.

Ennen L., *Katalog der Inkunabeln der Stadt-Bibliothek zu Köln.* Köln, é. n. [1858.]

Estermann M., *die Schenswürdigkeiten von Beromünster mit geschichtlichen Erläuterungen.* Luzern, 1878.

Fournier P. S., *diss. sur l'origine et le progrès de l'art de graver sur bois.* Paris, 1758.

Fournier P. S., *de l'origine et des productions de l'imprimerie primitive en taille de bois.* Paris, 1759.

Franklin A., *la Sorbonne, ses origines, sa bibliothèque. Les debuts de l'imprimerie à Paris.* Paris, 1875.

Giraudet L., *les origines de l'imprimerie à Tours.* Tours, 1881.

[**Goujet.**] *Plan du traité des origines typographiques, par Meermann, traduit de latin en françois.* Paris, 1762.

Gravures sur bois tirées des livres français du XV. siècle. Paris, 1868.

Guichard J. M., *notice sur Speculum humanae salvationis.* Paris, 1840.

Hain L., *repertorium bibliographicum, in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD. typis expressi ordine alphabetico vel simpliciter enumerantur vel accuratius recensentur.* Stuttgart, 1826—38. II. k. 4. r.

Hartwig O., *zur Geschichte der Erfindung der Buchdruckerkunst.* Centralblatt f. Bibliothekswesen. Leipzig, 1885. II, 86. k. l.

[**C. H. de Heinecken.**] *Idée générale d'une collection complète des estampes, avec une dissertation sur l'origine de la gravure et sur les premiers livres d'images.* Leipsic et Vienne, 1771.

Heller J., *Geschichte d. Holzschnidekunst von den ältesten bis auf die neuesten Zeiten, nebst zwei Beilagen enthaltend den*

Ursprung der Spielkarten und ein Verzeichniss der sämtlichen xylographischen Werke. Bamberg, 1823.

Holtrop J. G., *catalogus librorum saeculo XV. impressorum, quotquot in bibliotheca regia Hagana asservantur. Hagae-Comitum, 1856.*

Horne T. H., *an introduction to the study of bibliography. London, 1814.*

Illustration de l'ancienne imprimerie troyenne. 210. gravures sur bois des XV. XVI. XVII. XVIII. siècles publiées par V. L. Troyes, 1850.

Chatto W. and Jackson J., *a treatise on wood engraving, historical and practical. London, 1839. II. k. 1861.*

Jansen, *essai sur l'origine de la gravure en bois et en taille douce et sur la connaissance des estampes des XV. et XVI. siècles, ou il est parlé de cartes à jouer. Paris, 1808. II. k.*

Jourdain C., *index chronologicus chartarum pertinentium ad historiam universitatis Parisiensis ab ejus originibus ad finem decimi sexti saeculi. Paris, 1862.*

Laborde L. E. S. J. comte de, *essai de gravure pour servir à une histoire de la gravure en bois. Paris, 1833.*

Laborde L., *histoire de la gravure en manière noire. Paris, 1839.*

[**Lacroix.**] *Recherches bibliographiques sur des livres rares et curieux par P. L. Jacob bibliophile. Paris, 1882.*

[**Laire P.**] *Dissertation sur l'origine et les progrès de l'imprimerie en Franche-Comté, pendant le quinzième siècle. Dole, 1785.*

Lalanne L., *curiosités bibliographiques. Paris, 1857.*

Le Bibliophile français. Gazette illustrée des amateurs de livres, d'estampes et de haute curiosité. Paris, 1868—73. VII. k.

L'imprimerie en Bretagne au XV. siècle. Nantes, 1878.

Lippman F., *ueber die Anfaenge der Formschneidekunst und des Bilddruckes. Repertorium für Kunstwissenschaft. Stuttgart, 1876. I, 215. k.*

Lippmann F., *der italjenische Holzschnitt im XV. Jahrhundert. Berlin, 1885.*

Marchant P., de l'origine et des premiers progrès de l'imprimerie. La Haye, 1740.

[**Mercier.**] Supplément à l'histoire de l'imprimerie de P. Marchant. Paris, 1775.

Ottley W. Y., an inquiry concerning the invention of printig. With an introduction by J. Ph. Berjeau. London, 1863.

Pacile, essai historique et critique sur l'invention de l'imprimerie. Lille, 1859.

Papillon J. M., histoire de la gravure en bois et des graveurs fameux tant anciens que modernes, qui l'on pratiquée. Kelet és hely megnevezése nélkül. [Paris, 1736.]

Papillon J. M., notice historique et pratique de la gravure sur bois. Paris, 1766. III. k.

Peignot G., essai de curiosités bibliographiques. Paris, 1804.

Peignot G., essai sur l'histoire du Parchemin et du velin. Paris, 1812.

Piot M. E., cabinet de l'amateur et de l'antiquaire. Paris, 1842—46. 4. k., ú. f. 1861—62.

Porthmann J., essai historique sur l'imprimerie. Paris, 1836.

Le Preux J., Intermediare 1883. máj. 10. sz.

Renouvier J., des gravures en bois dans les livres d'Anthoine Verard, maitre libraire, imprimeur, enlumineur et tailleur sur bois de Paris, 1485—1512. Paris, 1859.

Renouvier J., les origines de la gravure en France, Gazette des Beaux-Arts. Paris, 1859. avril.

Reynard O., ornements des anciens maitres [orfevriers graveurs] des XV. XVI. XVII. et XVIII. siècles. Paris, 1845—7.

Rouveyre E., connaissances nécessaires au Bibliophile. Paris, 1879—80. II. k. harm. kiad.

Schwarzii C. G., primaria quaedam documenta de origine typographiae. Altorfii, 1740. k. 3. é.

Dictionnaire bibliographique choisi du XV. siècle ou description par ordre alphabétique des éditions les plus rares et le plus recherchées du XV. siècle, préc. d'un essai sur l'origine

de l'imprimerie, ainsi que sur l'histoire de son établissement dans les villes, bourgs, monastères et autres endroits de l'Europe, par de la **Serna Santander**; avec la notice des imprimeurs qui y ont exercé cet art jusqu' à l'an 1500. Bruxelles, 1805—7. III. k.

Sorard E., supplément à la xylographie et à l'illustration de l'ancienne imprimerie troyenne. Paris, 1880.

Sotzmann J. D. F., älteste Geschichte der Xylographie und der Druckkunst überhaupt, besonders in Anwendung auf den Bilddruck. Ein Beitrag zur Erfindungs- und Kunstgeschichte; Raumer, hist. Taschenbuch. Leipzig, 1837. VIII, 449. k. l.

Taillandier M. A., résumé historique de l'introduction de l'imprimerie à Paris. Paris, 1857.

Wendler G. és Ungewitter K., de variis raritatis librorum impressorum causis. Jenae, 1711.

Werdet E., histoire du livre en France, depuis les temps les plus reculés jusqu' en 1789. Paris. 1861—4. IV. r. 5. k.

I. r. Origines du livre manuscrit. 1275—1470.

II. r. Transformation du livre 1470—1789.

III. r. Etudes bibliographiques sur les imprimeurs et libraires de Paris le plus célèbres 1. k. Les Estienne 1502—1664. et leur devanciers depuis 1470. 2. k. Les Didot, leur devanciers et contemporains. 1500 à 1789.

IV. r. Propagation, marché et progrès de l'imprimerie dans les provinces de 1470 à 1700.

Werdet E., la librairie Française. Paris, 1860.

Az irott és miniature-ökkel diszített kéziratok végső korszaka, s a nyomtatott könyvek zsongái egy időre esnek; természetes átmenetkép a xylographikus nyomatok tekintendők, melyeknél a kép és az azt kísérő szöveg fába lőn metszve. Mig azonban ez Németországban és Hollandiában a bibliai történetektől egész a köznapi életből merített jelenetek tükrözéséig, mint népszerű eszköze az ábrázolásnak általánosan elterjedt, addig Franciaországban a tizenötödik század elején, a könyvnyomás művészetének behozatala előtt, ennek majd teljes hiányát érezzük, sőt később is sok éven keresztül igen korlátozott mértékben észlelhetjük. A tizenötödik századból csak egyetlen fametszetű képeskönyvet ismerünk, egy alsó bretagne-i [basbreton] *naptárt*, mely megjelenése helyének és idejének híjával három példányban ismeretes. **G. B.** monogrammot, és a művésznek Brousson G. nevét viseli, ki a tizenötödik század közepe táján Couquet-ben egy Bresthez közel fekvő kikötőben élt. Ehhez társul az úgynevezett *„Ars moriendi,”* „L'art au mourir”, a szokásos képekkel, s az eredeti szöveg magyarázataival. Ez mint az ezen időkből való askétikai irodalom legtöbb műve, latin, de később német, holland, angol, francia nyelvekre fordíttatott. Midőn a tizenötödik század első felében a fametszés nagyfontosságú művészete feltaláltatott, e művecske gyakori és különféle kiadást ért. Az „editio princeps” megjelenésének ideje ellenvetés nélkül a tizenötödik század közepére tétetik, utánzásai pedig és fordításai a következő harmincz évnek tulajdoníthatnak. A fametszetnyomás eme mesterműve, a compositiót tekintve, világosan Köln-re mutat, mint eredetének helyére, hol a flamandi művészet befolyása kiválóan érvényesíté magát. A francia kiadás tizenhárom fametszet-szöveglapból áll tizenegy képpel, melyek az eredetivel mindig megegyeznek, csupán csekélységekben térnek el. Ujabb időben ama feltevés kapott lábra,

hogyan azon falapok, melyekkel e könyveket nyomták, WEIGEL latin editio princeps-ének lapjaival azonosak. Ehhez adhatjuk még, hogy reá nem sokára egy latin kiadása jelent meg, melynek képei I. D. betűkkel jegyezték. Ugyanezen nyomtatás után készült a Vérard-féle COUTEAU és MÉNARD sajtója alól 1492-ben kikerült francia kiadás, melynek szövegét TARDIF VILMOS a latin után szabadon fordította. Ábrái manap azon művésznek tulajdoníthatnak, ki MARCHAND G. számára a halálképeket, a nagy hirnek örvendő „Danse macabre-t” alkotta. Megjegyzendő még e helyen, hogy a fáradhatatlan Vérard 1503. körül a fametszetű *Biblia pauperum* egy francia szövegű utánzását is negyven ábrával közzétette. A kéziratoknak újabb és alaposabb vizsgálata kideríté, hogy egy xylografikus kiadvány, mely az Apokalypsis jeleneteit tartalmazza, német eredetű.

Mig Németországban és Hollandiában a nyomdászat felbuzdulása előtt, számtalan műlapok, mintegy oktatásképp jutottak a nép kezére, feltűnő, hogy Franciaországban a fametszet oly későn kapott lábra. E fontos műtörténelmi tény indoka abban keresendő: hogy ez időben a könyvirás és könyvfestés legmagasabb virágzásának fokán állott, és még a könyvnyomda behozatala után is, még egy ideig keletnek örvendett; továbbá, hogy Franciaországban nem egyedül a dynasztia, nemesség és papság, hanem jó módú magánzók is még több éven át a miniature-öket kedvelték. A mai napig Franciaország nyilvános és magánkönyvtáraiban létező, nemzeti nyelven írott költői és prózai művek kéziratainak halmaza és terjedelmes voltuk, buzgólkodó könyvkedvelők igen kiterjedt körére mutat.

Kisértsük meg, habár általános vonásokban, a francia nyomdászatnak és diszítményének történetét vázolni. 1469-ik évben speiermegyei JEAN de la PIERRE [Joannes de Lapide, Lapidanus, Heynlin von Stein] theolog, s a Sorbonne priorja, dr. GUILLAUME FICHET-vel a híres Bessarion bibornok barátjával egyetemben, a beromünsteri GERING Ulrikot, FRIBURGER MIHÁLY-t Colmárból, és KRANTZ MÁTYÁS-t, nyomdászokat Párisba hívta, hogy a Sorbonne számára nyomdát állítsanak fel. Ezek legelső terméke, s ennél fogva legrégibb nyomdászati emléke Franciaországnak, az évszám nélkül, de valószínűleg 1470-ben megjelent [Gasparini pergamensis clarissimi oratoris

epistolarum liber] bergamói BARZIZI GASPARIN humanistának levelei, melyek jó latinságuknál fogva maiglan is becsben tartatnak. E negyedréti könyvecske, mely száztizennyolcz laphól áll, mindenik oldalán huszonkét sorral, következő tetrastychont tartalmazza végén:

Ut sol lumen, sic doctrinam fundis in orbem
Musarum nutrix regia Parisius.
Hinc prope divinam tu, quam Germania novit,
Artem scribendi suscipe promerita
Primos ecce libros quos haec industria finxit,
Francorum in terris, aedibus atque tuis.
Michael, Udalricus, Martinusque magistri
Hos impresserunt, ac facient alios.⁴

Páris csak néhány évvel előzte meg Lyont, hol 1473 óta, mely évben hazánk fővárosában is a budai prépost és királyi alkanczellár GERÉB LÁSZLÓ által, a HESS-féle nyomda felállítatott, több nyomda működött. GUILLAUME REGIS vagy LE ROI, ki Németországban tanult nyomdászatot, a gazdag, tekintélyes posztókereskedőnek, ki a jogtudomány terén is otthonos volt, BARTHÉLEMY BUYER-nek házában, ennek költségén állított fel egy nyomdát. Ezt követték 1477-ben Angers, 1478-ban Chablis, 1479-ben Poitiers és Toulouse, 1480-ban Caen, 1481-ben Vienne, Dauphinében, 1481-ben Troyes, 1482-ben Rouen, 1484-ben Rennes, 1486-ban Abbeville, 1491-ben Dijon, 1493-ban Angoulême és Nantes, 1496-ban Tours és Provins. Párisban magában a tizenötödik század végén hetvennyolcz különféle nyomda működött; Lyonban a nyomdászat behozatalát követő huszonhét év alatt kilenczvenöt nyomda létezett. Az első, keltezett lyoni sajtó-termék: Lotharii dyaconi cardinalis sanctorum Sergii et Bacchi qui postea Innocentius [III.] papa appellatus est compendium breve, 1473-ban Buyer kiadásában Le Roi sajtója alól került ki.

A nyomtatott könyv az írott és festett könyvvel szemben kettős irányban vetélkedett, t. i. a betűkre és az illusztrációkra nézve; az első esetben könnyen segített magán, mert itt elégségesek voltak eszközei, míg a másodikban mivel sem rendelkezett. Mikép is lehetett volna a nyomdásznak egyszerű fekete színével, a kisfestészet finom ecsetének arány- és szín-

gazdag ragyogása mellé egyenértékű művet teremteni? Szükségkép saját útján kellett haladnia, hogy céljainak megfelelő művészetet teremtsen.

Azt tapasztaljuk, hogy a nyomda feltalálása előtt a kéziratokban az írás felette eltér egymástól, s mindig a kor vonásait viseli magán. A renaissance első korszakában, a Karolingok idejében római [antiqua] gömbölyű, világos román stilben gazdag fantáziával diszítettett; a gotikában vonásai egyenesek és szögletesek, mindamellett a művészileg kiállított kodexekben, különösen a kezdő betűk szépségére nagy gond fordított. A kéziratoknak e sajátságos különfélesége a nyomtatott könyvekben nem érvényesült. A nyomdászat előhaladásával ugyan különböző változáson mentek át a betűk alakjai, tekintve szépségöket és érthetőségöket, de már kezdettől fogva kétféle fajuk volt. A gót betűk mellett, a melyek iránt való előszeretettel Franciaországra örökségkép szállott, a kerek, olvasható latin betűk jöttek használatba. Franciaország prototypografja GERING első munkáját oly betűkkel nyomta, melyek AUGUSTUS császár idejébeli feliratok jellegét viselték, de ezen antiqua betűk nem tetszettek, s a gót betűknek kelle helyt adniok; az 1473-ban nyomott NIDER-féle Manuale Confessorum, már gót betűkkel jelent meg, mindamellett híres Vergil-kiadását 1494-ik évről ismét antiqua-kkal nyomatta. A francia könyvekben különösen gót betűk voltak túlnyomók, s VASCOSAN az első, ki ezeket következetesen és eredménynyel antiquákkal helyettesíté. Nyomatai tisztaság, hibátlanság, csín és szépség tekintetében maig is mintaszerűek.

Habár a nyomdászat, mint az imént láttuk, könnyű szerrel hódítá meg a szépirók örökét, másféle és hasonlíthatatlanul bonyolódottabb a dolog fejlődése az illusztrációknál. Csak lassan, fokozatosan emelkedhetett a művészet magaslatára a könyvdiszítés. A mozgatható betűkkel való nyomás találmánya, termékeinek diszítésénél oly művészetre volt utalva, mely az eddig szokásos könyvfestés mesterséget pótolja, és mely vele egyidejűleg a nyomással való sokszorosítást is lehetővé tegye. Erre legkinálkozóbbak voltak az ez időben még ifjú testvér-művészetek, a réz- és fametszés. A tizenhatodik század közepén már nagy tökélyre jutott rézmetszés erre kevesbbé volt

alkalmas, mert a réztábláknak a kiszedett betűk közé illesztése felette sok nehézséggel járt; üresen hagyatott ugyan a szedett betűk között megfelelő hely az illusztrációk számára, de a rézmetszőnek még sem sikerült, a neki kijelölt helyre lapjának levonatát szabatosan beilleszteni.

Miután a tapasztalás kétségtelenné tette, hogy a rézmetszés a nyomdászat követelményeinek nem felel meg, a nyomdász arra volt utalva, hogy segítsen önmagán, mi Franciaországban csakhamar meg is történt, s az első nyomdászok közül nem egy, fába kezdett metszeni. Igaz, hogy e metszés, midőn szolgálatát a nyomda igénybe vette, a képzettség igen alacsony fokán állott. A mit a fametszés a könyvek kiállítása körül művelni képes, egészen más, elűtő elvekből ítélendő meg, és mi sem volna igazságtalanabb, mint két egymástól különböző művészi tevékenységet állítani párhuzamba. A fametszésben a nyomdászat új művészete, népszerűsítésének segéd-társát találta meg, s bármi tökéletlen volt kezdetben e segély, de feladatát gyorsan elérte: hogy a társadalom egy osztálya számára, mely eddigelé kitagadottnak tűnt fel, a költséges kisfestészetet helyettesítse. Nem is késtek a nyomdászok e körülményre utalni, midőn árúik olcsóságát ajánlották. Azon Corpus juris, melyet GERING társával REMBOLT-al nyomott, eme distychont tartalmazza.

„Ne fugite ob pretium: dives pauperque venite.

Hoc opus excellens venditur aere brevi.”

PETIT J. Trithemius kiadása elé következő verseket bocsátá:

„Hoc igitur modico, sed justo quaere volumen

Aere, dabit gratis caetera calcographus.”

Az ősnyomtatványok korában e metszetek készítésével elejénte iparosok, például kártyafestők bizattak meg. Képeik durvák, ügyetlenek, kifejezés nélküliek. Mivel a compositió és a falapon eszközözlendő műveletek teljesen különböző ismereteket és műszaki tevékenységet igényeltek, nemsokára a munka megosztása következett be, kezdetben a rajzoló és fametsző a nyomda-ipar egy tagja lehetett, később bizonynyal a könyvfestők, kiket a sajtó keresetöktől megfosztott, vállalkoztak a metszetek számára szolgáló rajzok készítésére.

A vállalkozó VÉRARD részére nyomtatott 'la mer des histoires' és 'chronique de France' [Par. 1493. MAURAND J.] kiadványaiban legelőször találkozunk tulajdonképen műértéssel bíró illusztrációkkal.

Ha az olasz miniatore *Bernardino di Michelangelo* CINGNONI 1491-ben keservesen panaszolta: 'Pell' arte mia non si fa più niente. Pell' arte mia è finita per l'amore de' libri, che si fanno in forma, che non si miniano più!' — mennyivel jogosultabban panaszkodhatának a francia könyvfestők, kiknek számaránya az olaszokhoz viszonyítva úgy állott, mint tiz a százhoz. Kétségtelen, hogy a francia könyvfestők ügyessége és művészi képessége nagyon kedvezően hatott a fametszés kiképzésére. Lassanként, fokozatosan ismerték fel a fametszésben rejlő alakító erőt, és a francia rajzolók, fametszők, önálló saját alaki stíljöket megtaláltak, s ez nevezetesen a tizenötödik században az olasztól és némettől lényegesen különbözik. Valamint a közönséges kéziratok miniaturjei, úgy a fametszetek nagy száma anonym művek, s a művészi kifejezés erejének bizonyos közepszerűségét mutatják.

Habár a fametszés alakító munkássága közt a kisfestészet nyomaiba lépett, mindamellett egyben, t. i. a színezésben még sem követhette. A fekete festék egyhangúságánál egyebet nem nyújthatott, a könyvkedvelők pedig nem szívesen nélkülözték a szingazdag kiállítást. Ennélfogva egyideig az iniciálék nem nyomattak a szövegbe, hanem helyök üresen hagyatott és utólagosan festettek oda; az illusztrációk is ugyanezen módozattal jutottak a könyvbe. Ilyetén kiállítás azonban költséges vala, csak is diszkiadásokba, melyek többnyire hártýára nyomattak, alkalmaztatván, míg a népies francia kiadások, [p. o. le proces de belial, Fierabras le geant,] a fametszetet használták. Az értelmezés és szemléltetés szükségességének érzete a képek kedvelésével szövetkezett, s az illusztrációk tért és fontosságot nyertek, mi által valóban kulturtörténelmi jelenséggé minősíttetnek. A fametszés tehát népszerű művészetté vált. Kiváló és sajátos ismerve a metszetekben előforduló alakoknak oly módon való ismétlése, mely egyszersmind a nagy közönség igénytelenségéről tanúskodik.

A francia fametszés zsenge kora azonban a nemzeti nyelven írt művek gót betűkkel való nyomtatásának kezdetére esik, s a francia illusztrált irodalom fejlődésében, Dél-Franciaország civilizációjának központjáé, Lyoné az elsőség. A nyomdászat behozatala és fejlesztése körül vetélytársa ugyan Páris, de a népies könyveknek fametszetekkel való kiállításában megelőzte a fővárost, s nem csekély a körül érdeme, hogy a nemzeti irodalom termékei rövid idő alatt, az ország minden városában elterjesztettek. Nagy számban kerültek ki nyomdáiból a mulattató könyvek, e megnevezés alatt: *Roman de Chevalerie*, s habár az első francia könyv nem itt, hanem Kölnben, jó Fülöp, bourgogne-i herczeg támogatásával 1467 táján ZELL ULRIK-RAOUL le FEVRE' recueil des histoires des troyes,; vagy mások szerint Bruges-ben, 1475-ik évben, a híres MANSION által nyomtatott *Jardin de devotion*. Lyon-é marad az érdem, az első francia illusztrált könyvnek 1476-ban történt kiállításáért. Ez a széplelkű *anjou* RENÉ-nek tulajdonított regény, 'L'abuze en court.' Nyomdása nem nevezi meg magát, a czimlapon előforduló monogram H. M. hihetőleg nevének kezdő betűiből áll. Képeiben ügyetlen keze szögletes alakokat teremtett, s nem csalatkozunk, állítván: hogy mintája jobb vala. Az első keltezett illusztrált nyomás, az 1478-ban Husz-nál megjelent, 'Mirouer de la redemption de l'umain lignage', mely az 1476-ban Baselben RICHEL-nél megjelent német kiadás: 'Spiegel der menschlichen Behaltnisz' utánzása. Kétszázhetvennyolcz alak díszíti e könyvet, melynek fametszeteit Husz az imént nevezett nyomdásztól kölcsönözte. Ismételten láthatók ugyanezek az 1479, 1482, 1483, 1488-ik évi kiadásokban. Huszonkét alakkal többet tartalmaz mint az eredeti német kiadás; szövegét a sz. Ágoston rendű b. MACHO JULIÁN Lyonban fordította, mely LELEMAND V. minorita által javítva, 1488-ban újra megjelent.

A francia lovag-regények zöme — háromszázhetvenkilenczre becsültetik számuk — szintén Lyonban jelent meg, s manap már a legnagyobb könyvészeti ritkaságok közé tartoznak. Rendeltetésök levén házalás útján kisebb falvak, városok, félreeső várak számára időtöltést, mulatságot szerezni, ritkán őriztettek meg a nagyobb könyvtárakban, használat után hamar ki is mentek a forgalomból és legnagyobb részt elkallódtak.

A lyoni nyomdákban azonban szigoruan vett tudományos művek is kerültek napvilágra, így például 1478 körül BUYER-nél: „Le Nouveau Testament”. Tíz évvel később TOPIE-nél megjelent BREYDENBACH BERNÁT mainzi dékánnak, RÖTH M. dömés által szerkesztett itinerariuma, le HUEN M. fordításában. Ez útleírás hat nagy és tizenhat kisebb fametszettel van illusztrálva, melyek mind az 1486-ban Mainzban, latin nyelven nyomott kiadás illusztrációi után készültek. A metszés esetlen, csak az architectonicus részletek vallanak nagyobb ügyességre. Az inkunábulák idejében Lyon harminczkilencz illusztrált francia könyvet bocsátott világgá.

Az illusztrált munkák kiállításában legtevékenyebb volt e város nyomdászai közül a már említett HUSZ M. és társa SIEBER J. továbbá SCHABELLER. 1477—98. években a lyoni nyomdászok sorában HONGRE PIERRE hazánkfia is szerepel. Páris leginkább a latin, kiváltkép theologiai munkák piacza volt, de 1484-től már a francia műveket is kultiválni kezdte, innen számítva a kilenczvenes évek végeig, harmincz képes-könyv jelent meg Párisban.

A kifestészetnek, midőn művészi magaslatán állott, egyik sajátága vala az arczképezés. Az arczkép, melyet a renaissance különösen művészi polczra emelt, és a mely iránt kiváló előszeretettel viseltetett, az ó-kor előtt sem volt ismeretlen. M. TERENTIUS VARRO Homértól kezdve le egész Hesiodig birta a görög költők arczképeit. T. POMPONIUS ATTICUS, ki Cicero iratainak elterjedése körül annyi érdemeket szerzett, PLINIUS szerint [Hist. nat. XXXV, 2.] hétszáz arczképet készíttetett, hogy a könyvvel együtt mindenüvé szétküldhetők voltak. [Cornelius Nepos. XXV, 18.] A középkor arczképein tipikus jellemök daczára, észrevehető a törekvés, az ábrázolt személyeknek kifejezést kölcsönözni. Csak a tizennegyedik században kezdték meg az alakok hívebb másolását. Ezen és a következő század francia festett kézírataiban már számtalan arczképpel találkozunk, melyek a kéziratok megrendelőit, és némelykor azok művészeit is, valódi arczképekben hiven adták át az utóknak.

A livres d'Heures átalános elterjedése mellett, mindinkább lábra kapott az ajánlás szokása. A miniature de pré-

sentation-nak nevezett hasonló ajánlólapokon, a könyv megrendelője, vagy a művész, Istennek, vagy a szenteknek ajánlja azt fel. Profán tartalommal bíró könyvekben az ajánlás a Maece-násokhoz, többnyire fejedelmi személyekhez, kik trónjokon ülve az előttök térdelő író vagy művész hódolatát fogadják, volt intézve. Igen kínálkozó volt ez alkalom arra, hogy a főúr környezetében levő személyek arczképeit is közöljék.

A nyomdászat ebben is a kisfestészet nyomain haladt. A legkorábbi fametszet-arczképek DUPRÉ I. által 1483-ban Párisban kiadott s *Laurent de PREMIER FAICT* által fordított Boccaccio 'de casibus virorum illustrium' művében találhatók. Két lapból állanak, egyike az író, másika fordítóját ábrázolja. Ugyanezen nyomdatulajdonos által 1486-ban kiadott, sz. Ágostonnak 'De Civitate Dei' *Raoul de PRESLÉ*-féle fordításában is ott van a fordító arczképe. Az 1487-ben nyomtatott 'triumphe des neuf preux' szintén tartalmaz arczképeket. A 'Roman de la Rose' lyoni 1485-iki és párisi 1493-ik évi első kiadásában, a költő ágyán álmadozva tűnik fel; CHARTIER A. mester is a Párisban 1489-ban *le CARON*-nál megjelent 'Livre de Faits' művében. VILLON-nak 1489-ben LEVET-nél megjelent munkájában 'Testament' a fametsző a szerző arczképét mellékelte. TERENTIUS-nak 1493-ban Lyonban TRECHSEL-nél nyomtatott és JUVENALIS G. által rendezett kiadása a költőt írószobájában tünteti elő, könyvek, ládák és egy függőnyözött ágy képezvén a butorzatot, míg a római komédia-író arczképén valószínűleg kommentátorának JUVENALIS GUIDÓ mesternek vonásai adatnak vissza. Átalában ez az illusztrált könyv oly sajátos, mi-kép megérdemli a fáradságot, hogy vele kissé foglalkozzunk. Az imént említett Terentius-féle arczképen kívül, még százötvennyolcz fametszet díszíti e kiadást. Az első ivrét-kép a szinpadot, az aediles és a néző közönséggel ábrázolja, a többi met-szeten egyes színijelenetek fordulnak elő. Már BADE J. helye-sen jellemezte e képeket, midőn a munka ajánló soraiban kiemeli: 'Effecimus ut etiam illiterati ex imaginibus, quas cuilibet scenae praeposuimus, legere atque accipere possint comica argumenta.' Átalában az alakítás naivsága, a szellemes, helyes compositio és természetesség az, mit rajtok csodálnak, s valóban mind ez hiven is érzékíti a költői alakításokat, sőt ér-

telmezi annyira, hogy nem kétkednek rajzaikat a párisi PERREAL JEHAN kisfestőnek tulajdonítani. Nehány évvel később GRÜNINGER J. Strassburgban 1496-ban e rajzokat utánoztatta, valamint VÉRARD is 1500 körül Párisban francia fordításának kiadásánál ugyanezenképen járt el. Művészeti érdek tekintetéből tanulságos a TRECHSEL-féle eredetieket ez utánzásokkal egybevetni. Utóbbiak gyengébbek és ügyetlenebbek, metszeteik kiválóan abban különböznek egymástól, hogy személeik az ez idő szerint divatozó strassburgi és párisi jelmezben tűnnek fel. E sajátáguknál fogva a terentiuszi alakok, e hármas kiadás helyi jellege által azon városok, honnan erednek-, t. i. a lyoni, strassburgi és párisi jellemet nyerik. Mig a nagyszámú theologiai és philosophiai munkák, melyek TRECHSEL nyomdájából kerültek ki, és LASCARIS J. s BADE J. tudósok javították, rég átadvák a feledésnek, TRECHSEL Terentius kiadása, mint az illusztrált francia ősnyomtatványok legfigyelemreméltóbb emléke, a műtudósok által ma is nagyrabecsültek.

IV.

**A francia könyvillusztráció
saját alkotásai.**

IRODALOM.

Bernard A., *Antoine Verard et ses livres à miniatures au XV. siècle. Paris, 1860.*

Bibliothèque nationale. Imprimés, manuscrits, estampes. Notice des objets exposés. Paris, 1881.

Brunet J. Ch., *notice sur les différentes éditions des heures gothiques, ornées de gravures, imprimées à Paris à la fin du quinzième siècle et au commencement de seizième. Paris, 1834.*

Brunet J. Ch., *notice sur les heures gothiques imprimées à Paris à la fin du quinzième siècle et dans une partie du seizième. Manuel V, 1548. k. l.*

Supplément, 1878. I, 606. k. l.

Champollion-Figeac, *notice d'une édition de la danse macabre antérieure à celle de 1486., et inconnue aux bibliographes. Paris, 1811.*

Catalogo ragionato dei libri d'arte e d'antichità posseduti dal C. Cicognara. Pisa, 1821. II. k.

Delaborde H., *le département des estampes à la bibliothèque nationale. Paris, 1875.*

Douce F., *the dance of death, exhibited in elegant engravings on wood, with a dissertation on the several representations of that subject, but more particularly on those ascribed to Macaber and Hans Holbein. London, 1833.*

Dufour V., *recherches sur la danse macabre, Bibliophile fr. Paris, 1872. VII, 74. k. l.*

Histoire la ville de Paris, composée par Dom Michel Félibien, revue, augmentée et mise au jour par D. Guy-Alexis

Lobineau, tons deux pretres religieux Benedictins de la congregation de S. Maur. Paris, 1725.

Fiorillo J. D., Machabaeorum Chorea vulgo Dance Macabre, Todtentanz, Geschichte der zeichnenden Kuenste. Hannover, 1820. IV, 116. k. l.

Fiorillo J. D., kleine Schriften. Göttingen, 1803. I, 153.

Fortoul H., essai sur les poèmes et les images de la danse des morts, a Schlotthauer-féle Holbein la danse des morts, kiadásában. Paris, 1842.

Fortoul H., la danse des morts. Paris, é. n.

La danse Macabre composée par maistre Jehan Gerson 1425. Paris, é. n. u. k.

Grimm H., fünfzehn Essays. Berlin, 1882. 3. foly. 180. k. l.

Hans Holbein's Initial-Buchstaben mit dem Todtentanz nach Hans Lützelburgers Original-Holzschnitten in Dresdner Kabinet von H. Loedel mit erläuternden Denkversen und einer geschichtlichen Abhandlung über die Todtentänze von A. Ellis-sen. Göttingen, 1849.

Kastner G., les danses des morts, dissertations et recherches historiques, philosophiques, littéraires. Paris, 1852.

Labarte J., histoire des arts industriels au moyen age et à l'époque de la Renaissance. Paris, 1873. II. k.

La Bibliomanie en 1878. Bibliographie rétrospective des adjudications les plus remarquables faites cette année et de la valeur primitive de ces ouvrages par Philomneste junior. [Brunet G.] Bruxelles, 1878. Ugyanaz 1880-ra. u. o. 1881.

Laborde L., la renaissance des arts à la cour de France. Études sur le XVI. siècle. Paris, 1850—55. II. k.

Essai historique, philosophique et pittoresque sur les Danses des morts par E. H. Langlois, accompagné de cinquantes quatre planches... ouvrage complété et publié par André Pottier et Alfred Baudry. Rouen, 1852. II. k.

Lessing J., de mortis apud Veteres figura. Bonnae, 1866.

Mantz P., Hans Holbein. Paris, 1879.

Massmann H. F., Literatur d. Todtentänze. Leipzig, 1840.

Miot-Frochot P. L., Marcial, la grant dance Macabre des femmes, Bibliophile fr. Paris, 1869. II, 21. 77. 153. k. l.

Anatole de **Montaignon**, l'alphabet de la mort de Hans Holbein, entouré de bordures du XVI. siècle et suivi d'anciens poèmes français sur les ujet des trois morts et trois vifs. Paris, 1856.

Peignot G., recherches historiques et littéraires sur les Danses des morts et sur l'origine des cartes a jouer. Dijon, 1826.

Périscaud A., Erasme dans ses rapports avec Lyon. Lyon, 1843.

Prüfer T., der Todtentanz in der Marienkirche zu Berlin und Geschichte und Idee der Todtentanzbilder überhaupt. Berlin, 1876.

Renouvier J., des gravures sur bois dans les livres de Simon Vostre libraire d'Heures, avec un avant-propos par Georges Duplessis. Paris, 1862.

Renouvier J., des portraits d' auteurs dans les livres du XV. siècle, avec un avant-propos par G. Duplessis. Paris, 1863.

Sardini G., esame sui principi della francese et italiana tipografia, ovvero storia critica di Nic. Janson. Lucca, 1796. III. r.

Schnaase K., zur Geschichte der Todtentaenze. Mittheil. der kk. Centralcomiss. zur Erforsch. und Erhalt. der Bau-denkmale. Wien, 1861. VI, 221. k. l.

Seidlitz W., die gedruckten illustrirten Gebetbücher des XV. und XVI. Jahrhunderts, Jahrbuch der k. preussischen Kunstsammlungen. Berlin. 1884. V, 120. k.

Soleil F., les Heures gothiques et la littérature pieuse aux XVI. et XV. siècles. Rouen, 1882.

Tarbouniech, les livres d'heures. Paris, 1865.

Wessely J. E., die Gestalten des Todes und des Teufels in der darstellenden Kunst. Leipzig, 1876.

Woltmann A., Holbein und seine Zeit. Leipzig, 1874—76. m. k. II. k.

Worrum R. N., some account of the life and works of Hans Holbein, painter of Augsburg. With numerous illustrations. London. 1867.

Téves a német kritika azon állítása: mintha I-só Ferencz uralkodása előtti időben hasztalan kutatnánk a könyvornamentika terén a francia mesterek eredeti renaissance alkotásait, mert a mit a könyvdiszítésekben találunk, mindaz olasz eredetre vezethető vissza; beható vizsgálat azonban megtanított minket: hogy a francia renaissance az olasz mellett, miként a diszített kéziratoknál is láttuk, a könyvornamentikában is egyenlő jogot követelhet, továbbá hogy Olasz- és Németország befolyása nem éppen oly határozólag járult a francia művészetnek ez irányban való kifejléséhez, hogy a francia könyvek diszitményei csak a hazai földre átültetett, a helyi és nemzeti sajátságok által idomított idegen, tehát külföldi művészi tevékenység sarjának tekinthetők legyenek.

A francia könyvillusztráció nemzeti sajátságainak zsenge korától, egész a tizenhatodik század első negyede végéig elért magaslatának fölismerése és méltánylása tekintetéből mulaszthatatlan a: *Horae*, *Officium*, *Officiolum horarum*, *Heures*, *Office* nevezet alatt ismert épületes könyveket szorgosan és figyelemmel szemlélni. Ez épületes irányú művekben a francia művészet legfontosabb, legelvitathatlanabb bizonyítékai találhatók fel. Mint fennebb láthattuk, a kisfestéssel gazdagon diszített imakönyv volt Franciaországban már a középkorban, valamint a kora renaissance idejében, legkeresettebb, legkedveltebb nemzeti műtárgy. Nem lehet képzelni gyengédebbet, szebbet, tökélesebbet a „Heures” kezdőbetűinek szépségénél, keretdiszítéseinél és festett képeinél, melyek közhasználata a nyomdaipar lendületével átalánossá lön. A többnyire hártýára nyomott, fametszetekkel ékesített imakönyvek, gazdag és szegény által egyiránt becsült ezen új művészet alkotásaival, a kisfestéses könyvek hiányát teljesen pótolták. Mi sem szolgál a francia nyomdászat oly nagy dicsőségére, mint

a „Heures“-nek 1487-től a XVI-ik század végeig ötszázal
több különböző kiadásai. E műfaj tulajdonképi virágzásának
kora az imént említett század első felére esik, azonban minél
inkább terjedt e könyvek sokszorosítása, annál inkább sülyedt
művészi értékök. Midőn még a rajzolóknak és fametszőknek
szeme előtt a gyönyörűen festett példányok feküdtek, azon
időben a nyomtatott könyv is lehető szép alakot nyert, s a
kiadók készek voltak, előkelő művészeknek jó rajzokért nagy
árakat fizetni; azonban, hogy a közkiválatomnak, mely a szí-
nes képekkel ellátott imakönyveket kereste, kitelhetőleg meg-
feleljenek, a képeket színezték. Ezt felejtik, kik manap az
imakönyvek efféle színezését keményen megtámadják, figye-
lembe nem vevén, hogy több kéziratban, tüzetesen a párisi
könyvtár egy codex-ében, MECKENEN IZRAEL rézmetszetei, me-
lyek a lapok közé tétettek, szintén kifestvék.

Az ismert és évszámmal jelölt „Officium Beatae Mariae
Virginis“ között legrégibb, a velencei „per Nicolaum Jenson
gallicum“ mindeddig fölül nem mult szép római betűkkel
1474-ben nyomtatva, mely minden illusztrációt nélkülözött.

JENSON eredetileg pénzverő-bélyegmetsző volt; VII-ik
Károly király GUTENBERG-hez Mainzba küldte őt, hogy az új
„invention d'imprimer par poinçons et caracteres“-t megtanulja.
Hazájába visszatérte után úgy látszik, mintha Károly királyi
utódjai csekély elismerésben részesítették volna; elhagyta hát
Franciaországot s Velenczében telepedett meg, hol 1470-től
kezdvé mint nyomdász kitűnő tevékenységet fejtett ki. Ércz-
betűket készítő művészetére említi bizonyynyal, midőn most ne-
vezett 1470-ben megjelent Sallustius kiadása elé bocsátá
következő verseit:

„Et calamo libros audes spectare notatos?

Aere magis quando littera ducta nitet.“

A Franciaországban nyomtatott és kiadott Horariumok
legnagyobb része francia vagy latin szöveggel bir, azonban
ez imakönyvek kiállítási költségeinél fogva kénytelenek valá-
nak a nyomdászok és kiadók igen hamar arra fordítani figyel-
müket, hogy kiadványaik számára minél tágasabb piacot
hódítsanak; ez okból tehát imakönyveiket holland, angol, sőt
spanyol szöveggel is ellátták.

Valamennyi *livre d'Heures* bizonyos közös berendezéssel bír, s a közmondás: *ab uno disce omnes*, tekintve szövegjök belső elrendezését, teljes joggal alkalmazható rájok. Czimlapjokon a könyvnyomda bélyegét találjuk, vagy az úgynevezett *homo anatomicus*-t, egy mi sem kevesbbé mint *aestheticus* és azon fogalom érzékítésére szolgáló kép: hogy az emberi test részei, jelesül a belek, a csillagvilággal állanak összeköttetésben, mely tan az araborvosok által állíttatván fel, Spanyolországban a Priscilliának által terjesztetvén, bár különfélekép az egyház és tudomány részéről elítéltetett, Franciaországban még is sokáig rokonszenvre talált. A czimlap másik oldalán következik az *Almanach* vagy is a változó ünnepeket mutató táblázat, mely tulajdonosaik hasznára többnyire húsz, közben huszonnégy évi időközt foglal magában. Valamennyi *Heures* kiadás mellett egy *naptár* is van, melyben az ünnepek és néhány havi-szent ábráin kívül a zodiakus jegyei, csillagképletek, az egyes hónapoknak megfelelő házi foglalkozások *genre-szerű* jelenetei, humoros rajzok fordulnak elő, gyakran lapos és sikamlós tartalmu versekkel, vagy ezek nélkül is. Itt az alakok koruk jelmezét viselik; az élet, szokások, népviselet sok érdekes vonásait tanuljuk belőlök megismerni, ezek *compositiói* tehát a kulturtörténelem és népisme számára, figyelemre méltó adalékot nyújtanak.

A tulajdonképi imakönyvek többnyire sz. János evangéliumának azon fejezetével kezdődnek, hol az Ur Jézus Krisztus kínszenvedése elbeszéli. Ehhez kapcsolvák azután, a tulajdonkép vett *Horae* napszakok, a B. Sz. Máriáé, a sz. kereszt- és sz. léleké, a hét penitenciális zsoltár, a holtak vigiliái, végül különféle imák. Minden eddigelé ismert kiadványok lapnagyságú, az illető officium elé illesztett fametszetekkel látvák el. Tárgyuk az ó- és újszövetség szent történetéből merítvék, számszerint mintegy ötven, melyek sokféle változatban, több világias *compositió*kkal, kisebb-nagyobb művészi kivittel folyton ismétlődnek. E képek mindenikére már a korábbi francia *miniature*-ökben akadhattunk, de az e nemű könyvek érdeme a népszerű kiadások értékesítésében fekszik; a csinosan és értelmesen berendezett egésznek, érthetően is kellett az imaóráiban képei szemléletébe merült ajta-

toskodóra hatni. Egyes tehetséges művészek ugyan átszelle-
míték az előidőből átvett alakokat is, de az érzelem mélysége,
melylyel a történelmi festészet ezen általában ismert, és sokszor
ábrázolt vázlatokat folyton és újabban életre kelteni tudta, a
fametszés eszközei és méretei előtt elérhetetlen maradt.

Megragadó hatást, mint az önálló festmények, nem
akartak e képecskék elérni, nem is érhettek el; ez teljesen
ellentétben állott volna céljokkal; nem volt ugyanis céljuk
az olvasó figyelmét a könyv tartalmától elvonni, inkább segíni
akarták őt a leírt események további felfogásában, s mintegy
hóna alá nyulni képzelő tehetségének.

E történelmi ábrázolásoknál fontosabb a *Heures' orna-
mentikai disze*, ebben fejtették ki leginkább művészetök
erejét azok, kik a *Heures'* fa- és rézmetszői számára rajzokat
készítettek. Itt nem csupán cifrasággal, hanem valódi compo-
sitiókkal van dolgunk! Azon idők számára érzéssel, gyakorta
parányi alakban fogalmazott emez ábrázolások, nagybecsű
emlékei a szent és profán történetnek, a mythologia és allego-
riának; sokszor mindezt pajkos változatokban egymásra hal-
mozva, vegyítvén a vallást antikkkal, szellemesen, ünnepies
színezettel, vidoran, de keserű komolysággal és iróniával is.
Elvonhatjuk belőlök a tanulságot: mint hatottak azon idők
szellemi mozgalmai a grafikus művészetre.

Ez épen oly élces, mint eredeti ábrázolások anyagát
tekintve, a bibliai történetek és sz. legendák mellett, következő
tárgyak választattak előszeretettel: az egyptomi József, a jám-
bor Tóbiás, a szűz Zsuzsánna élete, a próféták ellentétezve a
sybillákkal; Urunk élete és kinszenvedése, a Boldogságos
szűz élete, az evangelisták, az elveszett fiú parabolája, az Apo-
kalypsis jelenetei, a világ végének jelei, az ember és története.
Az alakok rajza, azoknak kifejezésteljes arczaikban, vonásaik-
ban, melyek nem metszettek többé bizonyos typus után, mint
ezelőtt, hanem egyénítvék, gyakran drámai felfogásra mutat.
Sok bennök a vonzó, s némileg költői; azonban be kell val-
lani, hogy a jó igen is gyakran ismétli magát, hogy huza-
mosan hasson, az erélyes és szenvedélyes ellenben gyenge, s
az alakok inkább szerepelni, mint szabadakaratból cselekedni
látszanak.

A 'Heures' keretdiszítványai közt gazdag változatosságban vonulnak el szemünk előtt a komolyabb képek mellett, mythologiai, allegorikus, és kómikai ábrázolások is, melyek nem egy ízben az illusztrált szöveggel legélesebb ellentétben állanak. Ott látjuk a jelenetek egész sorozatát Caesar diadalmenetéből, Déjanira elragadtatását, a bűnök allegorikai alakjait küzdelemben az erénnyel, az ifjú- és aggkort, szerencsét, cupidót, amoretteket, geniuszokat, satyrokot, vadászjeleneteket, falusi vigalmakat, sőt megütközést keltő játékokat, griffeket, majmokat, sárkányokat, különféle mesebeli állatokat [droleries], melyek a gót dómok tetejének párkányzatain oly gyakran előfordulnak; nem hiányoznak kisebb állatok sem, mint madarak csigák, legyek, faágak és lombok közt, karosgyertyatartók, edények és más czifraságok. Oly vonások ezek, melyek elárulják az irányadó körök jártasságát az antikban, valamint a művészek törekvését, a renaissance formáit elsajátítva, egyes alakjaikat ezekbe önteni.

Az itt leírt keretdiszítványokhoz csakhamar a kedvelt, *'Dance Macabre'*, a halálképek is járultak. Az eddig ismert 'Heures' kiadások egy ötöde, kereteiben a híres *'Danse des Morts'* halálképeket tartalmazza, hol kisebb hol nagyobb alakban, a mint t. i. a könyv formátuma engedi, egy lapon kettesével vagy hármásával, francia vagy latin vers kíséretében, néha anélkül is. E képecskéknek a *'maniére criblée'* modorban készült, érzbe vagy fába metszett háttér különös bájt kölcsönöz. A hátterek a miniátorok által annyi ügyességgel alkalmazott, pontokkal hintett aranymezőket pótolták némileg, mi által az alakok csinosan kidomborodnak. A halálnak allegorikai ábrázolását már az ó-korban is megtaláljuk. A középkorban költemények, képek, körmenetszerű látványosságok, melyekben egy élő és egy holt felváltva sortánczot lejtenek, fordulnak elő. Sőt Franciaországban szőnyegek, ékszereken és kártyákon is található a halál ábrája. A metszés művészete gyorsan hatalmába ejtő e vonzó anyagot; 1485 óta nyomtatott francia illusztrált kiadásokban különféle változatokban jelent meg a *'Danse Macabre'* s nem is egyszerre férfiak és nők körtáncza, hanem 1485-ben Párisban Guyot-nál a férfiak csoportja, 1486-ban ugyanannál a nőké, 1499-ben február

18-án Lyonban mindkét csoport együtt, október 15-ikén pedig Párisban; míg a „Heures” lapjain 1491 óta férfiak és nők egyesült tánca fordul elő. Ezen akkoron igen kedvelt képek tizenöt év leforgása alatt hét kiadást értek. A halálképek mindig az „officium defunctorum” vagy a halottak vigiliáinak széléire alkalmazták, azonban ezekkel rendszerint szembeillesztették a kereszt melletti három élő és három holt, vagy a három lovag és három halott alakjainak fametszetét. A képek számszerinti mennyisége igen változó, három alaktól hatvanig emelkedik, köztök harmincz férfi, harminczhat pedig női alakok. Némelyek gyakran ismételtetnek, s ilyképen hetven-nyolcz, vonatkozva százharminczhárom, sőt százharmincznyolcz alak fordul elő, a nélkül, hogy a hatvanhat alak ábrázolásához újabbak járulnának. Valamennyi kép alapeszméje: hogy a halál semmit sem kimél:

,Quaque ruit, furibunda ruit, totumque per orbem
Fulminat, et coecis coeca triumphat equis.’

nem ismer kor- vagy rang különbséget, s nem ritkán győzelmének biztos voltában, ironicus biztossággal vágja ketté a küzdő halandónak életfonalát. E keserű végzetet a nagy római költő hasonlíthatlanul szépen énekelte meg:

,Truditur dies die,
Novaeque pergunt interire lunae.
Tu secunda marmora
Locas sub ipsum funus, et sepulcri
Immemor, struis domos. . . .
Nulla certior tamen,
Rapacis orci sede destinata
Aula divitem manet
Herum, quid ultra tendis? aequa tellus
Pauperi recluditur
Regumque pueris: nec satelles Orci
Callidum Promethea
Revexit auro captus.’

Mind ezen ábrázolások közös célja, a földi esetleges hívságoskodásnak hirtelen végét minél hathatósabban feltüntetni. Nem találjuk ugyan bennök azon történelmi felfogást és nagyszabású világnézetet, mely bennünket HOLBEIN HANS halál-

képeinél bámulatra ragad, s mely nála manap alaposan ERASMUS inspiratiójára vezettetik vissza; de a rajzoló művész még is igyekezett feladatát a már létező típusok felhasználásával megoldani. A rendelkezésére álló csekély térben mesterileg állítja fel párjait, élénk párbeszédes cselekvényben; a halál egy vászonlepedővel könnyeden takarva, munkáját végzendő gyakrabban jelenik meg ásóval és kapával, sem mint kaszával, s a vele együtt tánczoló párokra, melyek szerencsésen választott jelmezeikben határozottan jellemezték, mint zsákmányára gúnyosan vicsorgatja fogait.

Sajnálkozással tapasztalja a bűvár, hogy azoknak, kik a *Heures*-féle kiadásokat művészileg díszítették, elenyészőleg csekély szám kivételével, valamennyinek emléke elzüllött. Miután ily módon ismeretlenné váltak, nem marad egyéb hátra, mint közelebbről tanulmányozni azon légkört, melyben termékeik születtek, mivel pedig az illusztrációk alkotói felől hiányoznak a kétségtelen adatok, kénytelenek vagyunk tanulmányainknál, azok kiadóit és nyomdászaikat kitűnő figyelembe venni. Az e nemű liturgikai könyvek főpiacza Páris volt, ugyanitt nyomattak a római és a különös napszakok *Heures* nem is csupán Páris és Franciaország, hanem a vidéki városok, tüzetesebben: az *amiens-i*, *angers-i*, *anjou-i*, *chartres-i*, *clermont-i*, *mans-*, *metz-*, *nantes-*, *orleans-*, *poitier-*, *reims-*, *rouen-*, *toul-*, *tournay-*, *tours-*, *troyes-i* egyházmegyék, sőt a külföld, például *Salisbury* angolországi e. község számára is.

A francia nyomdászat ezen oly hírre kapott szakmájának első kiképzése körül a fő érdem [1487.] VOSTRE és VÉRARD-ot illeti, ezeket követik DUPRÉ és PIGOUCHET, a HARDOUYN-ok és KERVER; azonban TORY-é a legnagyobb dicsőség, kinek lángeszű művészi munkásságával az illusztráció e neme, tökélyének legnagyobb fokát elérte. Értekezésünk fonálán gyakran lesz alkalmunk e jeles művészt méltatni, itt azzal érjük be, hogy figyelve a körülményekre, szemünk előtt tartsuk, mily hosszú és fáradsalmakkal teljes fokozatosság előzte meg, míg TORY a nemzet sajátságos jellemét kifejező művészsze válhatott.

Az első kiadók közt kiválólag VOSTRE SIMON tüntette ki magát ismeretei, művészi szemlélete s finom érzékével. Kiadá-

sai a szó szoros értelmében korszakalkotóknak mondhatók, nemcsak azért, hogy a „Heures”-nek hathatós lendületet adott, hanem mivel azoknak művészi jelleget is kölcsönzött. Kiadványain, melyek majd mind a liturgika körébe tartoznak, látható, hogy e könyvek szellemi rendezője tisztában volt az iránt, mit akar, és ezt dicsérendő erélylyel véghez is vitte. Innen kezdve, más kiadók műveiben is egy bizonyos közös vonás, szellemi összhang észlelhető; de sokan közülök ész nélkül utánozták VOSTRE kiadványait. VOSTRE már korán megismerkedett az olasz és német réz- és fametszetekkel, s ezek mindenesetre befolyásolták is kiadványait; szorgos egybehasonlításuk, a fejlődés előmenetelére mutatván, rajtok a VOSTRE-féle „Heures” kiadásokban az alakulás három korszakát határozottan meg lehet különböztetni. Az első korszakot képviseli az 1498-iki kiadás. Itt az alakok rajza helytel-közzel nem eléggé correct, a test sovány, a fejek és szemek nagyok, hajlott szemöldökkel, a szájak kicsinyek, az arczcsontok kiállók, az orrok egyenesek, a kezek sokszor nagyok, míg a lábak igen kicsinyek, a ruházat redőzetei már a testhez állóbbak, a typosok nemzetiek. Ezen igazi francia jelleg, az 1498—1502. éveknek mintegy harmincz kiadásában szemlélhető; 1502-ön túl kezdődik a második korszak. Ámbár még itt sem találjuk a képzett renaissance-stil-stilt, mint Olaszországban, mindamellett a diszítványokban még is az antik motívumok okszerűbb alkalmazása, és az alakok képzésénél ideálisabb formákra való törekvés mutatkozik. E változást hajlandók vagyunk azon francia művészek befolyásának tulajdonítani, kik VIII-ik Károly és XII-ik Lajos uralkodása alatt huzamosb időt töltöttek Olaszországban. A francia művészet nemzeti jellemét az olasz áramlat leszorította, s ekkor észrevétlenül állott be a fordulat, és VOSTRE 1515-től a „Heures” első kiadásának javított neméhez tért vissza. A korábbi irány ódonkodó metszetei mellett, újak és bájosak, tágas háttérben kisebb alakokkal tűnnek fel, az értelmes rajzok épp oly szorgalommal, mint ügyességgel készítvők, s formailag nézve nemesek. E lapok legújabbán TORV-nak tulajdoníttatnak, ki a neve alatt megjelent nagyszámú önálló „Heures” kiadásokban [1524—1527—1531. IV-r. — 1527—1531—1536. VIII-r. — 1529. XVI-r.] bebizonyította, mily

mesterileg készíté a fametszetek számára rajzait; mily pontosan ismeri e graphikus ábrázolási mód eszközeit, s mily szerencsével tudta összekötni az olasz művészi elemet a nemzetivel. A 'Heures' harminczhét év alatt majd nyolczvan kiadásban jelentek meg VOSTRE-től, többnyire PIGOUCHET által nyomtatva, ki szintén néhány általa eszközölt kiadásokban bebizonyítá, mennyire alább áll VOSTRE-nek, hírneves nyomdaurának kiadásainál.

A 'Heures' kiadásában részt vett a tevékeny VÉRARD A. is. Kiadásainak nagyobb lapillusztrációi gyakorta a VOSTRE-féle ábrák után metszettek, s úgy látszik, mintha szinezésre lettek volna szánva, különben a későbbi kiadások a korábbiaknál, melyek többnyire durva jellegűek, sokkal jobbak. Kétségtelen, hogy VÉRARD nem azon művészekkel készítteté illusztrációit, kiket VOSTRE foglalkoztatott. Műlapjai inkább linearis rajzok közt tartvák, s a szemcsés hátterek sokkal ritkábban fordulnak elő. Újabb időben a VÉRARD-féle képek férfi alakjaiban azon német mester jellemző vonásait vélük fölismerni, a ki 1466. körül élván, E. S. monogrammal jegyezte műveit. VOSTRE és VÉRARD-al vetekedtek KERVER TH. és a HARDOUYN-ok. KERVER 1504-ben az 'antiqua' betűket használta, s az antik iránti előszeretetét elárulja a classicus motivumoknak a diszítményekhez való alkalmazásában, metszeteinek nagy falapjai sok kívánni-valót hagynak hátra, s a VOSTRE-féléknek nagyon is mögötte állanak. Azon másodrendű művészek, kik KERVER részére dolgoztak, nem átallották mások rajzait egyszerűen másolni, például VOSTRE és DÜRER A. könyveiből. A HARDOUYN-ok közül GERMÁN látszik legderekabbnak, s a 'Horae dive virginis Mariae' könyvében, melyet 1514-ben testvérje EGYED római betűkkel nyomtatott, némi büszkeséggel mondja magáról 'in arte literarie picture peritissimus'. A HARDOUYN-ok keretfoglalataikban hasonlókép renaissance-szerű diszítésekkel használnak, ebbeli készletök azonban csekély levén, sokszor ismétlésekbe esnek. REGNAULT F. 1533-ban a Salisbury nagyrabecsült 'Heures'-t Párisban adta ki, hol a 'this primer of Salisbury use', 1490 és 1527, legrégibb kiadások is megjelentek. REGNAULT a műbecscsel bíró fametszetek mellett, sok középszerűt, sőt bizonyos tekintetben meg nem felelő ábrákat használt.

Előggé ügyes berendezésűek EUSTACÉ G., REMBOLT G., JEHANNOT M. E., VIDOUVÉ P. kiadásai. Valamennyinek közös baja azonban eredetiség hiánya a conceptióban, s a műlapok technikailag is mindinkább súlyednek, miben mintegy kezdetét látjuk e csodálatra méltó művészet hanyatlásának, mely ezután BRIE J., MARNEF J., REMACLE G., VIVIAN N. kiadásai-ban feltűnően érezhetővé válik. A tizenhatodik század vége felé az efféle könyvek iránti érdekltség megszűntével, a kiadók is további újabb kiadások rendezésére kedvöket vesztették.

Egészben és nagyban véve, Franciaországban a könyvek e faja iránt tárgyismerő érdeklődés keletkezett, s a „Heures” jogosan tekinthetők a nemzeti művészet és kultúrtörténet okmányainak; innen magyarázhatók meg azon nagy árak is, melyekkel manap fizettetnek, mindamellet az amateur-ök országában való ezen érdeklődés egészen új keletű. Így például egy DUPRÉ-féle 1488-iki kiadás példánya, melyet TECHENER csak 140 fr. tartott, tizenkét évvel később BRUNET árverésénél 2050 frankért adatott el; a VÉRARD által ugyanazon évben Rouen számára közrebocsátott „Heures”-t, melyért BENZON árverése alkalmával 4000 fr. adott, BRUNET szerint, DIDOT 1875-ben 6950 frankon vásárolta meg. TORY-nek 1543-ban COLINES-nál megjelent „Horae”-ja 1882-ben a BECKFORD-féle árverés alkalmával 349 fonton üttetett le. Ugyanezen TORY által 1529-ben kiadott „Heures” DIDOT-nál 4300 frankon kelt el. Az ismert antiquar QUARITCH egy TORY-féle 1542-ben MALLARD-nál megjelent példányt 150 fontért hirdetett. Ugyan az a metzi egyház részére 1520-ban készült „Heures”-ket 200 fontért kínálja; BAER pedig VÉRARDÉT 1506. l. 1800. markért.

Érdekes összehasonlítani, mennyibe kerültek a miniált „Heures”-ök. Nehányuk árát biztosan tudjuk.

Bretagnei Anna egy „Heures”-je, mely huszonhárom történelmi képet, kétszáz hetvenegy vignettet tartalmaz, százhusz fontba és három fillérbe került. Ábráit POYET J. készítette. Sokkal többet fizetett ennél 1416-ban, ugyanily festett ima könyvért, t. i. négyezer livres-t, BERRY herczeg JAQUEMART de HESELIN festőnek. Azon Horarium, melyet MERÉSZ KÁROLY, XI-ik Lajosnak ajándékozott, ezerkétszáz écus-re becsültetett.

V.

Műértő párisi nyomdászok és kiadók.

IRODALOM

az összes francia nyomdászathoz.

Aès A., *description des livres de liturgie imprimés aux XV. et XVI. siècles, faisant partie de la bibliothèque de M. Ch. L. de Bourbon.* Paris, 1878. Supplément. Paris 1884.

Jansonii ab Almelooven Th., *de vitis Stephanorum dissertatio.* Amstelodami, 1683.

Audiat L., *essai sur l'imprimerie en Saintonge et en Annis.* Pons, 1879.

Jugements des savans sur les principaux ouvrages des auteurs par Baillet, corrigés et augmentés par de la Monnoye, avec l'Anti-Baillet par Ménage. Paris, 1722—30. VIII. k.

allagi A., *a magyar nyomdászat történelmi fejlődése* 1472—77. Budapest, 1878.

Colomb de Batines P., *lettres à M. J. Olivier, contenant quelques documents sur l'origine de l'imprimerie en Dauphiné.* Gap. 1835.

Baumgarten S. J., *Nachrichten von merkwürdigen Büchern.* Halle, 1752—8. XII. k.

Bayle Th. A., *Budée Guillaume.* Paris, é. n.

J. de Beauchamps et Ed. Rouveyre, *guide du libraire antiquaire.* Paris, 1882—4.

Beaupré J. N., *notice bibliographique sur les livres de liturgie des diocèses de Toul et Verdun, imprimés au XV. siècle, et dans la première moitié du XVI. Nancy, 1843.*

Beaupré M., *recherches historiques et bibliographiques sur les commencements de l'imprimerie en Lorraine et sur ses*

progrès jusqu'à la fin du XVII. siècle. Saint-Nicolas de Port. 1845.

Bernard A., de l'origine et des débuts de l'imprimerie en Europe. Paris, 1853. II. k.

Bernard A., les Estienne et les types grecs de François I. Paris, 1856.

Bernard A., histoire de l'imprimerie royale du Louvre. Paris, 1867.

E. C. Bigmore and C. W. H. Wyman, a bibliography of Printing. London, 1880—84. II. k.

La **Borderie A.** de, archives du bibliophile breton, notices et documents pour servir à l'histoire littéraire et bibliographique de la Bretagne. Rennes. 1880.

Boulmier J., Estienne Dolet sa vie, ses œuvres, son martyre. Paris, 1857.

Recherches sur l'établissement et l'exercice de l'imprimerie à Troyes, par Corrad de **Breban**. Paris, 1851. II. kiad.

Breghot de Lut et Péricaud aîné, Biographie lyonnaise. Catalogue des Lyonnais dignes de mémoire. Lyon, 1859.

Brossette C., histoire abrégée ou éloge historique de la ville de Lion. Lion, 1711. [? 40.]

[**Le Brun** des Marettes] Voyages liturgiques, ou recherches faites en div. villes par le S. Moléon. Paris, 1718.

Brunet J. C., Manuel du libraire et de l'amateur de livres. Paris, 1860—5. VI. k. 5. kiad.

Catalogue des livres rares et précieux composant la bibliothèque de feu J. C. **Brunet**, auteur du manuel du libraire. Paris, 1868.

Budé E., Vie de G. Budé. Paris, 1884.

Bulletin du Bibliophile, revue mensuelle publiée par J. Techener, avec le concours de Ch. Nodier, P. Paris, Ch. Brunet, Duplessis, P. Lacroix, Le Roux de Lincy, G. Brunet. Paris, 1854—64. XXIX. k. II. f. 1865—68. IV. k.

[**Jean de la Caille**] Histoire de l'imprimerie et de la librairie, où l'on voit son origine et son progrès jusqu'en 1689. Paris, 1689.

Catalogue des livres de la bibliothèque de feu M. le duc de la Vallière, par G. de **Bure**, fils aîné. Paris, 1783. III. k.

Catalogus librorum bibliothecae regiae parisiensis. Paris, 1739—50. XI. k.

Centenari B. L., *calendario storico-tipografico. Roma, 1873.*

Choulant L., *Geschichte und Bibliographie der anatomischen Abbildung nach ihrer Beziehung auf anatomische Wissenschaft und bildende Kunst. Leipzig, 1852.*

Clément-Janin, *recherches sur les imprimeurs dijonnais et sur les imprimeurs du département de la côte-d'or. Dijon, 1873.*

Dominique de **Colonia**, *histoire littéraire de la ville de Lyon avec la bibliothèque des auteurs lyonnais sacrez et profanes. Lyon, 1730. II. k.*

Crapelet G. A., *des progrès de l'imprimerie en France et en Italie au XVI. siècle et de son influence sur la littérature, avec les patents de François I., en date du 17. janvier 1538., qui instituent le premier imprimeur royal pour le grec. Paris, 1836.*

Crapelet G. A., *études pratiques et littéraires sur la typographie. Paris, 1837. I. k. t. n. j. m.*

Crapelet G. A., *Robert Estienne et le roi François I., nouv. recherches sur l'état des lettres et de l'imprimerie au XVI. siècle. Paris, 1839.*

Delandine A. F., *Histoire abrégée de l'imprimerie ou préface sur son origine, son établissement en France, les premiers livres qu'elle a produits, les noms de ceux qui l'introduisirent dans les principales villes de l'Europe. Paris, é. n. [1818.]*

Desbarreaux-Bernard, *quelques recherches sur les débuts de l'imprimerie à Toulouse. Toulouse, 1848.*

Desbarreaux-Bernard, *les pérégrinations de Jean de Guerlins imprimeur à Toulouse. Montauban, 1866.*

Desbarreaux-Bernard, *l'imprimerie à Toulouse aux XV., XVI. et XVII. siècles. Toulouse, 1868. II. k.*

Desbarreaux-Bernard, *établissement de l'imprimerie dans la province de Languedoc. Toulouse, 1875.*

Desbarreaux-Bernard, *catalogue des incunables de la bibliothèque de Toulouse. Toulouse, 1878.*

[**P. Deschamps**] *Dictionnaire de Géographie ancienne et moderne à l'usage du libraire et de l'amateur de livres.* Paris, 1870.

P. Deschamps et **G. Brunet**, *manuel du Libraire et de l'amateur de livres. Supplément contenant un complément du dictionnaire bibliographique de J. Ch. Brunet.* Paris, 1878—80. II. k.

Didot A. F., *essai sur la typographie.* Paris, 1852.

Didot A. F., *les Estienne.* Paris, 1852.

Didot A. F., *Alde Manuce et l'Hellénisme à Venise.* Paris, 1876.

Didot A. F., *typographie. Encyclopédie moderne. Dictionnaire abrégé des sciences, des lettres, des arts é. a. t.* Paris, 1878. XVII, 558. k. l.

Catalogue raisonné des livres de la bibliothèque de A. F. Didot. I. *Livres avec figures sur bois.* Paris, 1867.

I. *Catalogue illustré des livres précieux manuscrits et imprimés faisant partie de la bibliothèque de M. Ambroise Firmin Didot. Précédé d'une introduction par P. Paris.* Belles-lettres, Histoire. Paris, 1878. II. *Théologie, jurisprudence, sciences, arts, beaux-arts.* U. o. 1879. III. *Belles-lettres, histoire.* U. o. 1881. IV. *Théologie, jurisprudence, sciences, arts, beaux-arts.* U. o. 1882. V. U. o. 1883. VI. U. o. 1884.

Didot. F., *observations sur Robert et Henri Estienne.* Paris, 1836.

Diguet Ch., *notice sur les imprimeurs des XV. et XVI. siècles.* Paris, 1865.

Catalogue of the printed books and manuscripts bequeathed by F. Douce esq. to the Bodleian library. Oxford, 1840.

Dolet E., *Beilage zur allgemeinen Zeitung, Augsburg,* 1881. 28. sz.

Duplessis G., *les emblèmes d'Alciat.* Paris, 1884.

Duplessis G., *essai bibliographique sur les différentes éditions des Icones V. T. d'Holbein.* Nogent, 1884.

Dupont P., *histoire de l'imprimerie.* Paris, 1854. II. k.

Duprat T. A., *histoire de l'imprimerie impériale.* Paris, 1861.

Duthilloeul H. R., *bibliographie douaisienne.* Paris, 1835.

Falkenstein K., *Geschichte der Buchdruckerkunst in ihrer Entstehung und Ausbildung*. Leipzig, 1840.

Faulmann K., *Illustrierte Geschichte der Buchdruckerkunst*. Wien, 1882.

Feugère L., *essai sur la vie et les ouvrages de H. Estienne*. Paris, 1853.

U. a. *Caractères et portraits littéraires du XVI. siècle*. Paris, 1859.

Fillon B., *le songe de Poliphile*, *Gazette de Beaux-Arts*. Paris, 1879. 536. k. l.

Fournier P. S., *traité historique et critique sur l'origine et les progrès de l'imprimerie*. Paris, 1754. 5. r. I. k.

Frère E., *recherches sur les premiers temps de l'imprimerie en Normandie*. Rouen, 1829.

Frère E., *de l'imprimerie et de la librairie à Rouen dans les XV. et XVI. siècles*, de Martin Morin, célèbre imprimeur rouennais. Rouen, 1843.

Frère E., *manuel du bibliophile normand, ou dictionnaire bibliograph. et hist. cont. l'indication des ouvrages relatifs à la Normandie, des recherches sur l'histoire de l'imprimerie en Normandie*. Rouen, 1860. II. k.

Frère E., *des livres de liturgie des églises d'Angleterre [Salisbury, York, Hereford], imprimés à Rouen dans les XV. et XVI. siècles. Etude suivie du catalogue de ces impressions de 1492. à 1507. avec des notes bibliographiques*. Rouen, 1867.

Frommann E., *Aufsätze zur Geschichte des Buchhandels*. Jena. 1876.

Gaullieur E. H., *études sur la typographie genevoise du XV. au XIX. s. et sur l'introduction de l'imprimerie en Suisse*. Bulletin de l'institut national genevois. Genève, 1855. 33. k. l.

Goeze J. M., *Verzeichniss seiner Sammlung seltener und merkwürdiger Bibeln in verschiedenen Sprachen mit kritischen und literarischen Anmerckungen*. Halle, 1777.

Graesse J. G. T., *trésor de livres rares et précieux*. Dresde, 1859—69. VII. k.

Green H., *Alciati A. emblematum fontes*. London, 1870.

Green H., *Andreae Alciati emblematum flumen abundans*. London, 1871.

Andrea Alciati and his books of emblems, a biographical and bibliographical study, by Henry Green. London, 1872.

Greswell W. P., annals of parisian typography containing an account of the earliest typographical establishments of Paris; and notices of the remarkable productions. London, 1818.

Greswell W. P., a view of the early parisian greck press, including the lives of the Stephani, notices of other contemporary greckprinters of Paris. Oxford, 1833. II. k.

Guide du libraire-antiquaire et du bibliophile, par J. de Beauchamps et Éd. Rouveyre. Paris, 1885.

Hase O., die Koberger Buchhaendler Familie zu Nürnberg. Leipzig, 1869. II. jav. k. 1885.

Henricy A., Notice sur l'origine de l'imprimerie en Provence. Aix, 1826.

Houdoy J., les imprimeurs lillois. Paris, 1879.

Hoyois E., notice sur Jose Bade. Mons, é. j. n.

Hlg A., ueber den kunsthistorischen Werth der Hypnertomachia. Wien, 1872.

Inventaire alphabétique des livres imprimées sur vélin de la bibliothèque nationale. Paris, 1877.

Jarry L., les débuts de l'imprimerie à Orléans. Orléans, 1884.

Klemm H., beschreibender Catalog des bibliographischen Museums. Dresden, 1884.

Lacroix P., catalogue de la bibliothèque de l'abbaye de Saint-Victor au XVI. siècle. Paris, 1862.

Laire F., index librorum ab inventa typographia ad annum 1500. chronologicè dispositus cum notis historiam typographico-litterariam illustrantibus. Senonis, 1791. II. k.

Lambinet P., recherches historiques littéraires et critiques, sur l'origine de l'imprimerie, particulièrement sur ses premiers établissements au XV. siècle, dans la Belgique maintenant réunie à la république française. Bruxelles, 1799.

Lebeuf J., histoire de la ville et de tout le diocèse de Paris, édit. annotée par H. Cocheris. Paris, 1863. IV. k.

Vie du duc René II, imprimée à Saint-Dié 1510. précédée d'une étude sur l'auteur de la vie de René II par H. Lepage. Nancy, 1875.

Lesser F. C., *typographia jubilans das ist kurtzgefasste Historie der Buchdruckerei. Leipzig, 1740.*

Le Long J., *Bibliotheca Sacra in binos syllabòs distincta. Parisiis, 1723. II. k.*

Bibliotheca Sacra post J. Le Long et C. f. Boernerì iteratas curas ordine disposita, emendata, suppleta continuata ab A. G. Masch. Halae, 1778—83.

Le Roux de Lincy et Tisserand, *historiens de Paris. Paris, 1857.*

Le Roux de Lincy, *catalogue chronologique des imprimeurs et libraires du Roy par le P. Adry. Paris, 1849.*

Le Royer J., *imprimeur du Henri II. Intermédiaire 1883. apr. 25. sz.*

Lorck C. B., *Handbuch der Geschichte der Buchdrucker-kunst. Leipzig, 1882. II. k.*

Catalogue chronologique des libraires et des libraires-imprimeurs de Paris, depuis l'an 1470., époque de l'établissement de l'imprimerie dans cette capitale, jusqu'à présent. On y a point I. Le catalogue des mêmes libraires disposé par ordre alphabétique des noms propres. II. Le catalogue des mêmes libraires, disposé par ordre alphabétique des noms de baptême III. Le tableau des XXXVI. imprimeurs de Paris, avec la chronologie de leurs prédécesseurs, en remontant à l'édit de 1686., qui les fixe à ce nombre. IV. La notice chronologique des libraires, libraires-imprimeurs, et des artistes qui se sont occupés à Paris de la gravure et de la fonte des caractères typographiques, depuis l'établissement de l'imprimerie dans la capitale, jusqu'à présent. A Paris chez Jean-Roch Lottin de S. Germain. 1789. II. k.

Catalogue des livres rares et précieux de la bibliothèque de feu m. l. c. de Mac-Carthy Reagh. Paris, 1815. II. k.

Maittaire M., *Stephanorum historia. Londini, 1703. III. k.*

Maittaire M., *historia typographorum aliquot parisiensium, vitas et libros complectens. Londini, 1717. II. k.*

Maittaire M. *Annales typographici ab artis inventae origine ad annum MD. Hagae-Comitum. 1719. I. Ab anno MD. ad annum MDXXXVI. continuati. U. o. 1722. II. Ab anno MDXXXVI. ad annum MDLVII. continuati cum appendice.*

U. o. 1725. III. *Ad annum MDCLXIV. 1732. IV. Ind. Lond. 1741. V. — Annalium Typographicorum V. Cl. Michaelis Maïttaire Supplementum adornavit M. Denis. Viennae, 1789.*

Boze, observations sur quelques endroits des Annales typographiques de M. Maïttaire. Paris, 1743.

Nyerup E., *Spicilegii bibliographici specimen pr. exhibens ex bibliotheca r. Havniensi supplementum annalium Maïttairianorum. Havniae, 1782. Sec. u. o. 1782.*

Monfalcon J. B., bibliographie de la ville de Lyon. Lyon, 1851.

Monfalcon J. B., histoire littéraire de la ville de Lyon. Lyon, 1851.

Monfalcon J. B., manuel du bibliophile et de l'archéologue lyonnais. Paris, 1857.

Mortreuil T., la bibliothèque nationale, son origine et ses accroissements jusqu'à nos jours. Paris, 1878.

Anatole de **Montaiglon**, notice historique et bibliographique sur Jean Pêlerin dit le viateur chanoine de Toul et sur son livre de artificiali perspectiva. Paris, 1861.

[A. Le **Moyne** de la Borderie] l'imprimerie en Bretagne au XV. siècle. H. n. 1878.

Neveu E. F., les débuts de l'imprimerie à Montauban. 1518—26. Montauban, 1876.

Niceron J. P., mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres dans la république des lettres. Paris, 1727—45. XLIII. k.

Orlandi A., origine e progressi della stampa ossia dell' arte impressoria e notizie dell' opere stampate dall' anno MCCCCLVII. sino all'anno MD. Bologna, 1722.

Panzer G. W., annales typographici ab artis inventae origine ad annum MD., post Maïttairii, Denisii aliorumque doctissimorum virorum curas in ordinem redacti emendati et aucti. Norimbergae, 1793. I—V. Ab anno MDI. ad annum MDXXXVI. continuati. U. o. 1798—1803. VI—XI. k.

Passow Fr., Heinrich Stephanus. Raumer, hist. Taschenbuch. Leipzig, 1831. II., 591. k. l.

Peignot G., dictionnaire raisonné de bibliologie. Paris, 1802—4. III. k. e. s.

Peignot G., *répertoire bibliographique universel*. Paris, 1812.

Pelissier G., *de sextidecimi saeculi in Francia artibus poeticis*. Paris, 1882.

Pellechet M., *notes sur les livres liturgiques des diocèses D'Autun, Chalon et Maçon*. Paris, 1883.

Péridaud A., *bibliographie lyonnaise du XV. siècle, 1473—1500*. Lyon, 1840.

Péridaud A., *Nouvelles recherches sur les éditions lyonnaises du XV. siècle*. Lyon, 1841.

Péridaud A., *bibliographie lyonnaise du XV. siècle. Lyon et Paris, 1851—9. IV. k.*

[**Pernetti J.**] *Recherches pour servir à l'histoire de Lyon, ou les Lyonnais dignes de mémoire*. Lyon, 1757. II. k.

Philippe J., *origine de l'imprimerie à Paris d'après des documents inédits*. Paris, 1885.

Catalogue des livres rares et précieux manuscrits et imprimés de la bibliothèque de m. le b. J. Pichon. Paris, 1869.

Pouy F., *recherches historiques sur l'imprimerie à Amiens avec une description de livres divers imprimés dans cette ville*. Amiens, 1861.

Pouy F., *recherches historiques et bibliographiques sur l'imprimerie et la librairie dans le département de la Somme*. Paris, 1863—4. 2. r.

Pouy F., *recherches sur les almanachs et calendriers artistiques, à estampes, à vignettes, à caricatures, principalement du XVI. au XIX. siècle avec notices bibliographiques*. Amiens, 1874.

Pouy F., *nouvelles recherches sur les almanachs et calendriers à partir du XVI. siècle avec description et notes*. Amiens, 1879.

Quaritch B., *catalogue of Religions*. London, 1884.

Rebitté, *Guillaume Budé, restaurateur des études grecques en France*. Paris, 1846.

[**Renouard A. A.**] *Catalogue de la bibliothèque d'un amateur avec notes bibliographiques, critiques et littéraires*. Paris, 1819. IV. k.

Renouard A. A., *Alde l'ancien et Henri Estienne. Paris, 1838.*

Renouard A. A., *Annales de l'imprimerie des Estienne ou histoire de la famille des Estienne et de ses éditions. Paris, 1843. 2. kiad.*

Ris K. L., *la typographie en Touraine. Paris, 1878.*

Rochambeau A., *les imprimeurs Vendomois et leurs oeuvres [1514—1881.]. Nouvelle édition précédée d'une lettre de P. Lacroix. Paris, 1881.*

[Née de la **Rochelle**] *Vie d'Etienne Dolet, imprimeur, avec une notice des libraires et imprimeurs que l'on a pu découvrir jusqu'à ce jour. Paris, 1779.*

Roediger F., *Catalogue de livres manuscrits et imprimés composant la bibliothèque de M. Horace de Landau. Florence. 1885. I. k.*

Saint-Aubin J., *histoire de la ville de Lyon ancienne et moderne, avec les figures [d'Israel Silvestre] de toutes ses rues. Lyon, 1666.*

Salvan, *recherches sur la liturgie. Toulonse, 1850.*

Socard A. et A. Assier, *livres liturgiques du diocèse de Troyes imprimés au quinzième et au seizième siècle. Paris, 1863.*

Catalogue de la bibliothèque de M. Felix Solar. Paris, 1860.

Timperley C. H., *encyclopedia of literary and typographical anecdote. London, 1842. 2. kiad.*

Vallée L., *Bibliographie des Bibliographies. Paris, 1883.*

Van Praet J., *recherches sur la vie, les écrits et les éditions de Colard Mansion, imprimeur à Bruges durant le XV. siècle. Paris, 1779.*

[**Van Praet**] *Notice sur Colard Mansion, libraire et imprimeur de la ville de Bruges en Flandre dans le quinzième siècle. Paris, 1829.*

[**Van Praet**] *Catalogue des livres imprimés sur vélin de bibliothèque du roi. Paris, 1822—8. VI. k.*

[**Van Praet**] *Catalogue de livres imprimés sur vélin qui se trouvent dans des bibliothèques tant publiques que particu-*

lières, pour servir de suite au catalogue des livres imprimés sur velin de la bibliothèque du roi. Paris, 1824—8. IV. k.

[**Van Praet J.**] Inventaire et catalogue des livres de l'ancienne bibliothèque du Louvre. Paris, 1836.

Vögelin S., Ergänzungen und Nachweisungen zum Holzschnittwerk Hans Holbeins des Juengeren. Repertorium für Kunstwissenschaft. Stuttgart, 1879. II. 312. k.

Wachler, Th. Rehdiger und seine Büchersammlung in Breslau. Breslau, 1828.

Weale J., Bibliographia liturgica: Missalia Ecclesiarum et Ordinum. Londini, 1885.

Catalogue de la bibliothèque de M. N. **Yemeniz**, précédé d'une notice par Le Roux de Lincy. Paris, 1867.

Zeltner J. C., correctorum in typographia eruditorum centuria. Norimbergae, 1716.

Hálátlan és egyaránt lehetetlen feladat volna, valamennyi párisi nyomdászt és kiadót műveikkel és kiadványaikkal együtt itt kritikailag méltatni, mert számuk a tenger fővényéhez hasonló. Nekünk csak körvonalokban lehet akarnunk érdemeik összefoglalatjának áttekintését, a franczia könyvdiszítést tekintve megkísérlelnünk, egy képet nyújtandók a kimagasló koriphaeusok, ezeknek kortársaikra vonatkozó kultúr-történelmi állásuk, s reájok úgy utódaikra való befolyásuk felől, tekintettel még is a diszító művészi tevékenység fejlődésére: azonban világosan megjegyezzük, hogy ha valahol, úgy itt az irott betű semmikép sem pótolhatja a műlapok közvetetlen szemléletét.

Egy ember munkaerőjének, igen természetesen, lehetetlen a franczia illusztrált könyvek légióját átkutatni, ha mindjárt módjában is volna a nagy világ egy bizonyos központján felhalmozva találni azokat, a mi még Párisban vagy Lyonban sem lehetséges; nekünk tehát következő tanulmányunkban csak a legkiválóbbra, és az egészet véve ennek jellemére lehet szorítkoznunk. Egyes férfiak tevékenysége, kiknek a könyvdiszítés szakmukájára messze kiható befolyásuk általában elismerést arat [p. o. VÉRARD, PIGOUCHET, VASCOSAN, MARCHANT, HARDOUYN, TORY, TRECHSEL, FRELLON stb.] már az előző vizsgáldások tárgya volt, és az marad még a következőkben is.

A nyomdai termékenység főpiacza Franciaországban Páris volt. A párisi kiadványok felölelik az egyházi és világi tudomány majd minden ágát, s nevezetesen a liturgikai művek kiadásában Páris minden várost fölülmúlt. A franczia főváros, a hol, mint láttuk, oly sok pompás imakönyv jelent meg, volt hasonlóképen központja a liturgikai könyvek művészi kiállításának, s e téren nagyot mívelt. Ez irodalom minden neme: Antiphonaria, Breviaria, Cerimonialia, Collectaria,

Diurnalia, Enchiridia, Evangeliaria, Horae, Manualia, Martyrologia, Missalia, Officia, Pastoralia, Sacerdotalia, Sacramentaria, Processionalia, Psalteria stb. részint párisi, részint más franciaországi egyházmegyék számára nyomattak; nem csekély ezek közül azon kiadványok száma, melyeket a párisi nyomdászok külföldi egyházmegyék, ú. m. a Rajna-menti, nem kevesebbé éjszak-német-, angol-, spanyol-, svéd-országiak és német-alföldiek számára előállítottak, melyek pompás kezdőbetűikkel, gyönyörű diszítéseikkel a „Heures” után a párisi sajtó legszebb termékei gyanánt tekinthetők. Habár efféle nyomtatványokra a legjobb papir használtatott, mindamellett ez olcsóbb anyagnak gyakran a drága hártyaiv tétetett eleje; a kiadók ekkép ugyancsak nyomtatványaiknak egy szép kézírás jellegét óhajtották kölesőnözni, s a liturgikai könyvek tartósságát, melyek köztudomás szerint nagy használatnak vannak kitéve, akarták biztosítani. Majd kivétel nélkül a gót betűket alkalmazták. Ennek, a francia és burgundi kéziratok után formált betűalakok, az illusztrációk természetének jobban megfeleltek, mert a kezdőbetűkkel, lapszéli- s homlok-diszítványokkal, zár-rajzokkal és mindennemű ábrákkal jobban egyesíthetők, mint a szigorú kerek római antiqua; ezen, valamint a korábbi idők szépíróinál is e nézet uralkodott, midőn legpompásabb és fényes kiállítású liturgikai dísműveiknél a gót betűket alkalmazták.

A szertartási kiadványoknak művészi jellegét, a fa-, egyes esetekben, későbbi időkben, rézmetszetű ábrák és diszítványok képezik. Ez illusztrációk többféle nemét lehet megkülönböztetni: nagy arányú, a könyvlapot betöltő képek, a szövegbe szorított kisebb képecskék, végre az initálék díszét képező, gyakran parányi ábrázolásokat. Számösszegök igen változó, leginkább a Missalék láttattak el velők. Az ábrák e bősége, a diszítések gazdagsága már-már zavarólag kezdett hatni, mert alkalmilag túlterheltségbe csapongott. Egyébiránt egy és ugyanazon nyomdász valamennyi kiadványaiban többé-kevesebbé, egy bizonyos, szokásképp bevett illusztráció-sorozatot tartott meg, s csak ritkán vétettek fel a régi compositiók mellé újabbak, helyi okoknál és alkalmi megrendeléseknél fogva. A metszetek, illetőleg a rajzok stíljé az efféle régibb kiadványokban

contour modorban tartvák, gyakran, még pedig ügyes kezek által, ki is festettek. Napjainkig még mindig elragadnak bennünket a festett szertartási könyvek, melyek világos aranylapra festett ékítményeik- és képeikkel, csodálandó üdeséggel díszlenek.

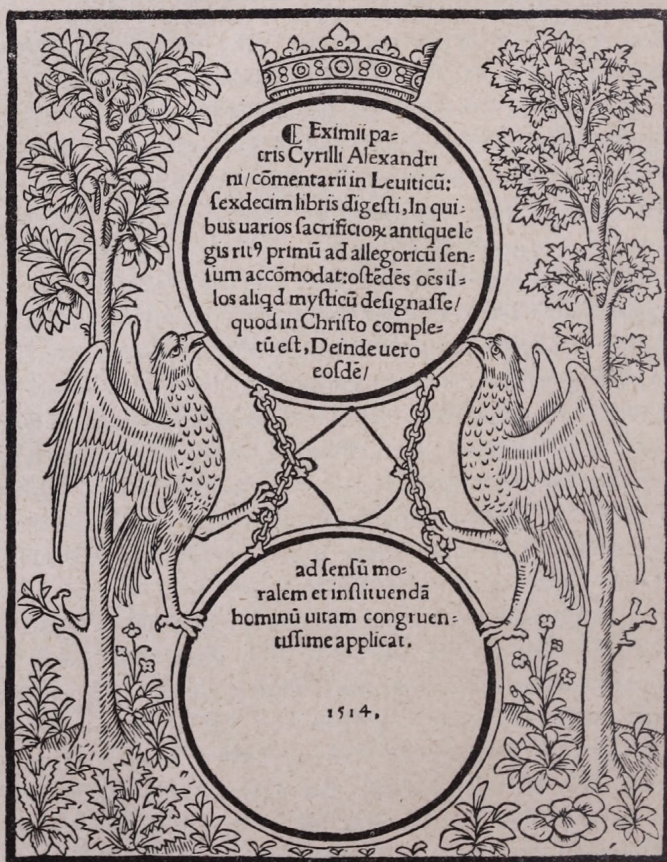
Habár a választékot és berendezést tekintve, a nagyszámú szertartási könyvek illusztrációinak tárgyai sokban nem térnek el, mind a mellett kiállításukra nézve nagy különbség észlelhető, és pedig nem egyedül különböző városokban, hanem ugyanegy helyen is, mert egy okos és körültekintő kiadónak arra kellett törekednie, hogy az erős verseny mellett, jót, sőt kitünőt nyújtson, s munkája kivitelében a divatos ízlés igényeinek megfeleljen.

Az első nyomtatott *MISSALE* általában, az 1475. márczius 23-iki kelettel, Milánóban kibocsátott misekönyv; ezt követte ugyan ez év ápril 24-ikéről a római. A Franciaországban legkorábbinak ismert nyomtatott *Missale* pedig *DUPRÉ J.* [1481—1501.] nyomdájából Párisból került ki. *Johannes de prato*, mint ő magát latinul nevezi, nyomtatta 1481-ben *HUYM D.* társaságában a *Missale Parisiense*-t, vörös és fekete gót betűkkel, néhány fém- és fametszettel, melyeknek a Canonhoz csatolt két nagy lapjai, nem minden művészi értéket nélkülöznek. Ez inkunabulát, különböző bel- és külföldi egyházmegyéek számára készült *Missalék* majd szakadatlan folytonosságban követték. Így jelent meg 1482-ben Chartres [*Miss. Cartonense*], 1485-ben Salisbury [*Miss. Sarisburensis*], 1491-ben Rouen [*Miss. Rothomagensis*], 1492-ben Meaux [*Miss. Meldensis*], 1497-ben Besançon [*Miss. Bisuntinum*], 1499-ben Dye [*Miss. Dyense*] számára. *DUPRÉ* kiadványai, nyomdai kivitelök jelességénél fogva, megérdemlett jó hírben állanak, mert a betűk arányos finomsága és nyomásuk tökéletes volta, a díszítményekkel összhangban van.

Hasonlók *KERVER*-nek és özvegyének, *HIGMAN*, *HOPYL-ETIENNE H.*, *KERBRIANT*, *MAHEU* liturgikai kiadványai. *KERVER THIELMAN* [1497—1529.] nagy számú liturgicus illusztrált könyveket bocsátott közre, melyekben az artistikus rész jobb mint a typografikus. Itt e kiadványok néhányát emeljük csak ki. *KERVER* 1499-ben Chalon sur Saone számára nyomtatta a

Horae Cabilonenses' czímű imakönyvet; nyomdájából pedig 1501-ben Páris, 1528-ban Sens, 1503-ban Salisbury számára kerültek ki misekönyvek. 1511-ben és 1525-ben egy római Missalet és Breviariumot adott ki, 1520-ban és 1522-ben ismételte azokat a Karthausiak számára; 1529-ben a dömés Missale jelent meg nála. 1505-ben VOSTRE megrendelésére a Langres egyházmegyei Breviariumot [Breviarium Lingonense] nyomtatta. Vizsgálódásaink folyamában visszatérünk még KERVER-nek a könyvdiszítés körüli érdemeire, itt csak azt jegyezzük meg, hogy műérzékének bizonyosságául, a S. Benoit egyházában, hol a párisi nyomdászttestület s így az ő temetkezési helye is volt, egy pompás festett ablakot készíttetett. Özvegye YOLANDE, BONHOMME A. leánya, egy a nyomdászok számára kiadott szabadalomlevél erejénél fogva, néhai férje nyomdájának tevékenységét fentartotta az 1565-ik évig. Még 1529-ben megjelent czégje alatt egy Missale a dömés-rend, egy más pedig a chartres-i egyházmegye számára, erre következtek 1543-ban Chalons, 1541-ben a karthausiak Missaleja; 1550-ben a clugny-i Benczéseké, nemkülönben 1534-ben egy Breviarium az autun-i egyházmegye, 1541-ben a karthausiak, 1545-ben a fontevrault-i apátság számára, és ugyancsak ennek részére egy zsoltárkönyv 1546-ban. Végre 1565-ik évben egy Missale Romanum került ki nyomdájából.

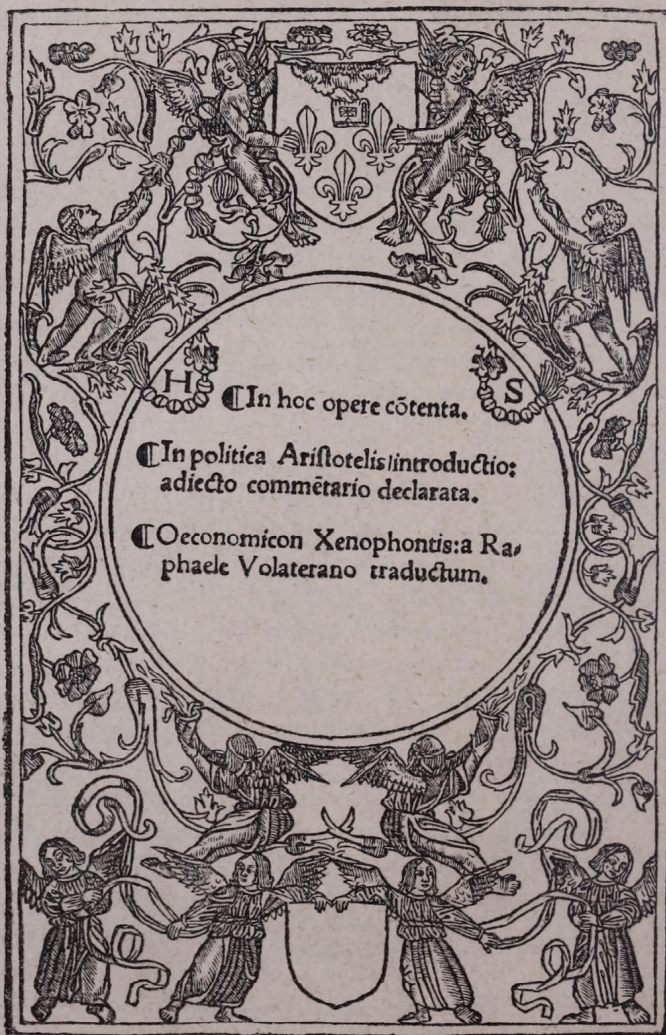
A liturgikai könyvek szorgalmas kiadójakép említendő még HIGMANN J. Az 1491—1512-ik évek időközében töle jelentek meg misekönyvek, a következő egyházmegyék számára: Xancoins 1491., Autun és Besançon 1493., Chambray 1495., Utrecht 1497., Poitiers és Tournay 1498., Lüttich 1499. és a zirzi-rendé 1512-ik évekről. Az egyházi könyvek e kiadójának sorában, joggal nevezetes helyet foglal el HOPYL FARKAS [I. ábra] [1489—1521.], ki HIGMANN-al együtt, több rendbeli munkát végezett. Önállóan adta ki 1514-ben és 1523-ban a kölni főegyházmegye képekben különösen gazdag misekönyveit. Számos díszbetűk mellett száznegyvennyolcz illusztrációt tartalmaznak, és ezek közül öt ívrét nagyságú. Ezen kívül 1504-ben egy párisi Missale, 1507. és 1515-ben az utrechti, 1515. és 1517-ben a zirzieiek, 1517-ben a dömések misekönyve jelent meg nála.

ETIENNE HENRIK-nek [II. ábra] százhusz és néhány kiadványai között is találatnak néhány szertartási könyvek, ilyen az autuni misekönyv 1518-ról és egy ugyanazon egyház részére készült Breviarium 1508-ik évről. Chambrai számára is nyomtatott egy misekönyvet 1507-ben.

Utána még különösen megemlítendő: KERBRIANT J. mel-léknevén HUGUELIN [1516—1537.] és MAHEU D. [1518—1537.] mint szertartási könyvek kiadói. Az első a VOSTRE kiadványai-ban előforduló ábrákat erősen utánozta. Egy 1518-ik évről való Missale Romanumon kívül, tőle valók még e Missalék: Autun 1530., Toulouse 1540., Tours 1553., egy a Zircziek szá-mára 1516. és a döméseké 1519-ik évekből. MAHEU egy mise-könyvet nyomtatott Amiens részére 1529-ben, a benczéseknek 1534-ben, Lüttich számára 1540-ben, továbbá 1518-ban Brüs-sel, 1522-ben Autun, és a bursfeldi benczés apátság részére Hannoverben 1518-ik évről egy-egy Breviariumot.

A mondottakból eléggé világos, hogy a szertartási köny-vek nyomtatása Párisban nagyban üzetett. Legyen megen-gedve a következőkben még némely párisi nyomdászról röviden megemlékeznem, kik, habár a közészerűn túl mit sem termel-tek, még is az illusztrált könyvek terjesztéséhez némileg hozzá-járultak. GERING ULRİK prototypographon kívül, ki REMBOLT Bertholddal 1497-ben egy párisi Missalet nyomtatott, követ-kező nyomdászok voltak még e téren tevékenyek: AMAZEUR J. [Brev. S. Denys számára 1550.], ANGER M. [Missale Redo-nense, Rennes, 1533.], BIENAYSE J. [Brev. a Trinitáriusok szá-mára 1514.], CHAUDIÈRE V. [Graduale a Zircziek számára 1578.], CHARRON J. [Miss. Parisiense 1585., római betűkkel], LEROUGE P. [Brev. Autun sz. 1489.], EUSTACE V. [Miss. Rom. 1511.], KERVER JAK. [Miss. a Premontreiek számára, 1578., római betűkkel], MARCHANT P. [Miss. Aurelianense 1519.], MERLIN V. [egy római Breviarium 1554., az ELZEVIR-félékhez hasonló betűkkel.] METTAYER J. [Brev. rom. 1554.], PETIT J. [Miss. Lingonense, Langres, 1517.], PHILIPPE J. [kinek sajtói KERVER TH. számára is dolgoztak, egy kölni Diurnale, 1508.], PRÉVOST M. [Miss. Sarisburense 1527., Rothomagense 1557. Cist. ord. 1529.] és ROGER K. [Benczés Breviarium a chezali apátság számára].

Végre kiválóan említésre méltó még a MARNEF jeles nyomdász-család, melyről később fogunk szólni. JENŐ egy igen csinos misekönyvet nyomtatott 1522-ben a bruges-i egyházmegye részére, JÁNOS egy több kiadást ért Cistercita Missalét [1556 1584.] és egy római Martyrologiumot 1521., JEROMOS pedig egy Diurnalet 1573. Kiadványaik jeles volta általában el van ismerve.

A tulajdonképi illusztráló irodalomra térve át, meg kell jegyeznünk, hogy nehéz, közben lehetetlen is meghatározni, mennyiben voltak a könyvkereskedők és nyomdászok tényleg gyakorló művészek? Oly kérdés ez, melylyel a maga helyén behatóbban kell foglalkoznunk. Azonban az egyházi könyv-illusztrációk tökélyének fokán állottak azon képek is, melyek bizonyos, ez idők olvasó közönségének kedvencz könyveihez nyújtattak.

DUPRÉ J., kinek szertartási könyvei csodálkozást keltenek, francia nyelven is adott ki oly munkákat, melyek ékesége kezdőbetűkkel, lombozatos lapszéli díszkeretekben, a szövegbe ékelt fametszetekben a legjobbak közé tartoznak. Ilyen például; az 1483-ban nyomtatott fordítás: Boccace, de la ruyne des nobles hommes et femmes, LAURENT DE PREMIERFAIT-tól.

VÉRARD, ki sokat termelt, theologiai kiadványaiban, VOSTRE-t, PIGOUCHE-t, és KERVER-t nem érte utól, s a világi irodalom illusztrációjában sem volt szerencsésebb. Julius Caesar Commentárjainak francia fordítását kísérő fametszetek, melyeket GAGUIN R. VIII-ik Károly királynak ajánlott, bár kis lapok, még is műbecsökre nézve nem érik el azokat, melyeket a kevesbbé hirneves DUPRÉ készíttetett. Az 1485-ben kiadást ért Boccaccio is művészi szempontból sok kívánnivalót hagy, és a Decamerone csinos olasz illusztrált kiadásain jóval alúl áll. Sokkal összhangzatosabbak a VÉRARD által kiadott livres de chevalerie, és a regények, melyekben szöveg és ábra gyakran kitűnően egyeznek.

Az ETIENNE-ek, kiknek száma tizenhétre rúg, és kik, mint az ALDUS-ok, kortársaik fölött jóval kimagasodnak, a művészi illusztrációkra kevés súlyt fektettek, mindamellett gondos figyelmet fordítottak a kezdőbetűk szépségére, homlok- és zár-rajzokra, valamint nyomdabélyegökre. Legfőbb gondjuk volt

azonban a betűk kitünő voltára. ETIENNE ROBERT, [III. ábra] a híres görög születésű szépiró ANGE VERGECE, által — kinél az időben fiatal fia HENRIK dolgozott, új, példányszerű szépségben soha fölül nem mult betűket rajzoltatott. Ennek kitünő héber betűit a legjelesebb betűöntő LE BÈ V. készítette. Hogy az ETIENNE-ek nem mellőzték mindig következetesen az illusztrációkat különben is példányszerű kiadványaikban, arról a következő munkák tanúskodnak. ROBERT ugyanis 1536-ban BAYFIUS LÁZAR archaeologiai könyvének szövegét rézmetszetekkel kísértte, s az általa 1538—40-ben nyomtatott latin sz. Biblia is tizen-nyolcz, a tudós theolog Vatable FERENCZ útmutatása mellett készült ábrát hoz szemléletre. Ide sorolható még az 1549-ben ugyan ezen kiadónál megjelent: JOVIUS P., Vitae duodecim Vicecomitum Mediolani Principum. A milanói örgrófok közül tíznek arcképe oly fametszet, hogy ritkítja párját, s azon miniaturák másolatai, melyek e munka egy párisi kéziratában találhatók. Mi oka annak, hogy János Mária és II-ik Máté arcképeik nem közölvék; ki vala a művész, ki azokat metszette; s ha TORY volt-e, a ki a metszetek számára szolgáló rajzokat készítette? itt csak kérdés gyanánt legyen megemlítve.

Az ETIENNE-ek előzője, BADE J. [Jodocus Badius, Aschból Brüssel mellől, innen ASCENSIVS-nak is nevezett] [IV. ábra] derék philolog, tudományos kiadványainál [1495—1535.] éppen nem vetette meg az illusztrációk használatát. Az 1529-ben nála megjelent, 'Encomium trium Mariarum' BERTAUD Jánostól, a mellett, hogy sok szépet nyújt, melyek VOSTRE és kortársainak diszletkészletéből kölcsönözvék, még egy csinos lapot tartalmaz a három szent Máriával, kiknek contourjai igen ügyes művész kezére vallanak. BADE már korábban, 1524-ben nyomtatta, csekélyebb értékű fametszetekkel diszítve sz. Bruno életírását [Vita.]. A 'Navis stultiferae collectanea' illusztrációi, a bolondok hajójának 1494-ben Baselben megjelent kiadása után rajzoltattak.

Szellemi rokonságban állott az ETIENNE-ekkel COLINES Simon, ki a 1545-ben ETIENNE K. híres anatómiáját adta ki. E munka ábráinak nagyobb részét RIVIÈRE, kisebb részét pedig JOLLAT rajzolták. COLINES SIMON [1520. — 46.] mint TORY-nak barátja és nyomdása, egy ízben még igénybe veendi figyelmünket.

IV.

BADE J. NYOMDABÉLYEGE. 1520.

Saját kiadványai, például: VITRUVIUS [1539.] és MILLAEUS J. Praxis Criminalis [1541.], ábrái a francia renaissance stíl tisztult izléséről tanúskodnak.

WECHEL KERESZTÉLY Bâsélből [1522—54] egy nyomdász-család alapítója, mely Francia- és Németországban virágzott, mint maga is tanult férfiú, szerencsés volt korának legjobb correctorait SYLBURG FRIGYEST és OBSOPAEUS JÁNOST oldala mellett látni; de becsületére is válik, hogy nyomdai termékeinek művészi jellegére nagy gondot fordított. Mint GRYPHE S., úgy ő is a FROBEN-féle kiadványok számos diszítvány-darabjait kölcsönvette, de önálló az Alciat-féle Emblemák általa nyomtatott, latin eredetinek [1534.] és a francia fordításnak illusztrációinál.

ALCIAT Emblemái ez idők legsűrűbben illusztrált művei közé számítható. A század végéig nem kevesebb, mint 125 kiadásban jelentek meg Németország, Itália, Franciaország és Holland első rangú nyomdászainál. Nagyszombati születésű hazánkfia ZSÁMBOKI [Sambucus] János, sokat utazott és tudós humanista, tehetségét a nyomdai termékek e nemére is kiterjesztette. CROISSANT és BOSCH által fametszetekkel illusztrált 'Emblematai' PLANTIN KRISTÓF-nál [1564] több kiadást értek, sőt Holland nyelvre [1566] valamint francziára is [1567.] lefordítottak. Az Emblemák célját akkép határozza meg, hogy: 'pro materiae locique ratione ornamentum atque varietatis causa inseruntur. Quorum exemplo quae praesertim ad morum doctrinam pertinent, figuris quibusdam poetarum, ut modo delectent magisque accendant, obduci vera involvique solent.' A költői művészi tevékenység ezen neme, HORÁTIUS mondásán: 'omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci' felelnek. Manapár csak csodáljuk, hogy hasonló példázkodás kedves olvasmányul szolgálhatott, mi még is nem tekinthetjük másnak, mint a termő erő hiányának, vagy az unalmasság meddő ugarának. Azonban az idők forgásával változnak az emberek és nézetek, változik az izlés is. A tizenhatodik század izlését, mint a mienktől egészen eltérőt, nem szabad napjaink mértékére vetni. Akkor különösen nagyrabecsülték azon írókat, kiknek művei erkölcsi mondatokkal voltak telve; az ó-koriak közül AESOPOS, EURIPIDES, THEOGNIS, PHAEDRUS, TERENTIUS; az újabbakból

ALCIAT-on kívül BOCHIUS, BOISSARD, JOVIUS, JUNIUS, MACCIUS, POSTHIUS, REISNER, RUSCELLI, és ZSÁMBOKI kedveltettek, azonban erről itt bővebben értekezni helytelen volna.

A WECHEL-féle nyomda különlegességeihez csinos ALCIATUS kiadásán kívül tartozott volt DÜRER iratainak latin kiadása. Így bocsátotta közre 1532-ben a CAMERARIUS Joákim által fordított 'Unterweisung der Messung' stb., 1535-ben az ugyanattól fordított 'Unterricht zur Befestigung' című művét, míg DÜRER négy könyve, az emberi arányok felől, Párisban csak 1557-ben a latin norimbergi 1532-ik évi kiadás után PERIER Károlynál jelent meg. Mind e három könyv ábrái az eredetiekben foglaltak után hiven utánoztattak. WECHEL a klasszikusok kiadásával is szívesen foglalkozott, ezek közt VEGETIUS, FRONTINUS, AELIANUS, MODESTUS 1553. i. v. r. és gazdagon illusztrált kiadványai becsültetnek. Az ó-kori írók kedvelője lévén, azon bizarr gondolatra vetődött: hogy oly kártyákat csináltasson, melyek egyes lapjain a görög és latin írók fametszetű arczképei vannak, alattok műveikből szedett mondatokkal.

A művészeti diszítésben mind eme szorgalmas nyomdászok fölé emelkedett a két JANOT, GROULLEAU, és MARNEF. Rajz és metszet tekintetében jeles mesterek által támogatva, a renaissance szellemétől áthatva, a könyvornamentikát majdnem önálló művészetként kezelték, megelőttök ez igen gyakran a kiállítás segédeszközének tekintetett. A Prototypographok nehéz foliansai, és negyedrétei lassanként kisebb és kezelhetőbb nyomdai alakokká változtak. A JANOT-tok közül, kiknek üzletök czimere a rue neuve Nostre Dame-ban keresztelő szent Jánost ábrázolta, legserényebb vala DENYS [1529—45.]. Korábbi kiadványaiban: PETRARCA, Trionfi 1538; le Théâtre des bons engins 1539; OVID Metamorphoses ugyanazon évről; Hécatographie, erkölcsi példa-gyűjtemény, 1541; AESOP 1542, és Cebes táblázat magyarázataiban 1543, többé-kevésbé a galliai nemzeti archaisticus typust tartotta meg, míg nem 1543. után, a HOLBEIN ábráival megjelent lyoni nyomtatványok, a párisi kiadványok előtt is az új irányt kijelölték. A 'Tapisserie de l'église' Evangeliumok Harmoniájában 1544, Krisztus életének egy rövid leírásában, nyomdája utolsó termékében oly képeket birunk, melyekből ámbár a compositiók egészen kis

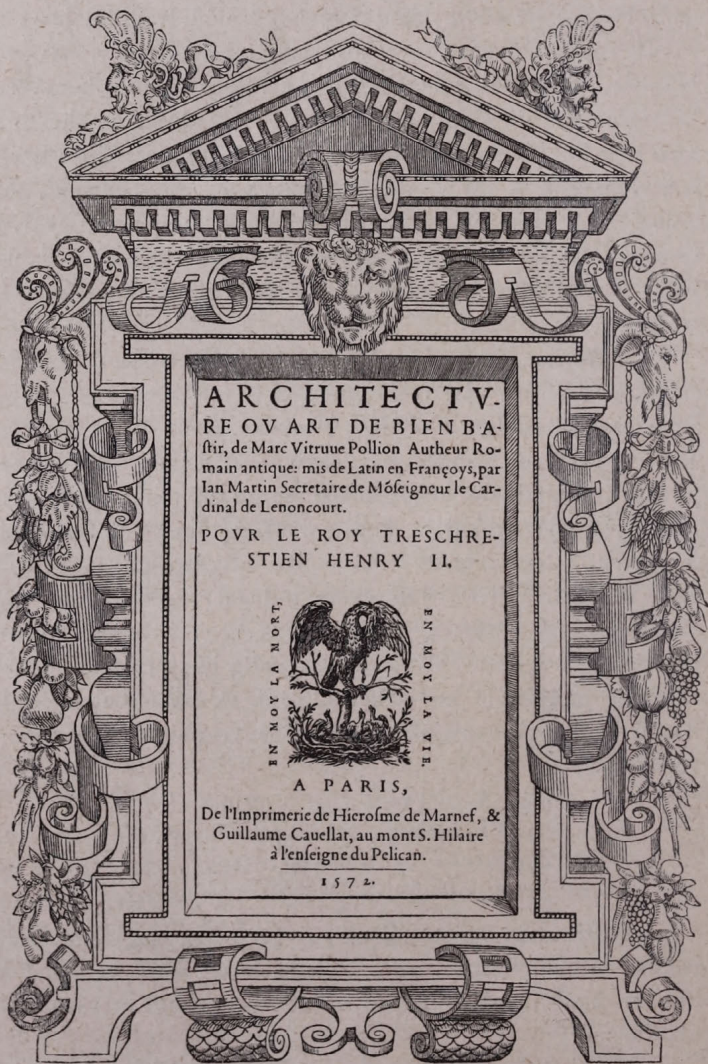
terjedelműek, még is nagyszerű hatást gyakorolnak. A törekvés jeleset hozni létre, átöröklött a férjéről JANOT-ról özvegyére MARNEF Jánosnéra, a ki egy év múlva GROULLEAU ISTVÁN-hoz ment férjhez. [V. ábra.] A MARNEF-fek családi traditiójához tartozott szép és correct könyveket bocsátani a világ elé. JEAN DE MARNEF szerencsés vala 1546-ban a valóban kecses könyvecs-két: „l'amour de Cupidon et de Psiché” kiadni. Az ehhez tartozó rajzok J. COUSIN-tól valók, a ki majdnem kizárólag e czégnek dolgozott, s így JANOT könyveinek egységes jellemet kölcsönzött. A GROULLEAU által [1547.—57.] kiadott Apokalyp-tikus ábrák, továbbá az új-szövetség szent történetei, a Tapis-serie ismétlése 1551-ről, COUSIN fantáziájának szerencsés termékei.

Valamint ERASMUS és HOLBEIN idejében a baseli nyomda-tulajdonosok, úgy JANOT és GROULLEAU is CORROZET-tel egye-sítve erejüket dolgoztak. Mint ETIENNE, BADE, úgy CORROZET E. is, nemzetének tudományos ésművészi köreihez tartozik, nap-jainak irodalmi tevékenységében serényen osztakozott, nem volt ugyan saját nyomdája, de társainak sajtóin kívül, BOSSOZEL, SAVETIER, BONNEMÈRE-ét felhasználta. Mit COUSIN az írónnal, azt CORROZET [1510—68.] gyors tollával végezte, s ha úgy hozta magával a szükség, értette azt is, hogy szövegét a művész alkotásainak teljesen alárendelje, mindig készen, ennek illusz-trációit moralisáló versekkel kísérni. A fametszetek célja körüli felfogását jellemzik a „Hécatographie” elé bocsátott verssorai:

„Ainsi pourront Imagers et Tailleurs
Peintres, Brodeurs, Orfevres, Emaillleurs,
Prendre en ce livre aucun fantasie
Comment ils feroient d'une tapesserie.”

LACTANTIUS Institutióinak egy 1551-ben megjelent fordí-tásában nem átalította, azon idők szokását követve, az imént dicsért kiadványok legkülönbözőbb természetű ábrázolásait alkalmazni.

Mily hatalmas fejlődésen ment keresztül, húsz év leforgása alatt, a francia illusztráció, legesattanósabban bizonyítja KERVER Jakab, KERVER Thielmann [1555—90.] egyik fia által, Aldusnál olaszul nyomtatott POLIFILO Hypnerotomachia-

jának, mely 1499-ben jelent meg, 1554-ben és 1561-ben kiadott francia fordítása. A szöveg és ábrái különböznek az eredetitől. A francia fordítás MARTIN J. [†1530.] párisi tudóstól való, a ki egy ideig SFORZA szolgálatában állván, üres óráit számos olasz műnek francia fordításával töltötte. A képekre nézve tudvalevő, hogy napjainkban is erős vita folyik az ALDUS-féle eredeti kiadás képei felett, némelyek BELLINI-nek, mások BARTOLOMEO és BENEDETTO MONTAGNA testvéreknek tulajdonítják, de a műírók leginkább hajlandók egy felső-olaszországi művészeinek tartani, a ki MANTEGNA és SQUARCIONE iskolája, illetőleg befolyása alatt dolgozott. A KERVER-féle francia kiadásban föllelhető százhuszonnyolcz ábra, tekintve a compositiót és berendezést, az eredeti olasz illusztrációkhoz ragaszkodik, de azért korántsem tekintendő másolatnak, mert a francia művész, bárki lett légyen az, a COLONNA F. olasz szövegében előforduló képeinek olasz formáit francziává alakította; ábrázolása általán nyugodt és kedves jellegű, és ez az a körülmény, mely megdönti az újabb időben kockáztatott ama véleményt: hogy a francia kiadás képei — kivéve talán a díszes címlapot — COUSIN művei lennének.

A két kiadvány összehasonlításánál azonban figyelemre méltó eredményül elvonható azon észlelet, mikép köti és magyarázza meg képpen két különböző nemzetiségű, nagytehetségű művész egy és ugyanazon eszmét. Ugyanezen kiadónál jelent meg 1551-ben, MOREL-től nyomtatva, a pseudoepigraphon „Horus Apollo” az egyptomi symbolumokról, mely munkának képes része igen nagyra becsültetik.

A könyvdiszítésben jót teremteni serényen iparkodtak az idősb és ifjabb DUPRÉ GALLIOT, a REGNAULT [VI. ábra] család, GRYPHE F. testvére a hasonnevű lyoni könyvkereskedőnek, LE ROYER J. ROFFET, JACQUES és ETIENNE, BRETON R., MOREL F. P., LE NOIR F., VASCOSAN, BADE veje, kit föltétlenül a legtermékenyebb s legügyesebb párisi nyomdászok közé kell sorolni. Az imént említettek kiadványainak nyomtatványait és ezek diszítését tekintve, a párhuzam könnyű lenne, azonban buvárkodásunk határai csak rövid említést engedtek meg.

VI.

REGNAULT F. NYOMDABÉLYEGE. 1501.

VI.

A lyoni kiadók és nyomdászok.

MAILLARD OLIVIER Ferencz-rendű hires szónok [† 1502.] a francia nyomdászoknak eme kemény szemrehányását: „imprimis viles libros de luxuria, de arte amandi, et datis materiam male faciendi!” [Dom. III. Adv. Serm. XXIX. fol. LIIII. ed. Lugd. 1498. Joh. de Vingle.] [VII. ábra.] a bibliographia czáfolja meg, s az előzmények után semmi szükség sem forog fenn további fejtegetésre, sem körülményesebb bizonyítgatásra: hogy a párisi kiadók és nyomdászok kiadványainak zömét a legkülönbözőbb theologiai munkák képezték; de tagadhatatlan tény egyszersmind, hogy a lyoni kiadók és nyomdászok is a nemzeti irodalom mellett a latin nyelven írt hittanít sem hanyagolták el. Ez állításhoz jellemző adatokat nyújtanak a Lyonban megjelent számos bibliai kiadványok. Ez idő szerint Velenczét kivéve, sehol sem értek oly sok kiadást az ó- és újszövetség szent könyvei, mint épen Lyonban. Feladatunk levén, nem a francia könyvnyomdászat, hanem csupán a renaissance-kori francia könyvdísznek ismertetését vázolni, annál fogva csak az ábrázolásokkal díszített sz. Bibliákra szorítkozunk, de még e szűkebb keretben is igen könnyű szerrel fog kitűnni, mennyi érdemet szerzett Lyon a latin theologiai irodalom növekedése körül.

Lyon fametszetű illusztrációival valóságos egyedáruskodást űzött. Itt a fametszésben nyilatkozó művészi tevékenység épp oly életerővel, mint termékenységgel nyilatkozott. Majd minden kitűnő műtermék, mely Lyonban e téren létrejött, azon század keretébe szorul, mely buvárkodásunk tárgyát képezi. Ha a lyoni képes Bibliák kiadásait tüzetesebben megvizsgáljuk, három egymástól különböző kiállítási módot fogunk észrevenni.

VINGLE J. NYOMDABÉLYEGE. 1498.

Kezdetben a velencei módot követve, a sz. írást számos, gyakran apró fametszetekkel illusztrálták. A további fejlődés kétségtelen német befolyás alatt történik, német kiadók, nyomdászok, művészek vettek benne részt, habár ez utóbbiak felől csak egyes esetekben bírunk biztos tudomással, műveik jellege azonban elárulja származásukat. Csak a század közepe táján lép határozottan elő a nemzeti módor, befolyásolva ugyan az olasz által, de túlnyomólag francia típusban. E három neme a művészi fejlődésnek gyakran képezendi még értekezésünk tárgyát.

A lyoni tekintélyes számú kiadók és nyomdászok között, kiknek sajtói alól példányszerű képes Bibliák kerültek ki, az első helyek egyikét a piemonti ZACCHONI JAKAB [Saconi, Sachon, SACON-nak is neveztetik 1497 – 1522.] [VIII. ábra] foglalja el. 1500-ik évtől kezdve [Hain 3126.] a Vulgáta számos nagy és kis alakú kiadásai jelentek meg nála, [1506. 1509. ivrét, 1511. 1512. nyolczadr., 1515. 1518. 1521. 1522. nyolczr.] melyek szövege a KERVER-féle [Par. 1504.] a képek sorozata pedig BEVILACQUA SIMON 1498-iki velencei kiadásából [Hain 3124.] lettek átvéve.

ZACCHONI kiadványai a norimbergi nyomdász KOBERGER ANTAL figyelmét magokra vonták, ez maga is illusztrált diszkiadású sz. írásokat nyomtatott, [az utolsó, mely nála megjelent, 1501-ben hagyta el a sajtót,] előnyösnek találta a latin Bibliákat Lyonban többnyire ZACCHONI-nál nyomtatni. Ábráiban ragaszkodik az Olaszországban szokásos képsorozathoz, úgy, mint az a MALIERMI apát által eszközölt olasz fordításban először 1490-ben megállapítva találhatik. [Hain, 3156. II. k. 1492. H. 3157.] Midőn KOBERGER A. 1512-ben elhatározta magát, hogy bibliai kiadványainak vállalatánál a lyoni sajtót használandja, LUCANTONIO-nak azon Vulgata kiadásához nyúlt, melyet a dömés Albertus CASTELLANUS rendezett. [Megjelent 1506. ism. 1511.] MALIERMI-nek bibliai fametszeteit egytől-egyig ZACCHONI-nak 1517-ben íj. KOBERGER A. költségén nyomtatott Biblia-kiadása is tartalmazza. Ezentúl majd minden évben megjelent egy kiadás. ZACCHONI-nak 1518-iki lyoni metszetsímlőit feltűnően német befolyásra utalnak; 1520. óta KOBERGER képeit SPRINGKLEE átdolgozta.

VIII.

SACCONI J. EGYSZERŰ NYOMDAJEGYE. 1519.

A legelőször MARION JÁNOS [1517.—20.] által KOBERGER számára 1520-ban használt fametszeteket, ZACCHONI 1521- és 1522-ben a KOBERGER számlájára nála nyomtatott Bibliákban ismételte. Később ugyanezen fametszetek BOULLE VILMOS [1537—1542.] és MILLIS JAKAB [1558—60.] kiadta Bibliáknál ismét előkerültek! Más nyomdászok, mint MOYLIN JÁNOS [1520.] MARESCHAL JAKAB [1523—26.] PAYEN TIBOLD [PAGANUS. 1546—48.] illusztrációiknak nagyobb részét a MALIERMI Bibliából, kisebb részét ellenben a KOBERGER által kiadott ZACCHONI-féle példányokból vették kölcsön.

Midőn HOLBEIN első angolországi útjában Dél-Franczia-országon átutazott, hihetőleg TRECHSEL MENYHART és GÁSPAR [1531—44.] testvérektől ama megbízást nyerte, hogy tekintettel az ekkor általánosan elfogadott képsorozatra, bibliai képeket fogalmazzon. A TRECHSEL család átalában nemes izlésével tünt ki, a már fentebb dicsért TERENTIUS kiadás, melynek illusztrációi méltán követelhetik, hogy a francia művészetnek e téren legkiválóbb termékei közé soroltassanak, nyilván csak első szeme az ezen műhelyből kikerült további kiadások láncolatának.

A TRECHSEL-féle nyomdász-család hírnevét minden bizonynyal két kiadással érte el, és ezek a HOLBEIN-féle 'halálképek', 'Imagines mortis' és ugyanannak ó-szövetségi ábrázolásai, 'Historiarum Veteris Testamenti icones ad viuum expressae' Valamint utóbbiak harmincznál, úgy a halálképek nyolczvannál több különböző eredeti fametszetekről készült nyomatokban és másolatokban terjedtek el az egész világon. HOLBEIN-nek 'Imagines mortis', képeivel kapcsolatosak az ó-szövetség képei azzal, hogy négy első ábrájok azonos. A tudomány segélye mindkét sorozatban felismerhető. A halálképekben nyilatkozó világnézet joggal ERASMUS-ra vezettetik vissza, míg a bibliai képek korábbi illusztrált kiadások tanulmányozását tételezik fel, és hittani tanácsra utal. E világhírű könyvillusztrációknak beható műtörténelmi méltatása azonban már azért sem lehet feladatunk, mivel HOLBEIN a német művészekhez sorolandó, mi pedig a francia illusztrációkat tűztük ki értekezésünk tárgyául, ennélfogva e helyt csak is az imént említett műkönyveknek Lyonban feltűnő jelenségeit vehetjük szemügyre.

A dicsőség : HOLBEIN-nek a halálképekhez való rajzait utólrhetlenül mesterileg fába metszeni HANS LÜTZELBURGER-t illeti meg. Mig az ó-szövetségi bibliai képek közt sok ugyanazon művész kezekre valló metszetek fordulnak elő, néhány azonban nap-számban látszik készülve lenni. Habár LÜTZELBURGER 1526-ban jobblétre költözött, és a HOLBEIN compositiói után előleg fizetése mellett TRECHSEL M. által megrendelt fametszet-táblák biróilag ugyanannak beszavatoltattak, mindkét rendbeli kiadvány még is csak 1538-ban jelent meg, tehát tizenkét évre reá, hogy a kiadók a kész metszetlapokat megkapták; hihetőleg a még be nem fejezett metszés véghezvitelére igyekeztek ez idő alatt valamely ügyes metszőt találni. A valódi lyoni kiadások először TRECHSEL M. és G.-nél 1538—74-ik évről keltezték, ezt követik ugyanazon nyomdából „sub scuto Coloniensi“ FRELLON JÁNOS és FERENCZ [1542—5.] testvéreknél, végre [1547—74.] egyedül FRELLON JÁNOS-nál. [IX. ábra.]

Az „Icones mortis“-ekkel párhuzamosan jelennek meg az ó-szövetségi bibliai képek. Első ízben a TRECHSEL-féle sajtóból 1538-ban Hugo a Porta, [Hugues de la Porte] számára készült Vulgátában láttak világot; erre következett 1544-ben FRELLON egy hasonló kiadása *Hugues és Aymon de la Porte* örökösök számára nyomtatva. E kiadványoktól meg kell különböztetni egy más, CRESPIN JÁNOS-tól 1546-ban középszerű ábrákkal rendezett Vulgata kiadást. Az ó testamentomi képek, számra kilenczvenegy, külön lenyomatkép jelentek meg 1539—44. TRECHSEL-nél, 1544—9. FRELLON-nál, latin, 1543-ban és 1549-ben spanyol, s ugyanazon évben angol szöveggel. Ezeken kívül ARNOUL-LET BOLDIZSÁR [1542—43.] 1550. la sainte Bible kiadásában. A HOLBEIN-féle képek utánzásai más fametszetekkel vegyest találhatók a LUTHER Bibliának bási utánnomásaiban, továbbá GRYPHE Ferencznek új-testamentomi kiadásában [1539. Novum Testamentum illustratum insignium rerum simulachris ad venustatem singulari artificio expressis. XII-ed-rét,] GRYPHE SEBESTYÉN képes Bibliájában [1543. VIII-adrét, 1542—49. XVI-odrét; 1550, ivrét a.]

A képes Bibliák ez időszerint nagy becsben állván, ennek tulajdonítható, hogy a tizenhatodik század közepén túl még két nagy híró lyoni nyomdász, Tournes [X. ábra] és ROVILLE

IX.

A FRELLON CZÉG NAGYOBB NYOMDAJEGYE. 1546.

X.

A TOURNES-FÉLE NYOMDABÉLYEG.

[1545—89.] a legpompásabb Biblia kiadások körül vetélkedtek egymással. *Jean de Tournes* [I. 1540—64.) a ki rövid ideig *GAZEAU* Vilmostal közösen dolgozott, azon szerencsében részesült, hogy *BERNARD* Salamon híres festő ügyessége és szorgalma állott rendelkezésére. Húsz évi szakadatlan munkásságának tartama alatt, a latin iv- és nyolczadrétű bibliai kiadások egész sorozatán, 1554. 56. 58. 59. 67. kívül, közrebocsátá még világszerte ismert történeti képeit a sz. írásból szöveggel, francia angol, spanyol, német, olasz és flamand nyelven. Az új-szövetségi sz. írásnak egy francia kiadása 1553. is említésre méltó. A csinos fametszetek eredetiei maig fentartva találhatók *FICK* J. G. genfi nyomdásznál.

Mint *TOURNES* Biblia kiadványai, hasonló magas becsben állanak a *ROVILLE* által később rendezett sz. írás kiadások, s valamint *TOURNES* nyomdáját *BERNARD* S., épp úgy szolgálta *ROVILLE*-ét *MONI*. Latin Biblia kiadásai 1566. 69. 73. 88. évekről [iv- és nyolczadrétű,] még több illusztrációt [429.] tartalmaznak, mint vetélytársának *TOURNES*-nek [327.] kiadványai; azonban műértékekre nézve csekélyebbek. Bibliai ábrákat is adott ki [1565. 1570.] francia és olasz szöveggel, valamint egy olasz új-szövetségi szentírást.

Az illusztrációk e nagyszerű fejlődésében része volt *HONORATI* B.-nek [1554—87.] azonban bibliai képeinek értéke, melyek a *TOURNES*-éinek ügyetlen utánzatai, aránylag igen csekély, és a művészet e nemének hanyatlására mutatnak. Nem külön az 1546-ban és 1551-ben *PAYEN* T. által a *GIUNTA*-féle czég lyoni fiókja részére nyomtatott sz. Biblia, bár ezen nagyzó czímmel kérkedik: „Biblia Sacra. Ex postremis Doctorum omnium vigiliis, ad Hebraicam veritatem, et probatissimorum exemplarium fidem.” Ábrái gyenge másolatai a velencei jobb példányoknak.

Ha a lyoni sajtó egyedül álló tevékenységét a sz. Bibliák illusztrációiban, összegezve átnézzük, úgy folytonos emelkedést fogunk találni a művészi érték legalsóbb fokától kezdve fel egész a tökélyig! Az illusztrációt valódi művészek gyakorolják, s maga a technika is mindinkább tökélyesbül. Tekintve a nyomtatványok jelességét, nehéz meghatározni, ki hozott létre jobbat! Még gyakran használták a gót betűket, rubrica-k,

czimek és sommázat színnel nyomtatvák. TRECHSEL és utódai az antiqua betűket alkalmazták, s a szép és correct nyomásra ügyeltek. A papir jeles voltát általában csodálják. Egy szellemes író megjegyzi: hogy a nyomtatásra használt papir, részese némi tekintetben a gyártó nemzet jellemének. A velencei elegans és finom, a francia könnyed, a hollandi sűrű és szivacsos, a németerős és kemény.

A lyoni nyomdászok papirszükségletüket többnyire Angoulême gyáraiból szerezték be, mint a melyek gyártmányaik jelességénél fogva megérdemlett és messzeterjedő hírnévnek örvendettek.

Sok jót és csinosat lehet találni a Lyonban nyomtatott szertartási könyvek között is, s ha mindjárt a lyoni nyomdászok kénytelenek is a művészeti tevékenység e nemében párisi kartársaiknak engedni az elsőséget, mindamellett oly férfiak váltak ki körükből, kik figyelemre méltó kiadásokat hoztak létre.

Soruk hosszát GUTENBERG munkatársa, NEUMEISTER JÁNOS [1470—1507.] nyitja meg. NEUMEISTER, BOURBON KÁROLY bibornoknak, a könyvekért lelkesedő Maecenásnak költségére egy pompás Missale Romanumot nyomtatott 1487-ben, s erre nyolcz év múlva 1495-ben a Missale Ucesiense-t [Uzés].

A lyoni nyomdászok közt legserényebb és legügyesebb volt e szakmában HARSY D. Tekintélyes számban megjelent nyomtatványai közül [1526—44.] különösen kiemeljük a marseille-i és valence-i [Dauphiné-ban] egyházmegyéek számára 1526-ban megjelent breviariumát; 1530-ról Missale Lyon és Marseille, 1532-ről Maçon, 1538-ról Braga számára Portugáliában. E misekönyv díszítményeit részben SPRINGINCKLEE által készítteté. Ezenkívül még következő egyházmegyéek: Aix, Apt, Genf, Rhodéz, Toulouse részére is készített szertartási könyveket.

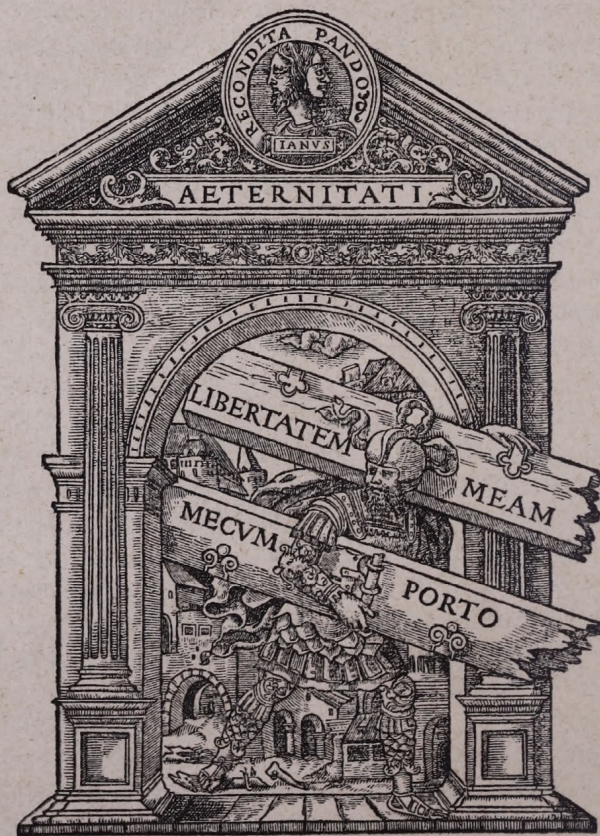
Igen derék munkák kerültek ki SEPTGRANGES K. [1531.—56.] sajtói alól, ki azoknak ikonographikus kiállításához WOIERIOT P. művészetét vette igénybe. Egy a János lovagok számára készült Breviarium 1551-ről és az autuni Missale 1555-ről e mellett bizonyitanak. Hasonló nyomdatermékek kisebb-nagyobb mértékben kerültek ki még ARNOULLET B.

[1545], a raguzai BONINUS *de* BONINIS [1491—38.] műhelyeikből, ez utóbbinak két Missaleja, és egy Horarium B. M. V. mind rajzaikra mind kivitelökre nézve derék mesterekre vallanak; CRESPIN J. [1535—41.] FRADIN P. [1560.] FROEN BART. [1550.] ki Toledo számára dolgozott, LESCUYER B., MARÉCHAL P., MARTIN L., MOYLIN J., PAYEN TIBOLD, PORTINARI G., ROVILLE, ZACCHONI, ez irányban is kitűntek ügyességökkel.

A világi irodalomban művészetért lelkesedő törekvéseikkel, más egykorú lyoni kiadók és nyomdászok fölött, kitűnnek: BALAND ETIENNE, 1511-ben MARNEF költségére nyomtatta az első, fametszetekkel diszitett kiadását, az Illustrations de Gaule et singularitez de Troye, ugyanezen könyvet *du Ry* A. 1528-ban adta ki. Az ódonkodó 'Roman de Chevalerie' illusztrációihoz hasonló ábrák középszerűek. ZACCHONI és CRESPIN, GRÜNINGER fametszetlapjaival nyomtatták 1517-ben és 1519-ben Vergil munkáit. BLANCHARD ANTAL 1524-ben a nála megjelent Fulvius A., Illustrium Imagines kiadásában a római MAZOICCHI [1517.] metszeteit alkalmazta.

GRYPHE SEBESTYÉN, a reutlingeni GREIF MIHÁLY fia, kinek csinos latin Vulgátájáról fennebb tettünk említést, SADOLETTÓ, SCALIGER, LIPSÍUS barátja, az vala Lyonnak, mi ETIENNE ROBERT Párisnak; mint ez, úgy ő is a legszorgalmasabb nyomdai kivitelre fektette a fősúlyt, szép betűk, felette lelkiismeretes nyomás, könyveinek kiváló becsét emelik. Jean de VINGLÉ-től [1494—1512.] megjelent 'opus regale' 1508. számos képekkel, foglalványokkal és initiálékkal, valamint Vincenti-nek Postillája 1513. a régi francia műirányhoz tartoznak. Előnyösen ismeretes Hugo a Porta [XI. ábra] Decretáliák kiadása 1547-ről, továbbá SERVET-nek 1535-ben, térképekkel ellátott Ptolemeus kiadása a TRECHSEL testvérektől, és 1541-ben Hugo a Porta-tól. Mint műipart képviselő könyv egyedüli a maga nemében, a Pierre de SAINTE-LUCIE-nél 1549-ben megjelent 'Fleur' számos mintával s utasítással: mint kellessék a vászon, selyem és egyéb szöveteket himezni és szőni.

Azon időben, midőn a *de* Tournes-k és ROVILLE számos és izléses kiadványai létrejöttek, Matthieu vagy Maçé BONHOMME [1553—60.] sajtói alól is nagy mennyiségű könyvek

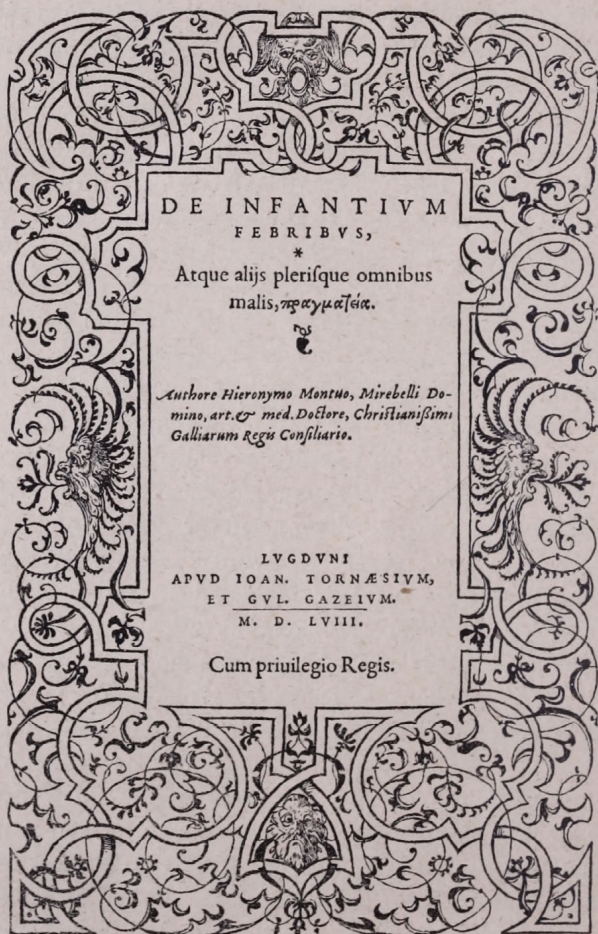
DE LA PORTE H. NYOMBABÉLYE. 1572.

jelentek meg, melyek képdíszítéseikkel a legjobb lyoni nyomtatványok közé joggal sorozhatók.

E három itt említett fáradhatlanul tevékeny férfiú, illusztrációinak anyagát kibővítvén, versenyezve futotta meg pályáját. BONHOMME M., a ki az ALCIAT-féle Emblemákat ROVILLE számára ismételve nyomtatta [1550—51.], e kedvencz könyvnek egy kiadását rendezte, mely több ízben is megjelent [1548. 49. 51.] és az alakok compositiójában, valamint a foglaltványok nemes formáiban nagy tökélyt mutatott fel. ALCIATUS illusztrációival közel rokonságban levő fametszeteket találunk, ANEAU BART. rendezte latin és francia kiadású, 'picta poesis' című versgyűjteményben [1552—56.] *Guillaume de la PERRIER*-nek, 'Morosophie' című emblema könyvében [1553.] COUSTEAU P. [1555. 60.] erkölcsi elbeszéléseiben; a kor izlésének megfelelőleg BOSSUET víziállatai természetihven illusztrálvák.

TOURNES, [XII. ábra] ki a Hierographia terén annyi jeleset hozott létre, hivatáskörébe vonta még a világi irodalmat is; ó- és újkori költők munkáit látta el illusztrációkkal, melyek részben a legjelesebb e nemű termékek közé tartoznak. Először is AESOP, APULEJUS, OVIDIUS, VERGILIUS, PETRARCA [1564.] művei jelentek meg fantáziadús címlapokkal, czifra kezdőkkel, és homlokdiszítványokkal, a képek pedig oly ügyesen vannak a betűkkel egybeolvasztva, hogy a díszlapok megtekintése az összhang kellemes érzését kelti. TOURNES kiadványainál az aesthetikai élvezethez járult a tudományos szükségérzet, annak a mi mondandó, előadandó volt, szemlélhetővé tételére. Ennek megfelelően, az ó-kori írók közül VITRUVIUS-t [1552.] az újabbakból pedig PARADINE történelmi műveit, és ANDRÉ Cosmographiáját képekkel látta el. Jelesek a flórenczi SYMEONI GÁBOR régészeti irataihoz és a mantuai STRADA JAKAB műveihez mellékelte képek, melyek plasticai szabatoságuknál fogva egy *medailleur*-höz méltók, és BERNARD legtökélyesebb munkáihoz számítandók. Mennyivel alantabb állanak a császárok arczképei, a Párisban 1570-ben MICARD-nál megjelent fordításai SVETONIUS-nak, *Georges de la BOUTIÈRE*-től.

E századból s ennek számára valók voltak MAROT K. és GEROULT VILMOS-tól, HAGEN J. [Joh. de Indagine] Chiromantia MOULIN-féle fordítása s néhány eroticus munka.

A virágzás ez idejéből, midőn a fametszés a nyomdai művészettel oly természetes összeköttetésben állott, származnak ROVILLE-nek, a francia nyomdászok egyik legértelmesebbjének kiadványai. ROVILLE-nél is az ALCIATUS-féle emblemák illusztrációi fontos szerepet játszanak, és többször ismételtetnek. [1549—73.] OYIDIUS, BOCCACCIO, ARIOSTO költeményei francia verve-l vannak ábrázolva. ROVILLE, kinek művészi tevékenysége terjedelemre és fontosságra nézve Tournes megett kevéssel áll hátrább, kiadványainak választásánál gyakran érintkezik is azzal. Így például történelmi arczképeiben: „*Promptuarium iconum insigniorum a saeculo hominum*”. A művészi alakítás és a szöveg nem éri ugyan el STRADA „*epitome thesauri antiquitatum*” művének pompáját és jóságát, mindamelllett előkelő helyet foglal el az illusztrált irodalomban. ROVILLE egyéb kiadványai közül legyenek még POLDO JÁNOS d’ALBENAS, GIOVIO, SYMEONI irataik megemlítve.

Végre néhány szót még az ünnepélyes alkalmi iratok felől. Koronázások, királyi látogatások, ünnepi bevonulások, színjátékok, fejedelmek temetési menetei voltak tárgyai ez alkalmi kiadványoknak, melyek művészi adalékokkal tettek szemlélhetőkké. ROVILLE, II-ik Ferencznek és nejének Katalinnak 1548. szeptember 23-án történt lyoni látogatásuk emlékére, egy BERNARD-tól gazdagon illusztrált ünnepi iratot adott ki, mely a reá következő 1549-ik évben francia és olasz nyelven is megjelent.

ROVILLE egykorú társai közül, mellette érdemlik meg a helyet még GIUNTA Jakab örökösei. FLAVIUS József zsidó archaeológiája [régiségei], mely 1566-ban náluk jelent meg, igen csinos vignettákat tartalmaz WOËIROT-tól. Az illusztráció jobb neméhez tartozik RAULLANT, a francia királyok arczképeinek gyűjteménye 1567-ből. Rövid volt és gyorsan muló azon idő, mely Lyont a műnyomdászat magasán látta! GRYPHE A. 1573-ban megjelent híres férfiak Prosographiájában, az író du VERDIER A. már panaszkodik a művészet nélküli képek ellen. „*Il avait, irja, fait pourtraire et en après tailler un amas d’aucunes figures de personnes insignes, qui auroient été en bien plus grand nombre sans la faute des tailleurs d’histoires qui ont promis plus qu’ils*

n'ont tenu.' A fametszés mindinkább súlyedt, hogy elvégre egészen a rézmetszésnek engedje át helyét.

Mily gyors léptekkel rohant előre a műkönyvek kiállításának hanyatlása, világossá teszi a RICHER-féle különben becses : *Omnia Andreae Alciati V. C. emblemata* kiadása, az ismertek sorában a százharminczadik, mely képeinek durvasága, egybevetve a régibb lyoni ábrákkal, rendkívül feltűnő. *ALCIATUS* napjainkig százhetvenkilencz kiadást ért, a mi még is nagy népszerűségére vall.

VII.

A vidéki sajtó művészi tevékenysége.

A medréből kiáradó folyam gyorsaságával hasonlóan terjedt szét a tizenötödik században a nagy fontosságú nyomdász-művészet Franciaországban. Kik a nyomdászatot Franciaországban a vidéken terjesztették, vagy bevándorlott külföldiek voltak, vagy Párisból és Lyonból származott munkások. E vidéki sajtó, egyedül a rouen-i kivételével, — mely nyomdáiva más kisebb városok közül jóval kimagaslik, — a könyvornamentika tekintetében csekély érdemeket szerzett.

Az egykori Picardie, a Somme mellett fekvő finom műveltségű Abbeville, Ponthieu grófság régi fővárosában, a hirneves nyomdász DUPRÉ, GÉRARD PÉTER társaságában a sz. Ágoston-féle kedvelt Commentárnak „de civitate Dei” egy kiadását bocsátotta közre, mely munkának huszonkét könyve, ugyanannyi, francia stilben tartott, közepes értékű fametszettel van díszítve. GÉRARD nyomdája önállólag adta ki 1487-ben a többi között különböző nyomdászoktól közrebocsátott regényt: „Triumphe des neuf preux” kilencz hős győzelme. Ezekhez rendszeren mellékelvék: József, Dávid, Júdás Makkabeus, Hector, Nagy-Sándor, Caesar, Artus, Nagy-Károly, Godefroy de Bouillon arcképei. Alakjaiknak külseje a régi francia festett kártyák alakjaival hasonlatos. A könyvet megelőző fametszet ama jelenetet ábrázolja, midőn a szerző művét X I I. Lajos királynak hódolatosan átnyújtja.

Languedoc Albi városában is korán üttette felszékét a nyomdászat. NEUMEISTER J., kiről már az előbbi fejezetben [90 l.] megemlékeztünk, 1481-ben TURRECREMATA [Torquemada] J. bibornoknak „Contemplationes” című művét adta ki, mely asketikus irat illusztrációjához azon kaczuos [interasiles] ércmetsze-

teit használta, melyekkel a fulignói 1479-iki kiadást díszítette. A képek fekete alapon, csinos lombozatos ornamentikával vannak befoglalva. Semmi kétség, hogy e díszítmények, mint a római 1467. 1473. 1478-ik évi kiadások metszeteitől teljesen eltérők, német férfú kezeiből kerültek ki. Megjegyzendő: hogy Neumeister, mielőtt műhelyét Albi városából Lyonba áthelyezte volna, ott nyomatta még: „Ordo libri missalis secundum usum Romane ecclesie”. Albie. [1484. k.]

GAULTHER L. a Vogesekben, Meurthe mellett fekvő kis lotharingiai városkában, St. Dié-ben [lat. Deodatum] levő társas káptalan kanonokja egy nyomdát állított fel, mely a magát HYLACOMILUS-nak nevezett WALDSEE-MÜLLER Cosmographiáját 1507-ik évben, két kiadásban [májusban és szeptemberben] bocsátotta közre. HYLACOMILUS e kiadványához az akkor ismert világ térképét csatolta, és ő az első, ki ezen munkájában, mely AMERIGO VESPUCCI utazásait is leírja, az új világrészt „Americi terra, America” néven jelezi. Ugyan-e sajtóból került ki 1509-ben RINGMANN Mátyás [Philesius Vosgesigena] Grammatica figuratája egy fametszettel.

Bretagne-ban, Nantes városában LARCHER István 1493-ban MESCHINOT János pajkos könyvecskéjét „A fejedelmek szemüvegei” néhány meglehetősen durva metszet-lappal nyomtatta.

PAUBAN 1552-ben VINGLE J. és PIPER HENRIK-nél jelent zsinatkönyve a lescarer-i [Lascarensis] egyházmegyének, Basses-Pyrénéés-ben, egy jól rajzolt czimlapot püspöki czimmerrel tartalmaz. Hogy a czimlapok és czimerek a renaissance korszakban mennyire szolgáltak a művészi találékony-ság alapjául, erre más helyen fogunk visszatérni.

POITIERS-ben szintén jelentek meg illusztrált könyvek, ezek közt MARNEF E. nyomdájából került ki 1500-ban BOUCHET J. CLOTÁR története és krónikája. Ugyanezen írótól a francia királyok genealogiai képekkel, csinos kiállításban jelentek meg BOUCHET-nél. BOUCHET testvérek MARNEF-fel együtt adták ki FOUILLOUX vadászkönyvét és FRANCHIERES sólymászatóját, érdekes fametszetekkel.

Lotharingia városában S. Nicolas du Port-ban 1518-ik évben került ki a sajtó alól JACOBI P. falusi lelkész-nél a vaktörténetírónak blarrorivói Péter — „Nanceidos opus” — „Nan-

ceide'-je. Az író, mielőtt műve megjelent volna, meghalt, a mire egy azon idők divatja szerinti *dystichon* figyelmezteti az olvasót:

Composuit Petrus, Petrus paravit et illud,
Coelos ille tenet, vivat hic iste diu.'

A benne előforduló képek sajátságos, inkább német, mint francia jelleggel bírnak.

Hogy Normandiának irodalmi tekintetben is nevezetes fővárosában Rouen-ben a könyvillusztráció otthonos vala, látjuk az 1487-ben TALLEUR-nél nyomtatott normandiai krónikából, és a következő évben BOURGEOIS által kiadott ARTUS K., Lancelot du Lac regénynek első kötetéből. Ez utóbbinak fametszetei az ez időszerinti kéziratokban feltalálható miniature-ökhöz hasonlóak.

Rouen művészies könyvkiadványainak súlypontja azonban a szertartási könyvekben rejlik. 1491-ik évtől kezdve felszázadon túl terjedő időközben, a kitünő liturgikai könyveknek egész sorával találkozunk, melyek többé kevésbé illusztráltak. Habár nem azon mértékben mint Páris, a nyomdászat ágában még is nem minden érdem nélkül tölti be hivatását Rouen, nem egyedül hazai, hanem idegen egyházmegyéket, misekönyvekkel, breviariumokkal, manualékkal, és processonariumokkal látván el. Amiens, Angers, Arras, Bayeux, Beauvais, Coutances, Chézal-Benoit, Evreux, Le Mans, Nooyon, Sééz, Rouen nyomdaiból rendelték meg szertartási könyveiket, a városok pedig statutumaiknak kiadásait. E mellett feltűnő jelenség az: hogy Angolország, daczára annak, hogy ott a nyomdászat már 1474-ben elterjedve volt, a tizenötödik század végén s a tizenhatodiknak első felében liturgikai könyveinek nagy részét roueni nyomdászoknál, mint: MORIN, OLIVIER, RICHARD, HUVIN, BERNARD, DAUBET, LE ROUX, HAMILTON, PREST, GUÉRIN, COUSIN, CAILLARD, MARCHANT s VALENTIN-nél rendeli meg.

A M i s s a l e nek 1496-ban Angolországban először megjelent kiadását megelőzi két, Rouenben megjelent misekönyv. Ennek oka az Angolország és Normandia közti egyházi és üzleti összeköttetésekön kívül keresendő még, a roueni nyomdász hírnevében is. A legjobb papir és hártya, a nélkülözhetetlen fametszé-

sek, és a jó nyomdafesték ára Rouen-ben aránylag olcsóbb vala, mint bárhol másutt. De kiváló szorgalmat is fordítottak nyomdai termékeik előállítására; a ki a nagy fáradságot ismeri, melyet egy correct és szép liturgikai könyvnyomdai kiállítása igényel, csodálni fogja könyveiknek e tekintetben kitünő voltát. Kétségtelenül eredményeinek jó részét azon körülménynek köszönheti Rouen, hogy nyomdászai, kevés kivétellel, egyedül e térre szorítkoztak. Nem lévén feladatunk francia bibliographiát írni, itt is csak az e nemű fontosabb kiadványokra hívjuk fel a figyelmet.

Mielőtt a tridenti zsinathatározatából V-ik Pius 1570-ik évi július 14-iki *Quo primum tempore* kezdetű constitutiójával kiadott római Missale általánosan behozatott volna, Franciaország valamennyi egyházmegyéjében specialis [*proprium*] misekönyvek valószínűleg csak kevés példányban nyomattak. Ezen az egyes egyházak használatára berendezett misekönyveknek nagy részéről már előadásunk folyamán megemlékezvén, e helyen még csak azt kívánjuk konstatálni, hogy tüzetesen Rouenben illusztrált Missalek nyomattak 1517-ben Pice J. Arras számára; BERTON P. 1500-ban Limoges-, LARCHIER G. 1501-ben Nantes, DESPRELS J. 1485-ben Besançon [Saline Franche-Comté], DAULNOIS J. 1551-ben Toul, CLÉBLAT E. 1490-ben Toulouse, LECOCQ J. Troyes, BELON J. 1504-ben Valence [Dauphiné], és a *vendomi*, szentháromságról nevezett zárda részére 1536-ik évben készítettetek ilyen misekönyvek. Angolország egyházmegyéi, jelesen: SALISBURY, YORK és HEREFORD, Rouen nyomdáit 1492—1556-ig foglalkoztatták. Megfoghatatlan, hogy mind e roueni szertartási nyomtatványok manap első rangú bibliographiai ritkaságok, melyek még a francia nemzeti könyvtár kincsei közt sem találhatók, és árverések alkalmával rendesen igen magas áron, a legtöbbet ígérő nyilvános gyűjtemények birtokába mennek át.

E joggal pompásnak nevezhető nyomdai termékek körül legnagyobb érdeme van MORIN MÁRTON-nak, 1484—1514. Általánosan elismert mesterművének tekintetik, a legnagyobb eleganciával RICHARD J. költségén kiállított roueni Missale. Hat nagy fametszetét egyenlően művészi compositio és gondos metszés jellemzik. A Salisbury-i egyház számára

1492- és 1497-ben MORIN által nyomtatott Missale diszítése nem csekélyebb buzgóságról tanúskodik. E két, példaképen felemlített misekönyvhez hasonló ugyanezen Salisbury-i egyház számára 1519-ben, OLIVIER PÉTER-től nyomtatott misekönyv. OLIVIER igen keresett nyomdász volt, ki 1500—1522-ig számos liturgikai könyvet bocsátott közre.

A 'Heures' és a népies épületes könyvek iránt való érdeklődés, a roueni nyomdászokat és kiadókat arra is indította, hogy részint saját piacukon, részint Párisban, ilyeneket a szokásos illusztrációkkal létesítsenek.

A roueni sajtó-termékek közt még egy ünnepi alkalomra készült nyomtatvány tűnik fel. Ez II-ik HENRIK királynak nejével, Medici Katalinnal, 1550-ben történt bevonulását 1551-ben prózában, 1557-ről pedig versekben megjelent ünnepi alkalmi irat, melyet GORT J. [1544—57.] nyomtatott. Ez ünnepi irat huszonkilencz illusztrációja jól van fogalmazva, de kézművesszerűleg metszve.

Különösen érdekes jelenség az 1505-ben, állítólag Toulban, a fennevezett Jacobi P. szorgalmas nyomdásztól kiadott PÉLERIN J. [Viator] kanonok által írott 'Perspectiva'. Tudjuk mily fontos helyet foglal el a festői helyes látás tudománya a renaissance irodalomban. LIONARDO da VINCI, PACIOLO, LUCA, LOMAZZO, ALBERTI, DÜRER, GLOCKENDON, HIRSVOGEL igyekeztek a látás tanát, és az ezzel összefüggésben levő dolgok mértékét tárgyalni. Majd mind kizárólag művészek voltak, kik az arányosság, a tér és testek mozgási törvényeinek buvárlatával foglalkoztak, s hogy gyakorlati képzőművészek, nem pedig tudósok valának azok, kik az emberi nem művelését és nevelését az éles és helyes látásra tanulmányaik tárgyául választották, és ezt alkalomlag fejlesztették, egészen természetes, mert csak ők bírtak oly érzékenységgel, hogy művészi látásukról számot adhattak és erre másokat is oktathattak.

PÉLERIN dilettans volt, könyvecskéje 'de artificiali Perspectiva' inkább tapasztalati, mint tudományos, s a szöveget kísérő ábrák felől maga bevallja: hogy esetlen kezek tökéletlen körvonalai. Művecskéje mindamelletted kedvezőn fogadtatott mert már négy év múlva [1509.] második javított kiadása, az első több mellékletének kihagyásával és újabb tizenkilencz

tábla hozzátoldásával jelent meg. Ezt követte 1521-ben a harmadik kiadás, mely a másodikkal mindenben megegyez, kivéve egy allegorikai képet és tizenhét versből álló, a címlapra nyomtatott dedicatiót, melyben kora minden nemzetének híres festői dicsőítve magasztaltatnak.

Toulouse-ban 1489-ben PARIS J.- és CLEBLAT-nál egy fametszetekkel diszített *Historia de la linda Melosyna* bocsátott közre. Figyelemre méltó, hogy majd egyidejűleg BAEUMLER, STEINHUBER, *le Roy*, HUSZ, *le Caron* ugyan e regényt gyakran egymáshoz igen hasonló képekkel adták ki. Toulouse hazája a DUPONT Seigneur de DRUSAC-féle könyvecske: *Controuersses des Sexes Masculin et femenin* eredeti kiadásának, mely Jacques COLOMIES sajtójából 1534-ben [II. k. 1536.] került ki. Illusztrációi a sikerültebbekhez számíthatók. Ugyanitt jelent meg 1564-ben La BORIE-től *Anti-Drusac*, a nemes és tisztos nők tiszteletére.

TOURS-ból került ki 1496-ban JEAN de LIÈGE sajtója alól: Sulpicius Severus, vagy helyesebben toursi Gergely után francia nyelven írt pannoniai [Győr-Sz.-Márton] Sz.-Márton tours-i püspök élete, meglehetősen ügyetlen képecskékkel. A párisi nyomdász JEHANNOT utánnymotta.

Troyes-ben 1492-ben *le Rouge V.* egy illusztrált postilát adott ki. Itt nyomtatta LECOQ János 1521-ben, a csinos *Graduale ad usum Cisterciensis ordinis*, mely az első zenejegekkel nyomtatott könyv Franciaországban. A címlapot, a kezdőket, nyomdászbélyeget a híres TORY rajzolta, és azok közt, miket e művéstől birunk, a legjobbak közé sorozhatók. Ugyanez a LECOQ Troyesben 1541-ben adta ki a kedves képekkel és foglalat-diszítménynyel ellátott *Heures a l'usage de Toul*. Ugyancsak LECOQ-nál jelent meg 1536-ban a régi, 1486-ban nyomtatott *Dans Macabre* ismétlése.

Végül legyen itt még fölemlítve, hogy Vienne-ben SCHENCK *Péter anjoui* RENÉ regényét *L'abuze en court* 1484-ben metszetekkel bocsátotta ki.

Már fentebb jelezve volt, hogy a francia vidéki sajtó alól kikerült illusztrált munkák száma aránylag csekély. TORY és COUSIN csak úgy mellékesen foglalkoztak a kisvárosi nyomdák számára készítendő könyvornamentikai rajzokkal.

A liturgikai nyomtatványokra nézve a párisi nyomda termékei mint minták elégségesek valának, hogy a Rouen-ben oly jelentékenyen kifejlődött tevékenységnek e téren bizonyos előkelőséget kölcsönözzenek, és egész sorozatát hozza létre a kiváló könyveknek. Az egyházi könyvek és hagiologikus iratok megállapított képsorozatain kívül, regények, alkalmi és ünnepi iratok, népkönyvek számára egy csoport kép jött létre, mely gyakorta egy-két ívből állott, s igen csekély művészi becsrel bírt, nem is annyira nyomdai díszítés kedvéért, mint inkább oly szándékból lett mellékelve, hogy a közönséges olvasó képzelő tehetségének bizonyos segédeszközüln szolgált, az elbeszélés egyes jeleneteinek az emlékezetben való könnyebb megtarthatása végett. E metszetek compositiójában és kivitelében könnyen észreveszszük: hogy vidéki termékek.

A francia vidékisajtó éppen nem volt hivatva a könyvillusztrációt gyarapítani, hanem inkább a régi nemzeti formákat hűségesen fentartani. Korábbi illusztrációk másolatai sűrűn használtatnak, melyekben az utánmetszés az eredetinel természetesen némileg hiányosabb.

Mint láttuk, az összes illusztrációk terén Páris és Lyon uralkodott, haladás és hanyatlás majd kizárólag e két város befolyása alatt észlelhető. A vidéken csak egyes jelenségek fordultak elő, melyek ritkán emelkedének a kézművesszerű közép-szerűségig. Kivételkép, és szülőföldje tiszteletére rajzolt Cousin J. egy csinos czímlapot, Sens-ben Yonne mellett [Julius Caesar régi *Agendicum*-ja] 1556-ban. a RICHEBOYS E.-nél nyomtatott „Bailliage de Sens” statutumokat tartalmazó könyv számára. Ez az igazságosságnak egy allegorikai alakja, gazdag kerettel körítve, e jelmonddal: *Virtus prostrata temporis injuria!*

VIII.

Az iilusztráló művészek.

IRODALOM.

Archives de l'art français. Paris, 1853—1862. I. f. XII. k. [Marianne Abecedario I—VI.]. II. f. II. k. Nouvelles de l'art français. Paris. 1872.

Bartsch A., le peintre graveur. nouv. éd. Leipzig, 1876. I—XXI. k.

Basan Fr., dictionnaire des graveurs anciens et modernes depuis l'origine de la gravure. Paris, 1789.

Dictionnaire général des artistes de l'école française, par feu É. Bellier de la Chavignerie et continué par L. Auray. Paris, 1883.

Berger G., l'école française de peinture depuis ses origines jusqu'à la fin du règne de Louis XIV. Paris, 1879.

Bernard A., Geoffroi Tory peintre et graveur, premier imprimeur royal réformateur de l'orthographe et de la typographie sous François I. Paris, 1865. m. k.

Brulliot Fr., dictionnaire de monogrammes, chiffres, lettres, initiales et marques figurées sous lesquels les plus célèbres peintres, dissinateurs et graveurs ont dessiné leurs noms, tirés de tous les ouvrages parus depuis quelques siècles en Angleterre, en Italie, en France, en Angleterre, en Hollande, et augmentés de quantité de marques ignorées jusqu'à ce jour. Munich, 1817. Table générale des monogrammes. U. o. 1820. II. kiadás. 1832—34. 3. k. u. o.

Brunet J. C., liste alphabétique des libraires et imprimeurs dont les marques typographiques sont figurées dans cette cinquième édition du Manuel V., 1693. k. l.

Bryan, dictionary of engravers and printers. London, 1849.

Butsch A. F., die Bücherornamentik der (Frueh) Renaissance. München, 1878.

Butsch A. F., die Bücherornamentik der Hoch- und Spätrenaissance. München, 1881.

Didot A. F., étude sur Jean Cousin suivie de notices sur Jean Leclerc et Pierre Woeiriot. Paris, 1872.

Didot A. F., les graveurs de portraits en France. Paris, 1875—7. II. k.

Dohme R., Kunst und Künstler Spaniens, Frankreichs und Englands bis gegen das Ende des achzehnten Jahrhunderts. Leipzig, 1880.

Dufour V., une famille des peintres parisiens aux XIV. et XV. siècles. Paris, 1877.

Duplessis G., essai de bibliographie contenant l'indication des ouvrages relatifs à l'histoire de la gravure et des graveurs. Paris, 1862.

Duplessis G., essai d'une bibliographie générale des beaux arts. Biographies individuelles, monographies, biographies générales. Paris, 1866.

Duplessis G., histoire de la gravure en France. Paris, 1861.

Duplessis G., de la gravure de portrait en France. Paris, 1875.

Duplessis G., histoire de la gravure en Italie, en Espagne, en Allemagne, dans les Pays-bas, en Angleterre et en France. Paris, 1880.

Félibien A., entretiens sur les vies et les ouvrages des plus excellents peintres anciens et modernes. Paris, 1666—88. II. k.

Gowerd R., three hundred [303] french portraits representing personages of the courts of Francis I., Henry II., et Francis II. [1540—70.] by Clouet. London, 1875.

Harzen, ueber den Maler Pietro degli Franceschi und seinen vermeintlichen plagiaris, den Franciskanermönch Luca Pacioli. Archiv für die zeichnenden Künste. Leipzig, 1856. II., 231. k. l.

Hoefler, G. Torg, nouvelle biographie générale. Paris, 1866. XLV., 514. k.

Lobet J., *quelques preuves sur Jean Cousin, peintre, sculpteur, géometre et graveur. Paris, 1881.*

[**Malpé** és **Beverel J. P.**] *notice sur les graveurs, qui nous ont laissé des estampes marquées de monogrammes, rébus, lettres initiales. Besançon, 1807—8. II. k.*

Manzoni G., *studii di bibliographia analitica. Bologna, 1882.*

Massmann H. F., *Monogrammen-Kunde. Kunstblatt. Stuttgart, 1832. 21. k. l.*

Müller F., *die Künstler aller Zeiten und Völker. Stuttgart, 1857—70. IV. k. m. k. u. o. 1877—79.*

Nagler C. K., *neues allgemeines Künstlerlexikon oder Nachrichten von dem Leben und den Wirken der Maler, Bildhauer, Baumeister, Kupferstecher, Formschneider stb. München, 1835—52. XXII. k.*

Nagler C. K., *die Monogrammisten und diejenigen bekannten und unbekannten Künstler aller Schulen welche sich zur Bezeichnung ihrer Werke eines figürlichen Zeichens, der Initialen des Namens, der Abbréviatur desselben bedienen haben. Mit Berücksichtigung von Buchdruckerzeichen stb. München, 1858—79. V. k.*

Passavant J. D., *le peintre graveur. Contenant l'histoire de la gravure sur bois, sur métal et au burin jusque vers la fin du XVI. siècle. Leipzig, 1860—64. VI. k.*

Pinset R. et D'Auriac J., *Histoire du Portrait en France. Paris, 1884.*

Piles R., *abrégé de la vie des peintres. Paris, 1699.*

Quandt J. G., *Entwurf zu einer Geschichte der Kupferstecherkunst und deren Wechselwirkungen mit anderen zeichnenden Kuensten. Leipzig, 1826.*

Reynard O., *ornements des anciens maîtres des XV-e, XVI-e, XVII-e et XVIII-e siècles. Paris, 1845. II. k.*

Uggyanattól Párisban év nélkül megjelent: *Album alphabétique de 500 lettres ornées, és 1846. árverési Catalogue d'ornements dessinés et gravés par les maîtres des XV-e, XVI-e, XVII-e et XVIII-e siècles en Allemagne, en Italie, en France prov. du cab. de M. Reynard. Paris.*

Renouvier J., des types et des manières des maîtres graveurs pour servir à l'histoire de la gravure en Italie, en Allemagne, dans les Pays-Bas et en France. XV—XVII. siècles. Montpellier. 1853—5. III. k.

Renouvier J., les estampes de Geoffroy Tory et sa marque de graveur, *Revue universelle des arts*. V., 510.

Robert-Dumesnil A. P. F., le peintre-graveur français, ou Catalogue raisonné des estampes gravées par les peintres et les dessinateurs de l'école française. Paris, 1835—71. XI. k.

Schestag F., illustrirter Katalog der Ornamentstichsammlung des öst. Museums für Kunst und Industrie. Wien, 1871. hét adal. 1875—82.

Schöne R., ephemeris epigraphica, corporis Inscriptionum latinarum supplementum. Berlini, 1872.

Sitte K., die Initialen der Renaissance nach den Constructionen von A. Dürer. Wien, 1882.

Sotzmann D. F., Georg Reperdius. Deutsches Kunstblatt. Leipzig, 1850. I., 123. l.

Sotzmann D. F., ueber die aeltesten meist xylographischen Schreibbücher der Italiener aus der ersten Haelfte des XVI. Jahrhunderts, und Hugo da Carpi's Antheil daran. Archiv für die zeichnenden Künste. Leipzig, 1856. II., 275. k.

Strutt J., biographical dictionary containing an historical account of all the engravers. London, 1785—6.

Umbreit A. E., über die Eigenhaendigkeit der Malerformschnitte. Leipzig, 1840—43. II. f.

Vinet E., bibliographie méthodique et raisonné des beaux-arts, esthétique et histoire de l'art. Paris, 1874—77.

Weigel R., Kunstcatalog. I—XXXV. Leipzig, 1838—66. V. köt.

Weigel R., die Werke der Maler in ihren Handzeichnungen. Beschreibendes Verzeichniss der in Kupfer gestochenen, lithographirten und photographirten facsimiles von Originalzeichnungen grosser Meister. Leipzig, 1856.

Wiechmann-Kadow, Jacob Kerver, Zeichner, Formschneider und Buchdrucker. Archiv für die zeichnenden Künste. Leipzig. 1855. I., 49. k.

Az első korban, melyet, tekintettel az illusztráció fejlődésére, az inkunábulák korszakának is hívnak, a *tailleurs d'histoires*, *dominotiers* [imagiers de notre Seigneur, Dominus] nevezett művészek voltak, a kik miniature-ök vagy saját rajzaik után készítették metszeteiket.

Az 1488-ban DUPRÉ J. [XIII. ábra] által, nevezetesen a *Heures*-ben alkalmazott rézmetszvények [mit ő imprimees en cuyvre nevez] sejteni engedik, hogy az illusztráció e szakmájában művészi gyakorlattal bíró aranyművesek is serénykedtek. Ezek mellett a nyomdászat kezdetleges korában gyakran könyvnyomtatók is a betűk nyomtatásához használt egyszerű szerszámaikkal állították elő az egyház és család számára közrebocsátott kiadványaiknak ábrázolásait; sőt még ezután is azt vesszük észre, hogy hírneves nyomdászok és kiadók, kiknek könyvei választékos díszítményekkel tűnnek ki, metszéssel is foglalkoznak.

A nyomdászat első századában, a francia könyvnyomók mily nagy tömegével találkozunk, s művészetök virágzásánál hány másodrendű sorakozik melléjük! PIGOUCHET, VOSTRE, VÉRARD, JANOT, DUPRÉ, BONHOMME, MARCHANT, LEROUGE, TREPEREL híres könyvkiadók, és a kevesbbé ismeretesek MATHONIERE A., BONNEMÈRE A., HOYAU G., PRÉVOST M. és mások felől azon vélemény uralkodik: hogy ha mindjárt illusztrációiknak nem is teremtői, de azoknak szellemi szerzői voltak! Hogy VÉRARD a vésőt is forgatta, maga bevallja, midőn az 1488-ban általa kiadott *Heures*-ben a bold. szűz Mária segélyét kéri, hogy metszetét szerencsésen bevégezhesse [pour faire sa planche].

Kétségtelenül bebizonyított dolog: hogy CHESNEAU, GOURMONT, GRYPHE, MERLIN, ROYER, VOSTRE kiadványaik díszítményeinek rajzát ők tervezték, sőt részben kivitelök is tőlök való. Túl-zó tehát azok állítása, kik megkísérlik védelmezni: hogy nincs legkisebb nyom is, mely jogosítaná azt a feltevést, mintha a francia kiadók és nyomdászok egyike vagy másika,

egyszersmind végrehajtó művész is nem lett legyen.

Mily nagy, vagy éppen csekély befolyást gyakoroltak a nyomdászok és kiadók könyvdíszítményeik technicus kiállítására, ezt esetenként bizonynyal a körülmények határozták meg. De a munka vezetése különösen saját belátásuktól és műveltségüktől függött. Bizonynyal mindig, szigorúan megkülönböztetendők a nyomdászok monogrammai, bélyegei, pajzsai és egyéb jegyeik, a művészek, rajzoló, metszők és más műiparoskezek jegyeitől.

A graphikus művészet alkotta ábrákon előforduló nevek, monogrammok és képes jegyek használata tudvalevőleg a tizenötödik század végén jelentkezik, és csak a tizenhatodikban válik általános szokássá, inkább [Német- mint Franciaországban, hol a könyveken kívül önálló fa- és ércmetszetek igen csekély számban fordulnak elő, p. o. *LIBRI Vilmosnál* [Monuments inédits. II. k. Lond. 1864. LV. lapon] közölt H. L. monogrammal jegyzett xylographia, mely 1480. körül jött létre, és egy a malomról kölcsönzött francia példabeszédet képlegesít.

Az illusztrációk tárgyául szolgáló lapok monogrammainál és jegyeinél, két, sőt közben három signatúrát kell figyelemmel kísérnünk: a feltaláló művésztet i. e., mely gyakran, de nem mindig esik össze a rajzó mesterével; a nyomdász vagy kiadó bélyegét, s végre a fametszőét. Nagyobb munkák néhány lapján felváltva két, sőt három jegy egyesülve fordul elő. E monogrammok ismerete, vonatkozólag beható tanulmányozása, a könyvillusztráció történetére nézve felette hasznos, jobban mondva, nélkülözhetetlenül szükséges.

Azonban a monogrammok meghatározása még nem eleendő. Ha mindjárt eltaláltatnék is a művész neve, ha az ő és kora iskolájának sajátos jelleget nem méltatnók, nem sokat nyernénk. Sajnos; hogy a műtörténelemnek ezen ága mai napig sem műveltetett az őt megillető munkássággal. Mindenekelőtt szükséges volna a meglevő műlapoknak egy lehetőleg biztos osztályozását megejteni, s megvizsgálani, mennyiben önálló eredeti francia alkotások, mennyiben volt rájuk a flandriai, burgundi, olasz vagy német művészetnek

befolyása. Mit érne a művészek neveinek és külső adatainak puszta felsorolása? Csak az egyes műlapok jellegének és sajátosságainak birálatával foglalkozó részletező buvárok szorgalma képes e téren világot terjeszteni és bizonyos rendszert létesíteni.

A franczia nyomdászat első századának valamennyi jelentékenyebb nyomtatványait, nem mint eddig történt, hanem nagyobb mértékben és műtörténelmi szempontból kellene tanulmányozni és kideríteni: ha egy monogramm vagy más valamely jegy a művészre, nyomdászra, fametszőre vonatkozik-e? A nyomdászok gyakorta rajzaikat több művész által is készíttették, már a metszeteknek különböző volta is arra vall, hogy a fametszők különbözőek. Sokszor csak kerülő úton lehet megtudni: ha egy nyomdásznak, kiadónak, rajzolónak vagy fametszőnek jegye fekszik-e előttünk.

Végre megállapítandó volna, mely időtől kezdve és meddig voltak bizonyos ábrázolások szokásban, mely kiadóknál és nyomdászoknál; s mint mentek át azok egy más birtokába, örökösödés, vagy a nyomdák átruházása folytán-e, vagy a nyomdai műhelyek sajátosságos üzleti forgalmának útján.

Így ment át, például, az 1541-ben elhunyt párisi nyomdász MALLARD-nak összes illusztráció-anyaga KERVER-re. GROULLEAU E. képeinek jó nagy részét *de la Porte* özvegyének adta. MARNEF és CAVELLAT párisi kiadóknál oly díszítményekre akadunk, melyek a Tournes-ek által is használtatnak. Az újkori latin költő BOURBON MIKLÓS-nak HOLBEIN által rajzolt arczképe 1559-ik évben Párisban COLINES *Simonnál*, Lyonban pedig a FRELLON testvéreknél jelent meg. GRYPHE a DOLET-féle kiadásokat Bâselben készült címlapokkal díszítette. GRAF Urs-nak egy 1519-ben készült keretdíszítményét Priamus és Thisbe alakjainak valóban megütközést keltő alakjainak ábrázolásával, a párisi nyomdászok még hittani könyvekben is használták. Itt nem helytelenül gondolunk legalább is részleges lemintázásokra, melyek manapság oly sikerülten állítatnak elő a fametszetekről.

Ha eddig általánosságban tárgyaltuk a monogrammat, most tekintsünk sajátképen a nagy és fametszetekben gazdag nyomtatványokban előforduló monogrammokra.

Legritkábban fedeztetnek fel e nemű monogrammok a liturgikai kiadványokban, melyek illusztrációi majd nem szabályszerű jelleget viselnek, de az illusztrált irodalom más és különböző nemeinél is hamarjában meggyőződünk: hogy az úgynevezett Monogrammisták, átlag véve túlnyomólag ügyes, azonban iparszerűleg dolgozó ismeretlen művészek. A ki-
ket megismernünk sikerült, azokat itt betűrendben felsoroljuk.

VOSTRE nyomtatványaiban [Misekönyvek és Heures] a német mintára valló lapokon **V** monogrammot találunk.

A tizenhatodik század első felében Párisban, KERVER és GAZEAU könyvkereskedők részére, **K** jelet használó metsző szorgoskodott.

A toulousi székesegyháznak 1490-ben nyomtatott misekönyve **I. D.** kezdőbetűkkel van jelezve. JANOT kiadványainak néhány lapján [Cebes-tábla, Petrarca] gót **F.** betűt észlelünk, mely állítólag FERLATO J. rajzolóra mutat. FRADIN Ferencz lyoni nyomdász, ki egyszersmind művész is lehetett, ugyanezen jeggyel élt.

G. M. Guillaume MERLIN részére foglaltatik le.

Az 1550-ben AMAZEUR-nél nyomtatott St. Denys-i breviariumban gyakran előfordul. **P** **PF** PERISSIN Jakab és TORTOREL János metszők, néha GOURMONT jegyével is kapcsolatban, jelezték képeiket.

A KERVER-nél 1573-ban megjelent Újszövetség néhány illusztrációja **I. F.** betűket mutat, és a melyek a REGNAULT-féle ó-szövetségi párisi képeken már 1538-ban, és 1553-ban GRYPHE Sebestyénél Lyonban előfordulnak. Ugyan-e monogrammal van jegyezve a NÉOBAR-nál megjelent Jézus Krisztus életének egyik lapja.

A REGNAULT-féle Heures de Toul **I. L. B.** és **J. M.** [? Jean MOULNIER] betűk találtaknak.

A Chazal-Benoit apátság Breviariuma egy lapnagyságú fájdalmaik férfiát **L. R.** [? L. ROYER] betűkkel jelezve tartalmazza. GAZEAU, Vitruvius kiadásának metszetein **P. C.** monogrammot észlelünk.

A **P. R.** kezdőbetűk, melyek ANGELIER és RUELLE kiadványaiban tűnnek fel, ROCHIEENNE vagy RAEFE jegyeiknek tartatnak.

Egy ismeretlen metsző, ki BONHOMME és ROVILLE-nek ALCIATUS kiadásához készíté az illusztrációkat, P. V. betűkkel él.

Valószínű, hogy DUVET J. aranyműves [1485—1555.], kit *mester az egyszarvúval* [le maître à la licorne] is neveznek, a könyvillusztráció körül is fáradozott. A páduai iskola irányát követő ezen művéstől csakugyan birunk huszonöt lapból álló képsorozatot, melyet az Apokalypsishez rajzolt, és mely a Dürer-féle hírneves cyclusnak ismeretét föltételezi, de egészben véve mégis a francia typusokat adja vissza. Az első lapon előforduló ábra, mely sz. János evangelistát ábrázolná az ekkor már hetven éves DUVET arczképének tartatik.

Nem szabad a Monogrammisták e rövidke sorrendjét elhagynunk a nélkül, hogy egy sokszorosan megvitatott bélyegről ne emlékeznénk meg, mely számos művésszel hozatik kapcsolatba. Ez az úgynevezett lotharingiai kereszt [la croix de Lorraine] †, a mely bélyeggel számos fametszet, nemcsak a két nyomdászati központból Páris- és Lyonból, hanem a vidéki városokból is, mint: Chartres, St. Dié, Orleans, Meaux, Poitiers, Troyes, jegyezve találtatik.

E bélyeget némelyek kizárólag TORY-nak, ki valóban gyakran használta, akarják tulajdonítani. Mivel azonban ez a jegy száztíz évi időközben [1522—1632] fordul elő, és pedig oly műveken, melyek művészi jellem, rajz, és kivitel tekintében egymástól feltűnően elütnek, annál fogva indokoltnak látszik lenni, hogy a † bélyeget nem egy, hanem több művészre, rajzolóra, fametszőre vonatkoztassuk.

E talányszerű kereszt körül uralgó nagy bizonytalanság legkevesbbé sem tisztáztatik azzal a feltevessel, mintha egy műhely bélyege lenne, mely a könyvkiadók és nyomdászok megrendelésére, s e mellett még saját kiadványai számára is dolgozott volna. Egy műhelyről szólni, mely száz éven túl virágozzék s mindamellett semmi történelmi adat se értesítsen felőle, magában véve már gyanús, de habár e feltevés igazolt volna is, még mindig fenmarad a bonyolódott feladat megoldása: e műhely bélyeg-jegyének megfoghatatlan átváltozásait minden erőszakoltság nélkül megmagyarázni.

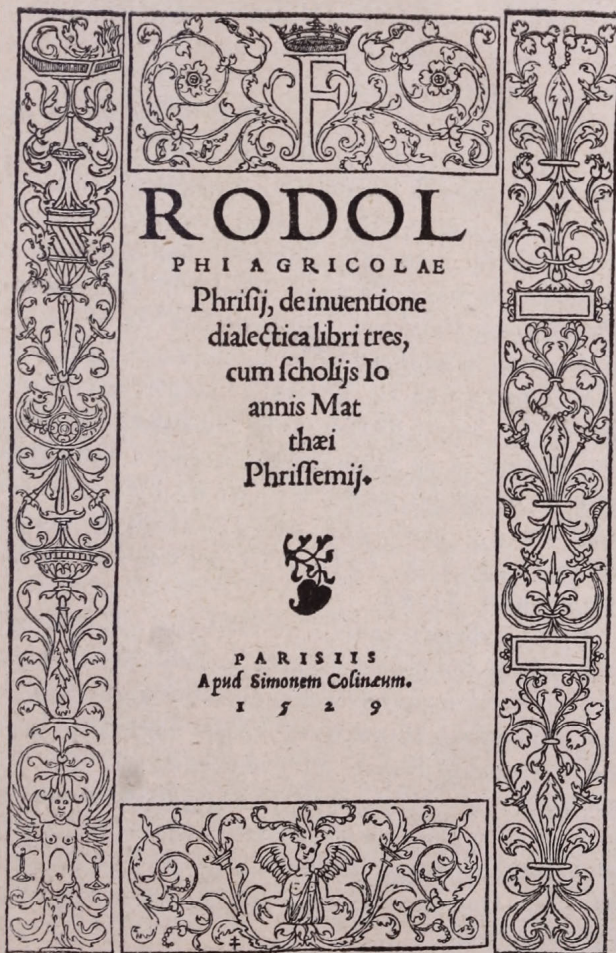
Hisz az sincs még kellőleg megvilágítva mikép eshetett az meg: hogy a bourges-i illetőségű TORY műlapjain gyakran e jegyet használta, melyeket különféle nyomdászok számára rajzolt, s a kik ismét több fametsző által készítették el. Kevésbé feltűnő, hogy a lotharingiai születésű WOIERIOT rézmetszeteit W bélyeggel jegyezte, mely fölött a lotharingiai kereszt emelkedik. Mindezek után tehát őszintén be kell vallani, hogy a graphikus buvárlatok mai napig sincsenek e problema megoldására kellőleg megérve.

A francia illusztrációknak ez idő szerint legkitűnőbb képviselői: TORY G. [1480—1533.], COUSIN J. [1501—1589] és BERNARD S. [1520—1580.] E művésztriasz elévülhetlen jelentőségét, tekintettel kimagasló műveikre, értekezésünk keretében tárgyalni kíséreljük meg.

Az időrend és érdemei után, TORY-é, a bámulatot érdemlő művészé az elsőség, kit legujabban BERNARD ÁGOST buvárlatai vezettek be a művészettörténet tudományába. Ennek segítségével lehető rövidséggel fogjuk GEOFFROY TORY-t a művészt és nyomdászt bemutatni; azonban életviszonyaira csak annyiban terjeszkedünk, a mennyiben az műveinek megértéséhez feltétlenül szükséges.

TORY [XIV. ábra] 1480. körül Bourgesben, Berry fővárosában [Avaricum, Biturigum] látta először a világot. Nem is mulasztá el soha magát G. TORY de BOURGES, latinul G. TORINUS Bituricensis nevezni, és pedig bizonyos nemével a jogos büszkeségnek szülővárosára, mely egy híres főiskolával dicsekedett, hol CUIATIUS és ALCIATUS tanították a jogi tudományokat. Ezenkívül Bourges volt a művészetnek is hazája, mely Berry egész tartományát, az építészet, szobrászat, miniatüre- és üvegfestészet emlékeivel ellátta. TORY otthonában nyert képzettségét tökélyesítendő, a XVI. század elején Olaszországba utazott, Rómában és Bolognában tanult, 1505-ik évben pedig visszatérván Franciaországba, Párisban letelepedett.

Itt jelent meg 1507-ben, PETIT költségén, GOURMONT-féle betűkkel, első tudományos könyve, a földleirő Pomponius Mela egy kiadása. Ezt követték: 1509-ben II-ik PIUS pápa Cosmographia-já, 1510-ben Berosus, Valerius Probus Grammaticus és Quintilián. Tudományos művei és BABOU Philibert pártfogása

már 1509-ben tanári állomást szereztek számára a plessis-i egyetemen. 1512-ben a flórenczi építész ALBERTI-nek munkáját az architektúráról és ANTONINUS Itinerarium-ját tette közzé.

Közben rajzolni és festeni tanult JEAN de PARIS, PERREAL néven is nevezett híres kisfestőnél. [L. 116. l.] A kisfestészetben való ügyességéről tanúskodnak mai napig fentartott miniature-ökkel diszített, kéziratban meglevő, Caesar, Diodorus Siculus és Petrarca munkái.

Mintegy négy-öt év telt el, hogy TORY tanári teendői mellett a művészetet is üzte, midőn ellenállhatlan vágy ragadta meg az ó-kori emlékek hazáját Itáliát meglátni; elhagyta tan-zékét, és valószínűleg 1516. év körül utazott el. Rómában tartózkodása idején, mint maga elbeszéli, ezerszer vitte útja a Colisseumhoz és más antik emlékekhez. 1517-ben visszatérván, hazájának római régiségeit, Languedocban, az orange-i színházat, és egyéb hasonló műemlékeket tanulmányozta.

1518-ban a francia fővárosba visszaérkezvén, itt TORY miniature-öket festett, főképen pedig fametszeti illusztrációkkal foglalkozott, s az akkori szokás szerint, a nyomdász-czéh tagjai közé vétette fel magát. Ez időben nem volt ritkaság, hogy metszők egyszersmind nyomdászok is legyenek; valamint művészek tudósok is, és megfordítva.

Élénk szellemét azonban e tevékenység nem elégítette ki. Igazi hazafiasságtól, melyet jelszava *'civis'* is tanúsít, lelkesítve, egész odaadással anyanyelvének tanulmányozására fordítá erejét, s e munkájában MASSÉ RENÉ királyi történetíró segédkezett. Nyomtatott és írásbeli kútfőkből kimutatta: mily csekélységgel lehetne a francia nyelvet világnyelvvé képezni. Az e célznak szolgáló, kiadók és nyomdászok számára különös tekintettel készült, gazdagon illusztrált könyvét, melynek első kiadása 1529. GOURMONT G.-nél Párisban jelent meg: *'Champ fleury'*-nek nevezte.

MAITTAIRE MIHÁLY, a híres francia nyomdászok érdekes biografusa, e könyvnek beható ismertetését [Annales typographici. II, 551.] már 1719-ben teljes joggal kezdhette e szavakkal: *'Opus quo maxime inclaruit [Godofredus Torinus] Campus floridus, Champ Fleury, gallice ab ipso conscriptum...*

Hunc Librum, cum sit et notatione dignus et inventu rarissimus, sibi describi non aegre feret Lector curiosus.'

Kinek volna képzelő ereje oly renyhe, hogy e költői elnevezésnél 'virágzó mező' ne gondolna a tavaszra, virágtól illatozó mezősségre, kellemesen, üdítőn zöldelő rétek szőnyegére, kedvtelés- és üdülésre? És még is a 'Champ fleury' azon tudományos könyvek egyike, melyek komoly és figyelmes tanulmányozást követelnek! TORY, PACIOLO LUCA, FANTI SIGISMONDO, DÜRER ALBRECHT hasonló munkáit tanulmányozta, melyekhez PERREAL-nak utasításai is, nem egészen alap nélkül sorolhatók.

TORY a római betűsor majuskuláit az emberi test arányai után construálja. Könyvének legfontosabb célja gyanánt azonban amaz igyekezete nyilvánul, melylyel a francia nyelv kiejtését, és helyesírásának szabályait megállapítani törekszik. Óh a mély tudományok lelkes pártfogói! — így kiált fel — adná Isten, hogy egy nemes lélek igyekeznék francia nyelvünket szabályokkal meghatározni és rendezni! E hazafias óhajta meg is hallgattatott.

TORY-nak 'Champ Fleury' műve az ősi különféle kiejtés és írásmód mellőzésénél irányadóul tekintetett, és az antiquabetűk újabb alakjainak metszésére fő indító okká vált. Maga TORY csakugyan az általa felállított alapelveket MAROT K., l'Adolescence Clementine művében 1533-ban alkalmazta. [XV. ábra].

E korszakalkotó munkának előkészítése, kiállítása, és nyomtatása hét évig tartott, közben TORY e mellett más műveket is bocsátott közre. 1524-ben a 'Heures' általa újjá alakított kiadásaira, melyek később oly nagy hírre jutottak, I. Ferencz királytól szabadalmat nyert.

A mi a TORY által létrehozott 'Heures' kiadásait a korábbi és egyidejű hasonló nyomtatványoktól megkülönbözteti, az a képeken kívül, hasonlíthatatlanul szép arabeszk díszke-retek, ugyanazon módon alkotott kezdőbetűk, mesteri kivitelű ábrák, melyek tagadhatlanul olasz befolyásra utalnak. Az alakok, minden árnyalat mellőzésével, az alakítás eleganciájával, üde és igaz felfogásukban vonzó; a kitűnő távlat, a hátterek ügyes berendezése, általában a tájképek festői volta, bizonyosságot tesznek arról, hogy TORY szemei előtt olasz képek és emlékek lebegtek.

Művészi alkotásai közt e nemből legnagyobb beccsel bírnak a vignettek és lapszéli diszítések, ezeket TORY az új stílnak megfelelően tovább képezte és rendezte. A kecses foglaltványok kifejlése emelkedett; lombozat, virágok, gyümölcsök, állatkák könnyedén olvadnak a keretekbe, a kezdőbetűk antik minták után alkotvák, egyszóval a gyengéd naturalizmussal kezelt diszítés most teljesen érvényesül.

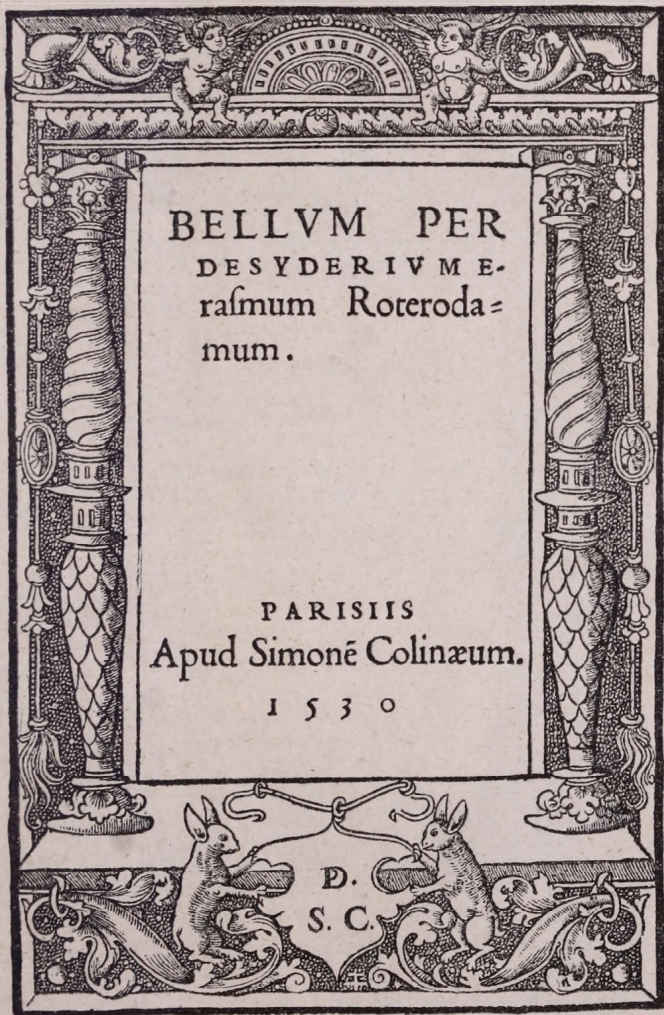
TORY-nak további kiadványainál már csak röviden időzhetünk. A Champ fleury-vel jelentek meg TORY francia fordításában: LUCIÁN, a CEBESTÁBLA és a VELENCZEI EGNATIUS krónikája. Erre következtek 1531-ben a versebe szedett „Aediloquium” és ismét több görög író fordítása.

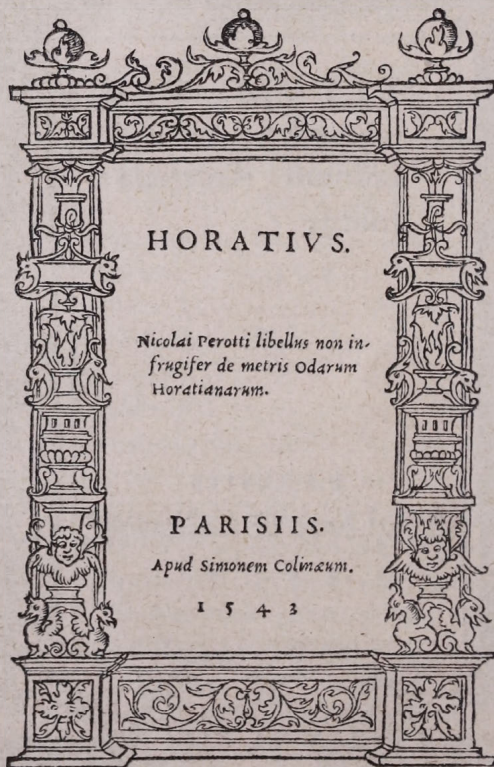
TORY-nak [XVI. ábra] fáradozásai — a ki különben nem alapított ugyan iskolát, de a korabeli francia művészetre tagadhatlanul nagy hatással volt — a művészet és tudományok körül, nem csak kortársai előtt, hanem mindenekfölött I. FERENCZ királynál is elismerésre találtak, a ki őt királyi könyvnyomdász czímével tüntette ki, mely czímet NEOBAR görög, ÉTIENNE ROBERT és KÁROLY latin és héber, JANOT D. francia kiadványaikért nyerték meg.

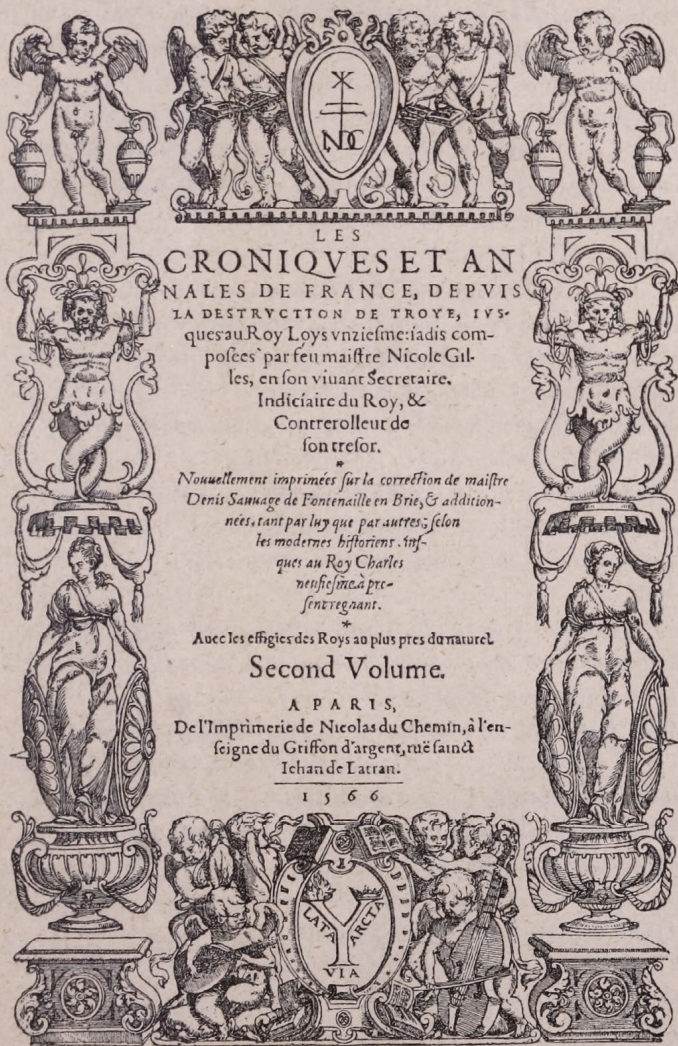
E helyt másodikül nevezendő mester COUSIN JÁNOS [1501—1589.], melléknevén „*Michel-Ange français*.” Ámbár egyike ő a legnagyobb francia művészeknek, mindamellett csak most találta meg lelkesült életíróját DIDOT-ban, kinek Cousinról nagy gonddal szerkesztett tanulmánya nekünk Cousin megismerésében kiindulónak szolgált. Bár kevés adatokkal rendelkezett életírója, mégis sikerült neki COUSIN alakját úgy kidomborítani, hogy ezentúl a francia műtörténelemben kiváló helyet foglaljon.

COUSIN nagy kort, mintegy nyolczvankilencz évet ért el, s ez idő alatt az ötvösség, festészet és szobrászat művészetében folyton s fáradhatlanul alkotott. A mi feladatunk azonban csak odáig terjedhet, COUSIN-t mint „*dessigneur*”-t az illusztráció terén követni, melyen saját nemzeti erejével hirtelen emelkedett magasra, és versenytársai közt évtizedeken keresztül megtartotta az elsőbbséget.

Szemben azon befolyással, melyet korában az olasz művészet Franciaországban gyakorolt, COUSIN [XVII. ábra]

LES
CRONIQUESET AN
NALES DE FRANCE, DEPVIS
LA DESTRUCTION DE TROYE, IVS.
ques au Roy Loys vnziesme: iadis com-
posees par feu maistre Nicole Gil-
les, en son viuant Secretaire.
Indiciaire du Roy, &c
Contrerolleur de
son tresor.

Nouvellement imprimees sur la correction de maistre
Denis Sauvage de Fontenaille en Brie, & addition-
nees, tant par luy que par autres; selon
les modernes historiens. inf-
ques au Roy Charles
neufiesme à pre-
sent regnant.

Avec les effigies des Roys au plus pres du naturel.

Second Volume.

A PARIS,
Del'Imprimerie de Nicolas du Chemin, à l'en-
seigne du Griffon d'argent, rue saint
Iehan de Latran.

1566

mindenekelőtt oda törekedett, hogy hazájában a francia elemeknek az olaszszal való egyesítéséből egy stil keletkezzék, mely határozottan magán viseli a francia nemzeti jelleget.

Mint ANDROUET JACQUES du CERCEAU [1515 – 83] úgy ő is kitűnő mintákat rajzolt az ötvösök számára. Ezek valának előzői azon pompás rajzoknak, melyeket a könyvek különféle ékítményeire és illusztrációira szolgáltatott. JANOT D. az akkor éppen nem ritka műkedvelő nyomdászok egyike, 1540-től kezdve foglalkoztatta COUSIN-t, kinek tehetségével a könyv-illusztráció terén átalakulást idézett elő. Nem kevesebbé vették őt igénybe GROULLEAU E., CORROZET, KERVER J., mint ezt már korábban [77. l.] említők.

DIDOT a KERVER-nél 1546-ban megjelent „Songe de Poliphile”-t COUSIN-nek tulajdonítja, de egyéni véleménye nem állja meg helyét. A címlapot kivéve, mely COUSIN szerfölkött merész stilusának bélyegét hordja magán, a francia fordítás többi képeinek szende modora más, de minden bizonynyal ügyes kézre utal. Különbén, mint már fennebb [79. l.] érintők, „Polifilo” francia fordításának ábrái méltán a legkitűnőbb francia illusztrációkhoz sorozhatók, és nemcsak az eredetiekkel mérközhetnek, hanem még némely tekintetben azokat fölül is mulják.

Kitűnők „Livre de Pourtraicture” művének lapjai, hol azon idők szokása szerint, az emberi test arányának elméletével foglalkozik, ugyanez áll „Livre de la Perspective” könyve felől is. Egy teljesen új, festői alapelveken nyugvó irányra utalnak Eszter történetének képei. A tájképeken, jelesen a háttereken látszik COUSIN új stiliránya, az alakok rajza nagyszerű és szorgosan kidolgozott, s az egészzet franczai erély hatja át. Ugyanez áll KERVER J. nyomdája számára szánt, de csak napjainkban megjelent „Livre de fortune” kétszáz allegoricus tartalmú műlapjáról. Könyvnyomdász-czimerpajzsai és jegyeinek igen díszes rajzai felől alább tüzetesen fogunk szólni, levén azok egyike sajátságos termékeinek. Fájdalom, hogy COUSIN e kissebb művei gyakran tehetség nélküli fa- és rézmetszők ügyetlen kezei közé kerülván, finomságban vesztettek.

COUSIN-nél egy időre esik tanítványa BERNARD SALOMON [1520 – 80] melléknevén BERNARDUS GALLUS vagy le PETIT

BERNARD. Lyonban élt és működött, a mely város az illusztráció ügyét nézve, kimagasló művészek dolgában sokkal szegényebb vala, mint jeles nyomdászokban.

BERNARD compositióiban az olaszok motivumaira támaszkodik, de oly szabad átdolgozásban, hogy rajzai teljes joggal követelhetik az önálló feltalálás értékét.

A derék, inkább ügyes mint szellemes művész' képeit egész kicsiny alakban fogalmazta, honnan melléknevét is PETIT BERNARD nyerte. E képek keretei, valamint a fő- és zárrajzok gyengéden fogalmazvák, s az ábrázolásoknak kedves voltát emelni segítik. A metszés gyakorta igen jó, észrevehető, hogy SALOMON gondosan őrködött a fametszetek tiszta kiállítása fölött.

Vannak, kik a Tournes, Roville, Honorati nyomdáiban megjelent kiadványok majd valamennyi könyvdiszitményét neki tulajdonítják, ez esetben ezek száma a két ezeret meghaladná, és arra mutatna, hogy BERNARD művészetét mesterszerezőleg üzte, a mi azonban semmi esetre sem áll. Habár compositiói nem érik is el Tory és Cousin magasztos ihlettől sugallt remekműveit, sőt kidolgozásuk tekintetében is mögöttük állanak, mindamellett a francia illusztráció e fénykorának hasonló termékei között a kitünők közé számíthatók.

Eddig a korszak hirneves művészeiről szoltunk, most térjünk azokra, kiknek alakjaik kevesbbé, vagy éppen nem elég önállósággal domborodnak ki a művészet történetében.

E helyen GEORGIUS REPERDIUS nevezendő elsőül. Az új latin költő BOURBON Miklós, HOLBEIN-ra egy rimes dicséneket készített, melyet 1538-ban megjelent költeményeinek kiadásában következő czímmel sorolt művei közé: 'De Hanso Ulbio et Georgio Reperdio pictoribus.' A dicsőítés közben többek között így szól:

Videre qui vult Parrhasium cum Zeuxide,
Accersat e Britannia,
Hansum Ulbium, et Georgium Reperdium
Lugduno ab urbe Galliae.'

Ki volt ez a Reperdius, kit BOURBON Miklós, az ez időben művészi hírnevének delelőjén álló HOLBEIN-nel egyenlőnek hirdetett, ezt, mivel minden más egykorú író, egy ily nevet viselő

művészről mélyen hallgat, kutatni hasztalan igyekezet vala. Alaptalan azon vélemény, hogy REPERDIUS alatt Cesare Reverdino rejlenék, mert Reverdino francziára változtatva Reperdius. Ez már csak azért sem fogadható el, mert Reverdinoak keresztnéve György, nem pedig Césár volt, de ellene szól még ama körülmény is, hogy BOURBON, egy ez időszerint Lyon-élő művészt, a ki festő vala, akar bemutatni hazájának. De maigban sem fekszik előttünk semmi bizonyíték mely a feltevésre jogosítna, hogy egy ily nevű művész **G. R.** monogrammal jegyezte volna műlapjait, vagy hogy éppen fametsző lett volna.

A kisebb művészek közt következőket sikerült kipuhatólni, kik ez időben különböző könyvdiszítések rajzolói valának: JOLLAT M. [1530. k.] GOUJON J. [1572. k.] LORME PH. [1577.] LAUNE K. [1518—95.] továbbá a liturgikai művek kiállításánál tevékeny fametszőket: MALLART J., MARCHANT J. és VALENTIN R.

Hogy végre PIERRE WOEIRIOT Bouzey-ből [1532—1596] szintén tovább fejlesztette a könyvdiszítést, az kétséget nem szenved, valamint az sem, hogy műlapjait sajátkezűleg készítette. Lyonban 1556-ban BALDIN-nál megjelent „Pinax iconicus”-ának képeiről mondja: „quod ad depictas spectat imaginum tabulas... delineatas scalpello ac caelo exaravi, denique exaratas preli tormento et encausti atramento excudi.”

Rajzónhoz nyulni, s műveik illusztrációi számára lapokat rajzolni tudósok sem kicsinyelték. Így példának okáért, a már említett LA RIVIÈRE orvoson kívül, a matematikus ORONCE FINE [1494—1555] kiadójának COLINES számára nagy mennyiségű becses könyvdiszítményt készített, kivitelüket a **Æ** monogrammal élő fametszőnek engedvén át.

IX.

Nyomdajegyek és czimerek.

IRODALOM.

L'art pour tous. Encyclopédie de l'art industriel et décoratif. Paris, Morel. 1861.

Berjeau, Early dutch german and englisch printer marks. London, 1866.

Brunet K. liste alphabétique dont les marques sont figurées dans cette cinquième édition du Manuel V, 1694. k. l.

Bernard A., archéologie typographique. Bruxelles, 1853.

Bouvenne A., les monogrammes historiques d'après les monuments originaux. Paris, 1870.

Dankó J., c. k., könyvornamentikai kiállítása. Budapest, 1882.

Delalain P., les marques des libraires et imprimeurs du XV. au XVIII. siècle. Paris, 1885.

Demengeot C., dictionnaire du chiffre monogramme dans les styles moyen âge et renaissance. Paris, 1878.

Denis M., Einleitung in die Bücherkunde. I. Bibliographie. Wien, 1795. II. kiad.

Dibdin T. F., bibliotheca Spenceriana. — három d dal. — London, 1814 — 23. VII. k.

Dibdin Th. Fr., a bibliographical antiqarian and picturesque tour in France and Germany. London, 1821.

Dibdin Th. Fr., a bibliographical antiqarian and picturesque tour in France and Germany. London, 1829. III. k. 2. kiad.

Dibdin Th. Fr., the bibliographical decameron; or ten days pleasant discourse upon illuminated manuscripts, and subjects connected with early engraving, typography, and bibliography. London, 1817. III. k.

Essay towards a collection of books relating to Proverbs, Emblems and Anagr. being a Catalogue of Hose at Keir. London, 1860.

Anciens bois [de Tournes] d'imprimerie Fick à Genève. Mittheilungen des öst. Museums für Kunst und Industrie. Wien, I. 326.

Fournier E., histoire des enseignes de Paris. Paris, 1884.

Guigne C., de l'origine de la signature et de son emploi. Paris, 1863.

Hirt Gy., der Formenschatz der Renaissance. München, 1877—85.

Lempertz H., Beiträge zur älteren Geschichte der Buchdruck- und Holzschneidekunst. Köln. 1839.

Lempertz H., Bilderhefte zur Geschichte des Bücherhandels und der mit demselben verwandten Künste und Gewerbe. Köln, 1853—64.

Lottin A. M., demeures, devises, marques et enseignes des libraires de Paris depuis 1470—1788., kézirat a roueni könyvtárban. V. ö. Leber M. C. Catalogue des livres. Paris, 1839. III. 297. 6504. sz.

[Magné de Marolles.] Recherches sur l'origine et le premier usage des registres, des signatures, des réclames et des chiffres de pages dans les livres imprimés. Paris, 1782.

Menestrier P., l'art des emblèmes. Lyon. 1662.

Menestrier P., l'art des emblèmes, ou s'enseigne la morale par les figures de la fable, de l'histoire et de la nature. Paris, 1684.

Menestrier P., jugement des auteurs qui ont écrit des devises, philosophie des images. Paris, 1695. megjelent könyvében.

Micheisen A. L. J., die Hausmarke. Jena, 1853.

Minois C., observatio de quibusdam symbolis typographicis. Crusius T. Symbolotheca docta. Lips, 1711. 8. k. l.

Friderici Rothscholtzii, thesaurus Symbolorum ac Emblematum i. e. insignia bibliopolarum et typographorum ab incunabulis typographiae ad nostra usque tempora. Praemissa est Conradi Spöerlii dissertatio epistolaris ad Fr. Rothscholtzium, quae introductionis in notitiam horum insignium locum tueri poterit. Norimbergae et Altorfii, 1730. 1.

Silvestre L. C., *Marques typographiques, ou recueil des monogrammes, chiffres, enseignes, emblèmes, devises, rébus et fleurons des libraires et imprimeurs, qui ont exercé en France, depuis l'introduction de l'imprimerie en 1470, jusqu' à la fin du seizième siècle : à ces marques sont jointes celles des libraires et imprimeurs, qui pendant la même période ont publié, hors de France, des livres en langue française.* Paris, 1868.

Symbola et emblemata, quae in bibliotheca Blandfordiensi reperiuntur. London, 1809.

Vinhold G. A., *de quibusdam notis et insignibus bibliopolarum et typographorum.* Cygneae, 1714.

A nyomdászat kezdetétől fogva szokás vala Franciaországban, hogy a könyvnyomtatók és kiadók, az általok nyomott vagy kiadott munkák első vagy utolsó lapjait, saját felvett betű- vagy képes-jegyeikkel, czimereikkel, melyek közönségesen *signette-knek*, bélyegeknak, könyvnyomdajegyeknek neveztetnek, ellátták.

E nyomdabélyegek, az iparosok jegyeihez hasonlóan, arra szolgáltak, hogy a könyvekbe nem mindig jelzett czégnél szembeötlőbben megjelöltessék, hogy a könyv annak tulajdonát képezé, kinek sajtója alól kikerült, vagy kinek költségén nyomtatott legyen; ekkép az eredeti műveknek az utánnyomásoktól való felismerését elősegítették, mint olyaknak, melyek akkori időkben egyaránt csorbították a tisztességes keresetet és megérdemlelt nyereséget.

A mi különben a nyomdajegyek kötelezett és jogi voltát illeti, eredetileg facultative használtattak, később azonban I. Ferencz és II. Henrik királyok rendeleteivel kötelezetté váltak, sőt utánzatok, vagy hamisítások ellen is oltalmaztattak.

Ha a nyomdajegyeket, mint olyakat, tartalmukra néve szemléljük, nyomban fel kell tűnni, hogy azok elejénte igen egyszerű betű-jegyek, név helyetti önkéntes jegyek, monogrammok, chiffre-k valának, s legtöbb esetben a könyvek végén találták helyöket. GERING U., a párisi első nyomdász megelégedett czimer-pajzsát az arany naphoz, társai és utódai CESARIS és STOL pedig a zöld fűjzatót [*sub signo follis viridis*] feltüntetni; azonban nemsokára a házi bélyeg helyébe a tulajdonképi nyomdabélyeg lépett, s a legjobbak nem egyszer külön előljáró figyelmeztetésben arra utalták a könyvvásárlókat, hogy e bélyegeket jól szemügyre vegyék, ha megcsaltni nem akarnak.

Elejénte a nyomdászok csupán névjegyeik vonásait alkalmazták kezdetlegesen az egyszerű pajzsokban, fekete vagy petytyes alapon, később különféle jelképeket használtak, melyek ismét igen egyszerűek voltak, de idővel összetételekben, valódi képtalányokká váltak. Már 1541-ben a nemes nyomdász művészetnek dicsőítője BERGELLANUS J. A. panaszkodik:

Vindicat ac praesens aetas insignia libris,
Et prima facie conspicienda locat.
Sphingis et adhaerent variis aenigmata linguis
Solvere quae solers Delius ipse nequit!

Egyesek, jegyeikhez csatolták még a királyét, a tartományét [Lotharingia, Bretagne,] a városokét [Páris], az egyetemét; legtöbbje azonban egészen egyéni jelek használata mellett maradt. Az egyszerű házi bélyeg, mely védjegy gyanánt szolgált, ilyképen előkelő és képekkel díszített czimerré képződött ki. Később könyvdíszítménynyé vált; nyomdászok és kiadók büszkeségüket találják abban, hogy művészileg díszített jegyeket készíttessenek, a legkitünőbb művészek sem átalják pártfogóik és barátaik számára tervezett bélyegekre rajzokat készíteni, melyek zseniális compositiójokkal a graphicus művészet nemének örök becset szereztek. Valamint a czímereknél különféle jelmondatokat, feliratokat találunk, úgy a könyvnyomtatók és kiadók is jegyeik- és czimereikhez ilyeket csatoltak, péld. o. BOCCARD A. [XVIII. ábra] párisi nyomdász, ki 1497-ben, a király, egyetem, és a város czimerét combinálta.

Ebből tehát világossá válhat, hogy értekezésünk e tárgya bármennyire tűnjék is fel első tekintetre kicsinységnek, még is közelebbről szemügyre véve, szoros kapcsolatban áll a műtörténelemmel. Ezt történelmi fejlődésében követendő, értekezésünk szabta határok közt, a könyvnyomdász-bélyegek tartalmával és alakjával fogunk foglalkozni.

Némely nyomdászoknak tetszett az üzleti helyiségeik ajtai fölé helyezett czimert, bélyeg gyanánt használni. Így p. o. REMBOLT, kinek rendes czimerét egy szőlőtőre akasztva, két oroszlán előlsőjével fogja, két dárdahordó által tartott aranynapot [Silvestre 3.] használt; EUSTACE V. a centaurusokhoz hasonló nyilasokat, [S. 63.], CHAUDIÈRE A. vad embert, [S. 96.],

130^x
XVIII.

BOCARD MÁSKÉNT BOUCARD A. NYOMDAJEGYE. 1497.

COLINES a nyulaeskákat [S. 79.], ROFFET a kaszást [S. 100.], REGNAULT Ferencz az elefántot. [L. 80. l.] Gyakran a vezeték- és melléknevek kínálkoztak voltaképi értelmökkel a nyomdai képesjegy megválasztására. Így használta GRYPHE a griffmadarat [S. 211.], a szerencsétlen DOLET Et. nevére való vonatkozással [dolo] a csákányt, melyet egy a felhőkből látszó kéz az alatta levő fa- törzsre emel, következő jelmondattal: *Scabra et impolita adamussim dolo atque perpolio.*

E jelmondatot, melynek jelenteni kellett, hogy ő a saját és mások iratait simítani igyekszik, rossz néven vették, mert midőn latin költeményeit kiadta volna, kortársa a humanista SABINUS G. eme epigrammal gúnyolta:

„Si dolat expoliens ad amussim cuncta Doletus
Cur sua non etiam carmina scabra dolat.”

Mire DOLET, tekintve mostoha sorsát, jelmondatát megváltoztatá, írván: „*Durior est spectatae virtutis quam innocentiae conditio.*

A LES ANGELIERS-ek czimerökben a gyermek Jézust imádó két angyalt vették fel [S. 155.]; L'ANGELIER ABEL az áldozó Ábelt használta [S. 203.]; CHEVALLON Et. két lovat [S. 295.6.]; Le CHANDELIER az ó-testamentombeli hétkarú gyertyatartót e fölrattal: „*lucernis accensis fideliter ministro.*” [S. 467.]; L' HUILLIER az 51. 10. zsoltár szövegével: „*oliva fructifera in domo Dei,*” az olajfát használta [S. 499.]; SAULMIER ÁDÁM, a földet művelő első embert Mózes szavavaival: „*in sudore vultus tui vinceris pane tuo,*” DUMONT ÁDÁM és EVE M. jelkép gyanánt a paradicsomi fát, alatta Ádám Évéval [S. 678. 688.]; Du Puys-nak [XIX. ábra] Krisztus a Szamaritáninnal a kútnál tetszett, [L. 94. l, S. 719.]; De la PORTE H. Sámson a kapu-szárnyak-kal [S. 983.]; JOVE, a Jupitert [S. 495.], BLANCHET a hattyút, [S. 1258.], TROISMAILLES R. három érczpenz darabot [S. 860.], COUTEAU E. egy kést [S. 11.], GALLIOT du PRÉ egy hajót vogue la galère. [S. 47. 48.], CORROZET E. rózsát a szivben [coeur rosé. S. 145.], Le Coq egy kakast [S. 875.], MILLANGES S. Dániel látományaiból a napok öregjét e fölrattal: „*millia millium ministrabant ei*” 7, 10. [S. 477.], BALAND E. Bálaám szamarát [S. 218.] használták czimerjeiken.

Ez és hasonló képlegesítések a könyvnyomtató nevét jelvényesen fejezván ki, a nyomdászjelek nagyobb része alle-

goriai alakításoknak tekinthetők, az eszme, mely ezen, a sz. írásból, mythológiából, történelemből, s a természetből átvett allegorikai jegyek alapjául szolgált, többé vagy kevesbbé sikerülvén azt az illető bélyegen képlegesíteni; azonban csak kevés nyomdásznak és kiadónak lehetett a szerencsével dicsekednie, hogy jegyeik egy tudós magyarázóra akadtak.

E kevesek közé tartozik az ALDUS-ok nyomdajegye, melynek magyarázatával az élczes ERASMUS [L. Adagiorum Chiliades quatuor cum sesqui centuria D. Erasmi Roterodami. Henrici Stephani animadversiones in Erasmicas quorundam adagiorum expositiones. Oliva Roberti STEPHANI [XX. ábra] 1558. Chiliadis secundae centuria prima 345. l.] foglalkozott; BEMBO P., mondja ERASMUS, ALDUS barátja, ennek egy Titus Vespasianus-féle érmet ajándékozott, melyen egy delphin a körülgűrűzött horgonyról alátekeredik és e felírást viselte: *festina lente* ALDUS-nak e symbolum megtetszván, nyomdajegyének képeül ezt választotta.

ERASMUS-nak e nagyon egyszerű symbolum szellemes magyarázata következőkép hangzik: *Primo, így szól ERASMUS, circulus deinde ancora, quam mediam obtorto corpore delphinus circumplectitur. Circulus quoniam nullo finitur termino, sempiternum innuit tempus. Ancora quoniam navim remoratur et alligat sistitque, tarditatem indicat. Delphinus, quod nulum aliud animal celerius aut impetu perniciores velocitatem exprimit, quod si scite connectas, efficient huiusmodi sententiam: αἰ βραδέως, i. e. semper festina lente.*

ALDUS-nak helyes oka volt panaszkodni a fölött: hogy classicus írók kiadásait utánnyomták és nyomdász bélyegét is elsajátították. Következő nyomdászok ugyan is: CHANNEY vagy Chenney J. Lyonban; [S. 149.], BRILLARD A. Bourges-ban; [S. 317.], TARDIF A. Lyonban; [S. 509.], COULOMBEL Robert Párisban; [S. 892.], TURISSAN Bernard ugyanott [S. 1256.], nyomdász jegyét csakugyan eltulajdonították.

Nem lehet feladatunk lépten-nyomon kísérni a nyomdabélyeg történetét, csak is a művészi ihlet e fajta megtestesült szüleményeinek főbbjeit szándékunk elősorolni.

Az elsőség itt mindenek előtt az *ETIENNE* családott illeti meg. Az Etienne-k, vagy mint latinul magokat nevezték

Stephanusoknak; különös, azonban néhány más hírneves nyomdászokkal közös sajátságaik közé tartozik, hogy egynél többféle jegyet használnak könyveikben. Leginkább kedvelték az *olajfát* lecsüggő ágakkal, sz. Pál eme szavainak kíséretében *noli altum sapere!* [Rom. 11, 17. 18.] néha folytatólag *sed time!* [S. 319.]. Közben előfordul, hogy e szavak egy a fa alatt álló férfiú szájából erednek, a ki néha bottal üt a fára, s ekkor a fennebbi jelmondat következővel cseréltetik fel: *ut ego inserer defracti sunt rami!* Azonban ETIENNE ROBERT [XXI. ábra] midőn a királyi nyomdából, különösen görög műveket bocsát közre, ekkor egy álló lándzsát használ jelképpül, mely körül egy kígyó és egy babérágacska fonódik, e *classicus felirattal*: βασιλεῖ τ' ἀγαθῷ κρατερῶτ' ἀειμετῇ. ETIENNE FERENCZ lezárt könyvön álló háromlábú szőlőtőkét tartó edényt választott jelvényeül e fölirattal: *plus olei quam vini!* [S. 439.].

ROVILLE V. jegyét [S. 695.] képezte egy gömbön ülő sas, jobbról balról egy-egy álló kígyóval. Felirata: *in virtute et fortuna!* a római satyricusra emlékeztet, midőn így szól:

Nullum numen abest, si sit prudentia; sed te

Nos facimus fortuna Deam coeloque locamus.

Le PREUX P. [XXII. ábra] czímerét, egy bárányt szájába szorító farkast, két basilisk tartja. Jelszavát: *Quic quit agas. sapienter agas. respice finem!* egy ablakot ábrázoló architecturán olvassuk.

WECHEL bonyolódott jelképet használt: két kéz tartotta szárnyas caduceus volt az, melynek közepén két bőségszaru keresztezi egymást, fölöttük pedig a pegazus repül. MOREL jegye volt egy szakadatlanul bugyogó forráskút [Rothscholtz 368.]. FRELLON a pókot e jelmondattal *matura!* használták. BUON G. nevének a görög bölcs BIAS nevével való hangtalálkozásánál fogva ezt választá bélyegül [S. 141.] GESSELIN J. egy szárnyas állatot [S. 610.], VIDOUE P. a szerencse személyesített alakját, BADE J. a sajtót [L. 74. l.], MARCHANT G. a csizmadia műhelyt, [S. 636.] e különös, s a *Pange lingua*, egyházi hymnusból átvett felirattal: *sola fides sufficit!*

E signettek, mint a renaissancekori francia könyvdisz átalán elismert legszebb képviselői, napjaink kellő figyelmében

135

XXI.

ETIENNE R. GÖRÖG KIADÁSAIBAN ELŐFORDULÓ NYOMDABÉLYEGE.

részesültek, és másolatok útján szélesebb körökben lettek ismertek. Ez SILVESTRE fáradhatatlan működésének főérdeme. SILVESTRE L. C., ki huszonhárom éven keresztül egy igen gazdag tartalommal bíró nyomdászbélyeg-gyűjteményt állított össze, a francia nyomda termékeiből ezer háromezrötízet tett közzé, melyek közül kilenczszáz csupán francia nyomdákból került ki, mindamellett még is hiányos, hiszen magának BRUNET-nek művéből lehetne még utána böngészni és számukat tetemesen növelni.

Legyen szabad még e helyen néhány jelesebbet közülök felsorolnom. PETIT J. [XXIII. ábra] az igen szorgalmas nyomdász, a liliomba irt monogrammjának pajzstartóíul két orosz-lánt használt; HONORAT S. egy virágtartó edényt, mely világosságot és esőt fölülről nyert, e jelmonddal: „a poco poco”; GABIANO Sc. egy kutat két angyallal, következő szentirási idézettel „ego sitienti dabo de fonte aquae vivae gratis”. Apok. 21, 6.

Különösen szembeötlők, s nagyságuk, valamint szépségöknel fogva kitűnnek *le ROYER* bélyegei [S. 916.]. A gyönyörű tájnak pálmája alatt Krisztus egy kerék előtt ül, alatta cartouche e fölirattal: „stante et currente rota”; NYVERD két kedves angyal-alak által tartott francia czímer mellett egy szalagot használt e jelmonddal „pietate et justitia”; SONNIUS pedig a viperát hajító sz. Pál kezét körfoglalatban e szöveggel: „si Deus pro nobis, quis contra nos!” MARESCAL, Vulkán üllőjét [S. 383.]; GORBIN E. Pandora alakját. [S. 1165.], DU PRÉ J. hatyúú, angyalok-, puttik- és virágokkal díszített ékes keretbe foglalvák [L. 109. l.]. Eredeti a párisi nyomdász RUELLE J. signettje. Egy renaissance stilben alakított nyílt oszlopcsarnokban egy előkelő öreg ember ül jól terített asztal mellett, míg egy ifjú lapátol, körirata im ez: „quaere adolescens, utere senex”. Közben találhatók még társas czégek jegyei is, különösen oly könyvek kiadóiánál, melyek kiállítása költséges vala. Így a párisi könyvkereskedők DESBOYS, MERLIN és NIVELLE S. [XXIV. ábra] közös bélyeget használnak. Egy férfi és egy nő gyümölcsfa ápolásával foglalkoznak, s a felhők között az idő allegorikai alakja látszik. Jelmondatuk a példabeszédekből 6, 6. és Jézus Sirák fiából 7, 16.: „homo nascitur ad laborem, vade o piger

XXIII.

PETIT J. NYOMDAJEGYE. 1504.

DESBOIS MERLIN ÉS NIVELLE. KÖZÖS NYOMDARÉLYEGE.

RAJZOLTA COUSIN J. 1567.

ad formicam, veniet tempus messionis, non oderis laboriosa opera' van véve.

Ha a nyomdászok, könyvkiadók bélyegei mellett az azokban előforduló feliratokat behatóan tanulmányozzuk, tapasztalni fogjuk, hogy életrevaló elvmondatok találtnak köztök; része van ebben a vallásosságnak, gondolkozó világnézetnek, tapasztalásnak, élcznek, tréfának, gúnynak, humornak és naivságnak, ez mind megannyi határozó az elvmondatok megválasztásánál. Többnek értelme eléggé világos, mások ellenben minden magyarázó kísérleteket meghíúsítanak, s gyakorta hasztalan keressük a kulcsot e sybillai oraculumok megfejtésére. Miről, mint fennebb látók, már az egykorú írók panaszkodtak.

Nyelvezetökre nézve többnyire latin, azonban van görög, francia, sőt még héber jelmondat is. Nehányát joggal valamely tudós befolyásának lehet tulajdonítani, míg mások kifejezéseikben laposak, döcögösek, ügyetlenek s nyilván érthetetlenek.

Nagy bőségökből legyen elég czélunkra egy igénytelen választék. 'C'est mon desir' írja LE NOIR [S. 58.], 'de Dieu servir pour acquerir son pourplaisir'. 'Stude cum sapientia, metue cum patientia', mondja LE BRODEULX, [S. 35.]. BOSCARD J. Douai-ből egy levágott tölgyet használ, alatta: 'stare diu summis negatum'; ellenben MACÉ J. Párisban egy piramist e jelmondattal: 'stans penetro'. VASCOSAN Mihály görög deviseje így hangzik: 'Εν βιβλίουςι ρέει ἡ Σοφία πηγῇ. BONHOMME szintén görögül szól: ἐκ πόνου κλέος. PRÉVOST [S. 311.] így vigasztalja magát: 'fortune opes auferre animum non potest'. SITTART: 'finis coronat opus' [S. 415.], 'Virtus beatos efficit'. DE BOZZOSEL világos vonatkozással neve hasonlatának a héber בן אֵצֶר אל választotta. LE HARSY az ő jelképes boronáját 'evertit et aequat' magyarázza; COURTOYS pedig allegorikai fügefáját eme jelmondattal: 'bene facere nihil pollicitante' RICHER a fát imigy: ἀνάρκης ὄλβιος jelzi. MARNEF pelikánját e rövid felirattal látta el: 'in me mors, in me vita'. DURAND J. nevével egybehangzón: 'temperata durant!' Éppen így tett BALIGAULT FELIX: 'felix quem faciunt aliena pericula cautum, est fortunatus felixque divesque beatus'; SERTENAS VINCENT: 'Vincenti non victo gloria datur!' BESSON: 'melior est buccella sicca cum gaudio, quam domus plena victimis cum jurgio!' BOCARD vagy BOUCARD András párisi nyomdász:

„Honneur au roy et a la court. Salut a l'universite dont nre bien procede', Et sovrt. Dieu gart de Parys la Cyte' [L. 130.]. DOLET a 118-ik zsoltár 134. versét vette át francia fordításban: „Préserve moy, o Seigneur des calumnies des hommes". TOURNES velősen: nescit labi virtus! [L. 88. 1.]

Nem lehet ezúttal célunk a francia könyvnyomdász-bélyegeknél művészi és aesthetikai méltatásával behatón foglalkoznunk. A nyomdászok és kiadók által használt bélyegek időrendszerinti aesthetikai és kritikai megismertetése, több tekintetnél fogva, csakugyan némileg a francia graphicus művészet történetének képét nyújtana, mi által e jelvények értéke is igazán megvilágíthatnák, azonban így értekezésünk határain túl messze kellene kiterjeszkednünk, de ha mindjárt nem volnánk is a helyzetben, hogy e helyen eme nagyfontosságú műágnak megközelítőleg tökéletes átnézetét nyújtsuk, mindamellett legalább fejlődésének általános képét akarjuk adni, melyből látható legyen, hogy az illusztrációk e faja mint indul meg kezdetlegességének legelső napjaitól, mint éri el lehető legmagasabb fokát képzettségének és tökélyének, mint hanyatlik, s végre teljesen mellőztetik.

A nyomdabélyegek használatával már az 1480-tól 1500-ig közbeeső időben találkozunk. Ezek első termékei az építőmesterek és kőfaragók jegyeinek modorában készültek, s a névnek, monogrammnak vagy a választott névvonásnak egyszerű befoglalásával megelégedtek, csak később fejlődött ki művészi alakításuk, s a védjegy egyszerű formájából mindinkább valóságos compositio vált. A kezdetlegesség időszakában az alakok typusa francia, a művészet naiv nemzeti zamatjával kedves; ezen archaisticus stílrányt tünteti fel a kisebb városok sajtója még akkor is, midőn a könyvnyomdászat két nagy központjában, Párisban és Lyonban, a festészet e bélyegek művészi alakítását buzgón felkarolta. Példák erre: ANGER, HUVIN és MACÉ roueni, GARNIER bourgesi, vagy CALOMIES J. toulousi nyomdászok bélyegjegyei.

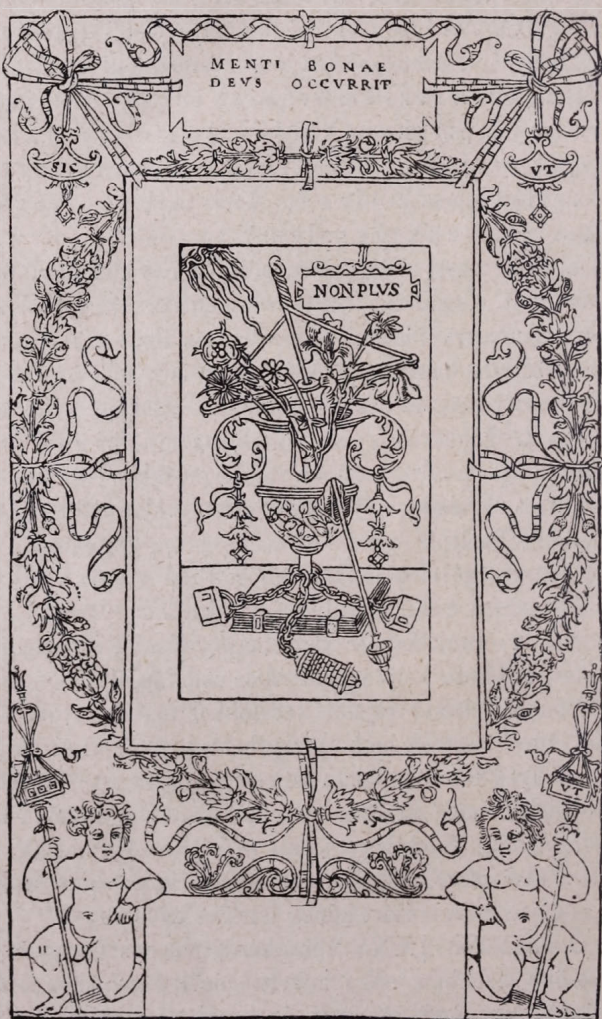
A tizenhatodik század elejétől kezdve e nyomdászjegyek mind művésziesebb alakot nyernek. Sajnos, hogy majd nem lehetetlen meghatározni azon művészt, kinek egy vagy más bélyeg eredete köszönhető. A fran-

czia könyvillusztráció szolgálatában álló művészek ugyanis rendszeren elmulasztották, mint azt már előrebecsátott fejtegetéseinkben észrevételezni alkalmunk vala, dolgozataikat nevökkel, vagy monogrammjokkal ellátni; így tehát hiányzik, igen kevés kivétellel, de leginkább és éppen a nyomdászbélyegeknél, gyakran minden jel, melyről felismerni lehetne a mestert, a ki azt feltalálta. Úgy látszik, a francia művészek legzseniálisabbjai azon véleménynek hódoltak, hogy művészi sajátjok megállapítására, magoknak rajzaiknak *artisticus* jellegén túl minden további hitelesítés szükségtelen.

A fennevezett század negyedik és reá következő ötödik évtizede volt a francia könyvornamentikának tulajdonképi fénykora. TORY *graphicus* alkotásaiban az olasz és nemzeti elemeket egyesítve, derült és pompás virágzásra fejlesztette, benők a nemzeti közérzület legszebb és legtökéletesebb kifejezésre talált. Innentúl a címlapok, nyomdászjegyek is más arczatot nyernek, s valóban műtermékeké válnak. Ezek azon cabinet-darabok, melyek minden könyvedvelőt bámulattal töltenek el, s melyek rajzaiknak szépségével, különösen a *compositio* kedvességével és szabad felfogásával az összes művészet terén ritkítják párjokat.

A TORY által kiadott, vagy mások részére illusztrált művek mindenekelőtt szép és izlésteljes címlapjaikkal, egyszerű, nemes, finom izléssel rajzolt keretekkel, foglaltványokkal tűnnek ki. Ide illesztvük be a szöveg betűi oly bájjal és hatással, hogy egy ilyen lap szemlélete teljesen összhangzó benyomással hat reánk. E művészi címlapokhoz azután a finoman kezelt nyomdász- vagy kiadójege járult és bátran állíthatjuk, hogy az első oldal dísze, magában véve már kezességül szolgál a nyomás és az e közé szórt képek jeles volta felől.

Ő maga TORY [XXV. ábra] kezdetben eszójegygyel, *civis* élt, később azonban nagy műveltségénél fogva, hozzá méltó leányának Ágnesnek szomorú és korai elhunytával, mi fölött 1523-ik évben barátjához BABOU-hoz latinul írt naeniájában panaszkodik, e jelmondatot használta: *non plus* mintegy kifejezendő: hogy mivel sem gondol többé! E jelmondatát ábrázolta bélyege: egy virágokkal diszített törrel keresztül szúrt

váza, alatta könyv, fölötte egy angyal, Ágnesnek ez élettől megvált szellemét jelképezvén. E bélyegjegynek tíz, a lotharingiai keresztrel jelzett variansa van; ezeken kívül még harmincz hat nyomdász helyegyelhető, melyek mindegyike hasonlókép van jelezve, és habár ezek kivitelében a fametszőnek keze a rajzok finomságán jóval alól marad, mindamellett gyarló kivitelök daczára is, a metszetek többsége, a fogalmazás szabad és szép felfogását nézve, TORY szellemét viselik magokon.

Megjegyzendő, hogy TORY nem egy rajza, halála után oly metsző kezébe került, a ki távolról sem volt képes azokat megfelelőleg reprodukálni.

TORY kortársai kívánságának készséges vala megfelelni, ezért nem volt ritka eset, midőn nevezetesebb nyomdászok és kiadók több alkalommal igénybe vették művészetét, hogy bélyegeiket kiadványaik különböző alakjához képest művészileg idomítsa. Mindannyi a művészi ihlet megtestesült szüleménye, egész tehetségét, egész egyéniségét beléjük tudta önteni. Hasonlítsuk csak össze MARNEF-nek korábbi nyomdabélyegeit [S. 17.] a TORY által rajzolt [S. 1043.] ejelmondatúakkal: „principium ex fide, finis ex charitate”, vagy *Le Noir* szerezcsenjeit [S. 58—62.] hogy a szépnek alaki érvényesítését bennök észlelhessük, és az ETIENNE-k, BADE, *De la Porte*, ROIGNY nyomdászjegyeik mennyit nyertek szépség tekintetében TORY kezétől? Mily pompásazós nemesi *Du Cotentin* családból leszármazó GOURMONT-é? [XXVI. ábra]. Két szárnyas, koronás szarvas tartja a czimerpajzsot, melyen egy pólyán három rózsa, ez alatt pedig félhold van. A czimersisakon sz. Mihály arkangyal. Deviseje: „Tost ov tard. Pres ov loing. A le fort. Do feble besoing”.

Mennyi változásokon mentek át, személyes és művészi tekintetben, a nyomdászjegyek, erre legvilágosabb példa REMBOLT Bertoldé. Özvegye GUILLARD CHARLOTTE, CHEVALLON C.-hez [XXVII. ábra] menvén férjhez, ez saját bélyege mellett a feleségével örökbe vett Rembolt-félét szebb alakban használta; második férje halála után, 1542—56. folytatta üzletét, ekkor TORY signetjét sajátos stíljében rajzolta számára, míg végre DESBOIS részére ugyanazt COUSIN modora szerint újabban átalakította.

XXVII.

CHEVALLON C. NYOMDABÉLYEGE.

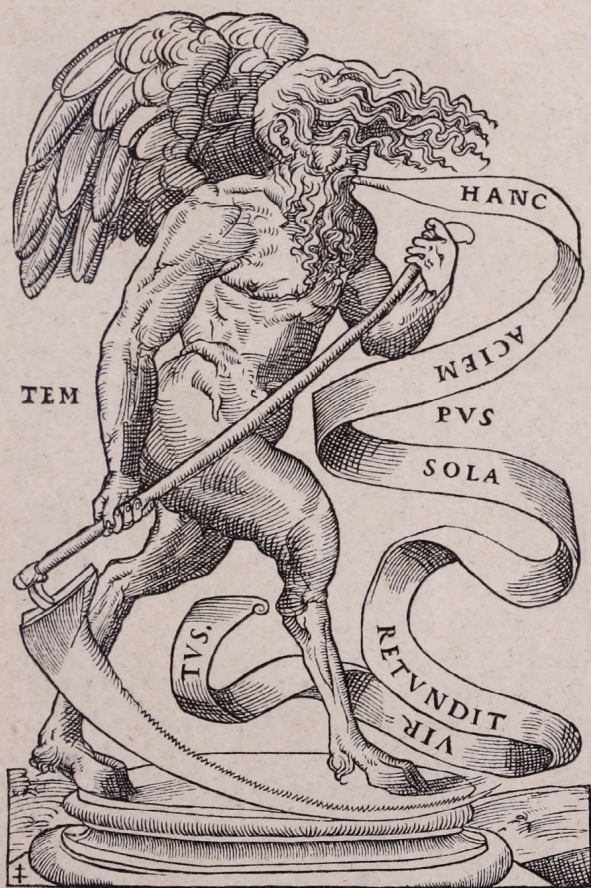
TORY azonban COLINES [XXVIII. ábra] számára dolgozott legtöbbször. Eme később CHAUDIÈRE V.-ra átszarmazott czég valóban Proteuskép változtatta bélyegeit. Legszebbike az időt ábrázoló allegorikai alak, e jelmonddal: *virtus sola aciem retundit istam*, melynek nem lehet más értelme, mint amaz elismert igazság, hogy az idő enyésztfő erejének egyedül az erény áll ellent. TORY művészetének köszönhető, hogy a francia könyvornamentikának stílje teljesen átalakult, s az elavult formák újakkal cseréltetvén fel, a díszítésnek egy neme lett megalapítva, mely joggal *fleurie*-nek neveztetik, melyet azután COUSIN, habár modorban kissé eltérve, tovább tökélyesített.

Átalán tudva van, hogy COUSIN a művészet ama legkitűnőbb képviselői közé soroztatik, kik a tizenhatodik század közepe táján Franciaországban virágozván, közönségesen a *fontainebleau-i* iskola néven foglalvák egybe. E kiválóképen sok oldalú művésznek az ornamentika körüli érdemeit méltatandók, mindenekelőtt figyelmeztetni kívánjuk olvasóinkat, hogy COUSIN [XXIX. ábra] saját bevallása szerint érdemesnek találta távlatainak rajzait tulajdon kezeivel vetni a falapokra. [*pourtraittés de sa main sur planches de bois.*]

Az építészet díszítményeiben nyilatkozó szelleme a renaissance-nak, szintén általa érvényesítettet a könyvornamentikában. A keretfoglalványok, melyekkel a könyvek vagy ezek nagyobb fejezeteinek eleje díszítve lőn, könnyedén emelkedő díszes oszlop- vagy pilasterarchitectura, alakokban gazdag párkányzattal, melyben czimerek, hadiszerek, álarczok, koszorú- s mindennemű fonatok dúsan fordulnak elő. A nyomdászjegyet gyakran a talapzat hordja közepén, ekkép a bélyeg *frontispice* jelentőségét nyervén, a könyvnek kiváló helyét foglalja el, és a szemlélőnek figyelmét vonja magára. A cím lap díszítménye sokszor semmiféle vonatkozásban sem áll a könyv tartalmával, annyira, hogy szembeötlök a nyomdász vagy kiadó ama szándéka, hogy a cím lap valóságos műlap gyanánt tekintessék, melynek ön- és a könyvtől egészen különálló bece van.

COUSIN az általa rajzolt nyomdászbélyegeket nem látta el jegyével, mindamellett *Du PUY* [L. 132. l.], *Du CHEMIN* [L. 121. l.], *MACÉ* [S. 859.], *NIVELLE* [L. 140. l.], *L' ANGELIER*

XXVIII.

COLINES S. NYOMDAJEGYE TORY RAJZA SZERÉNT 1546.

GUILLARD-CHEVALLON-DESBOIS-FÉLE BÉLYEG. 1564.

[S. 703.], SERTENAS [S. 221.], MARNEF [XXX. ábra] bélyegeiben az ő stíljének sajátosságai vehetők észre.

E helyen a vele egy időben művészkedő kortársak felől is megemlékezendők, elégnek véljük megjegyezni: hogy COLINES néhány bélyegén ORONCE; TOURNES-ÉIN BERNARD; BRETON-ÉIN [S. 632—633.], GOUYON művészetőknek nyomát vélük megismerni.

A nyolczvanas években a franczia könyvdiszítést gyorsuló hanyatláson érjük, miről Gautier Cl. [S. 853.], MOREL Frigyes II. [S. 424.], FOUET R. [S. 637.] bélyegei feltűnő bizonyítékok.

Már IV. HENRIK király kormányja alatt [1572—1610.] sűrűn alkalmazták a rézmetszetet illusztrációkra. GAULTIER L. [† 1628.] és LEU T. [† 1620.] valának azon művészek, kiket a kiadók és nyomdászok leginkább foglalkoztattak. Eleinte csak a címlapra szorítkozott munkásságuk, közben vignetteket is készítettek, melyek czélja volt, hogy a szövegbe beillesztessenek.

A MARNEFEK NYOMDAJEGYE COUSIN ÁLTAL RAJZOLVA.

X.

Könyvkötések és könyvjegyek.

IRODALOM.

Arnett J. A., *an inquiry into the nature and form of the books of the ancients, with a history of the art of bookbinding, from the times of the Greeks and Romans to the present day, interspersed with bibliographical references to men and books of all ages and countries.* London, 1837.

Bibliothèque de M. Aimé-Martin, composée de Livres anciens et rares la plupart en riches et élégantes reliures. Paris, 1847.

Bonnaffé E., *les collectionneurs de l'ancienne France. Notes d'un amateur.* Paris, 1873.

Breitkopf J. G. J., *über Bibliographie und Bibliophilie.* Leipzig, 1793.

Brunet G., *études sur la reliure des livres et sur les collections de bibliophiles célèbres.* Bordeaux, 1873.

Brunet G., *la reliure ancienne et moderne.* Paris, 1884.

Cundall J., *on bookbindings ancien and modern.* London, 1880.

Fergan L., *collector marks.* London, 1883.

Gauffecourt, *traité de la reliure des livres.* H. és. é. n.

Guigard J., *armorial du bibliophile avec illustrations dans le texte.* Paris, 1870—3. II. k.

Hannett J., *Bibliopegia. I. The books of the ancients, and history of the art of bookbinding.* London, 1865.

Harrwitz M., *Ex-Libris, Centralblatt für Bibliothekswesen.* Leipzig, 1884. 303. k. 1885. 324. k.

Album de reliures artistiques et historiques accompagné des notes explicatives par le bibliophile Julien. Paris, 1869—72.

Könyv-kiállítási emlék, kiadja az országos magyar iparművészeti muzeum. A könyvkiállítási kalauz 2-ik bővített kiadása. Budapest, 1882.

Curiosités de l'histoire des arts par P. L. Jacob bibliophile [Paul **Lacroix**]: Notice sur le parchemin et le papier, recherches sur les cartes à jouer, origines de l'imprimerie, la reliure depuis l'antiquité jusqu'au dix-septième siècle. Paris, 1858.

Le Bibliophile. Paris. 1885. I.

Le Livre. I—III. Paris. 1880—2.

Leicester Warren J., A guide to the study of Book-Plates [*Ex-libris*]. London, 1880.

Libri V., Monuments inédits. s. a. t. II. k. London. 1864.

Le Petit J., l'ornementation des livres à propos de l'exposition rétrospective de l'union centrale. Gazette des Beaux-Arts 1883. Aug.

Le Roux de Lincy, recherches sur Jean Grolier sur sa vie et sa bibliothèque. Paris, 1866.

Longpérier-Grimoard, a propos d'un 'ex libris'. Paris, 1875.

Merryweather F. S., bibliomania in the middle ages. London, 1849.

Michel M., essai sur la décoration extérieure des livres. Paris, 1878.

Michel M., la reliure française depuis l'invention de l'imprimerie jusqu'à la fin du XVIII. siècle. Paris, 1880.

Michel X. F., recherches sur le commerce, la fabrication des étoffes de soie, d'or et d'argent et autres tissus précieux en Occident principalement en France, pendant le moyen âge. Paris, 1852—4. II. k.

Peignot G., essai hist. et archéolog. sur la reliure des livres et sur l'état de la librairie chez les anciens. Dijon, 1834.

Perraud-Maynard, les *Ex-libris* français depuis leur origine jusqu'à nos jours. Notes sur leur usage et leur curiosité. Paris, 1874.

Poulet-Malassis, les '*Ex-Libris*' français depuis leur origine jusqu'à nos jours. Paris, 1875. bőv. kiad.

Album des Ex-Libris u. a.

Quaritch B., catalogue of books in historical or remarkable bindings; from the libraries of sovereigns or of distinguished private collectors, or illustrating the history of the art of bookbinding from the IX. to the XIX. century. London, 1883.

Reiffenberg, les marques et devises mises à leurs livres par un grand nombre d'amateurs. Paris, 1874.

Ris K. L., les amateurs d'autrefois. Paris, 1877.

Rothscholtz, pinacotheca insignium, quibus Academiae per universum orbem celeberrimae earumque singulae facultates societates, item literariae ut et viri singularis doctrinae laude conspicui, ac denique notarii usi sunt et adhuc utuntur curiosis intuentium oculis exposita. Norimbergae, 1738.

Roussel, le chateau d'Anet. Paris, 1875.

Steche R., zur Geschichte des Bucheinbands. Leipzig, 1878.

L'histoire de la Bibliophilie. Reliures recherchées sur les bibliothèques des plus célèbres amateurs. Armorial des bibliophiles, publié par J. et L. Techener. Paris, 1862—4.

Előző értekezésünkkel befejeztük volna a francia könyvdisznek főbb mozzanataira szorítókozó jellemzését; azonban legyen szabad kiegészítés okáért a könyvek külső díszéről, a műkötesekről röviden megemlékezni, azon hozzáadással, hogy köztudomású dolog, hogy e kecses tárgy közelebbről való részletezése, bő anyagánál fogva külön leírást érdemel.

Nagybecsű kivált liturgikai kéziratoknak könyvtábláit legrégibb időktől kezdve, elefántcsont lemezekkel, aranyműves munkákkal, gyöngyökkel, csillogó drágakövekkel díszítették. A tizenegyedik század elejével bőr- és hártyakötések mellett arannyal és gyöngyökkel himzett bársony és selyemszövetű könyvtáblákkal találkozunk. A pompás *livre d'Heures* mind közönségesebben terjed. *Deschamps* Eustache, V-ik és VI-ik Károly királyok udvari lovászmestere, morális költeményei szerint, egy jó családból származott hölgy elengedhetetlen díszéhez tartozott a finom kötésű imakönyv, ennél fogva az ötvös-munka szolgálta kiállításoknál olcsóbb kötésekhez kellett látni, ehhez pedig festett bőr és ragyogó szövetek kínálkoztak. A könyvkötés azonban valódi művészetté csak is a nyomda feltalálása után válik.

A könyvkötés történetében *Corvin Mátyás* király híres könyvtárának bársonyba és bőrbe kötött, arany és ezüst kapcsokkal díszített kitűnő kéziratai képezik a középkorból a renaissance-ra való átmenetet. Sajnos, hogy az egész világon szét szórt százhuszonegy maradványa közül, melyek felét volt csak szerencsénk az 1882-ik évben rendezett országos könyvkiállításunkon tanulságunkra, épülésünkre és örömünkre láthatni, csak egy résznek van meg eredeti kötése. E nagylelkű királyi könyvkedvelő volt az első, a ki drága codexeit, finom *'maroquin'* bőrbe kötötte. A *Corvin*-féle kötések fonat-ornamentikája, olasz származásra vall; egyszerű de saját nemű szabatos ékesítése, többnyire a barna, vagy vörös színű bőrre volt préselve, aranyozása pedig a művészi izlés kifolyása vala.

A tizenhatodik század harmadában már Franciaország veszi át minden más ország előtte könyvkötés művészi kezelésének vezérszerepét. Ettől kezdve a könyvkötészet első rangú műiparrá válik, és a híres francia könyvkötők szakadatlan sora mai napig tart! A könyvkötés aesthetikai fejlődését, anyagjának, valamint diszitmény-alakjai terének kibővítését két ok mozdította elő: először is I. Ferencz királynak és utódjainak élénk viszonya Olaszországhoz; másodszor azon meleg, mondhatni szenvedélyes érdeklődés, melylyel Franciaország Amateur-jei és művészei e drága iparterméket felkarolták.

Azügynevezett magasabb művészetnek a kisebbbe való egyesült alkotó szövetsége lépett elő, s a pompázó fénynyel kiállított könyvtáblákhoz koruk legjelesebb művészei járultak compositió-jokkal és mintáikkal; szellemi erejük dús voltának érzetében azon nézetben valának, hogy a nyomdai termékeknek nem csupán belseje, hanem külső alakja is megérdemli a fáradságot, hogy borító anyagának díszé a használónak nemes gyönyört szerezzen.

Tory G. felséges könyvtáblákat rajzolt, az általa kedvelt gyengéd, vékony vonalakban fonódó indaszerű mintákat készítvén, s a tőle fogalmazott némely rajzok arabeskjei közé nyomdabélyege, a törött váza, oly finoman vegyül össze, hogy csak a szorgos figyelmet nem kerülheti ki. E műdarabokból szintén világosan látszik, mikép Tory, bár az antikot s az olasz mestereket nagyrabecsülte, még is művészi alkotásaiban lényegileg saját gazdag szellemének sugallatát követve, befejezett tükélyhez jutott.

A könyvkötés művészetének Franciaországban, ezen a renaissancenak, az egymásra való hatás hasonlíthatlan korszakában magas virágzásra fejlesztése, Jean GROlier d'aguisy algrófnak [1479 — 1565.] I. Ferencz, II. Henrik, II. Ferencz, IX. Károly királyok kincstárnoka kezdeményezésének és befolyásának kiváló érdeme. Hivatalánál fogva Olaszországban megfordulván, ott nyílt alkalma látni, tanulmányozni és csodálni barátjainak MAJOLI T. és LAUWRIN M., valamint a könyvkedvelők közül: BONELLI bibornoknak, TRIVULZIO T. apostoli protonotáriusnak, CICOGNA dogenek, és a genuai majd római orvos CANEVARI-nak drága könyvkötéseit. Áldozatokat megvető

bőkezűséggel párosult odaadással oly nagybecsű könyvkötő munkákat hozatott létre, melyek a könyvek beltartalmával semmi vonatkozásban sem levén, tisztán művészi tárgyak gyanánt fogalmaztattak, s egyáltalában, mint minden más tökéletes műalkotás, elévülhetetlen becsűek.

Nem is állapodott meg GROLIER [XXXI. ábra] hogy stilszerű kötéseit Itáliában készíttesse, a nemzeti jellegre fektetvén a fősúlyt, felvilágosult hazafiságát abban helyezte: hogy hazájába visszatérvén, legelőször az olasz minták után francia könyvkötőktől eddig nem ismert eleganciával oly kötéseket teremtsen, melyek üdeségét nem győzzük eléggé csodálni. Kár, hogy GROLIER érdemes életrójának, Le Roux de Lincy-nek azon könyvkötők közül, kik szolgálatában állottak, egyetlen egynek nevét sem sikerült fölfedezni.

Bizonyos az, hogy Párisban és Lyonban virágzó könyvkötő-műhelyek léteztek, EUSTACE G. és EVE N. világosan nyomdászoknak és könyvkötőknek nevezik magokat; ETIENNE és VASCOSAN, GRYPHE és a TOURNES-ek szintén gondoskodtak kiadványaik művészi kötése felől. A királyi kincstár számadásai-ból tudjuk, hogy ROFFET P. [könyvjegye után le Fauchaux kaszáznak neveztetik,] 1536-ban könyvkötő-munkájáért százharmincz livres díjat kapott. Különben I. Ferencz könyveinek kötése a GROLIER-éinél sokkal egyszerűbb vala.

GROLIER francia kötése az olaszoktól a színek finom árnyalatának tökéletes összhangjával, a rajzban pedig, mely a 'les Orients sima díszítését vette mintául, egyszerűbb vonalornamentikájokkal különböznek.

Valamennyit eddig el nem ért nemes egyszerűség jellemzi, és rendszerint e feliratot viselik: 'Grolerii et amicorum, — mei J. Grolerii Lugdunensis et amicorum', s ezen kívül jelmondatainak egyikét: 'tanquam ventus est vita mea' [Job. 7, 7.]; 'portio mea Domine sit in terra viventium' vagy 'custodit Dominus omnes diligentes se et omnes impios disperdet.' [141. Zs. 6. v. U. o. 144, 20.].

A jelmondat 'Grolerii et amicorum', melyet ez idők más könyvkedvelői is, mint CHEVIGNARD, CRESCIMBENI használtak, nem vala üres kérdés, hiszen tudjuk, hogy ő sok igen keresett könyveknek ugyanegy kiadásából több példányt vásá-

rolt, így pl. ötöt az ALDUS-féle, 1527-ben megjelent Vergil kiadásból.

E kimeliák egy lelkesedett kedvelője, elragadtatva látásuktól, ily szavakra fakad: „Il semble, à les voir, que les Muses qui ont tant contribué à la composition du dedans, se soient aussi appliquées à les approprier au dehors, tant il parait d'art et d'esprit dans leurs ornements. Ils sont tout dorés avec une délicatesse inconnue aux doreurs d'aujourd'hui; les compartiments sont peints de divers couleurs et parfaitement dessinés.”

Szépség és báj tekintetében akkortájt GROLIER kötéseivel versenyeztek II. Henrik, Valentinois herczegnő poitiersi Diana könyvtárainak egykorú remek kötései. ROFFET és TORY-n kívül, mint műkönyvkötők ismereteseek még a következők: COGNÉE M., ki V. Károly szolgálatában állott; FOUQUER'E J. orléáni Károly herczeg könyvkötője vala, özvegye GUILLEMETTE a mellett, hogy a herczeget kiszolgált, Clévesi Máriának is dolgozott. Hogy az ügyes könyvkötők nevei majd egészen ismeretlenek maradtak, azon körülménynek tulajdonítandó: hogy a könyvkötést jelekkel ellátni igen későn vált szokássá, s általános soha sem lőn.

A francia mű- és könyvkedvelés becsületére el kell ismerni, hogy ama gyors változások mellett, melyeknek Franciaországban a dolgok alávetvék, a szép kötések iránt való előszeretetteljes kedvtelés folyton fentartatott. XII-ik Lajos és a VALOIS-k, POITIERSI DIANA, MEDICI KATALIN, GROLIER, és BELLAY bibornok, RAMUS, AMYOT, d' URSÉ, THOU a művészileg kiállított kötéseknek szenvedélyes kedvelői voltak, és e művészet Franciaországban, mint a mindennapi tapasztalás bizonyítja, soha sem enyészett el. Napjainkban is nagyrabecsültetnek és nagy áron vásároltatnak a régi francia remekkötések, s az új, mintaszerűen kiállítottak sem fizettetnek csekélyebb árakkal. Ennek oka Franciaországnak, az amateur-ök ekiváló hazájának, nemes bőkezősége, mely hagyománykép öröklötte őseitől e rövid szavakba foglalt axiomát: „former une collection, c'est faire acte de bon citoyen!” Innen érthető, hogy XIV-ik Lajos király alatt, egyedül magában a fővárosban, háromszáz, 1873-ik évben pedig már hat-százötven előkelő magán könyv- és műgyűjtemény létezett.

Nem feledkezhetünk meg a könyvtári jegyekről, melyek *„Ex libris“* nemzetközi elnevezés alatt általán ismeretesek. A nyomdászbélyegekkal általában rokon *könyvtári* vagy egyszerűen *könyvjegyek*, egy korábban figyelemre nem méltatott forrása a tanulságos és szórakoztató foglalkozásnak; ezek többnyire címerek vagy emblemák, arra szánva, hogy a könyvtáblák belső oldalára ragasztatván, a könyv tulajdonosát megjelöljék. Angol- és Németország rég kedvelte, Franciaország kevesbbé, s ez lehet oka, hogy a franczia e nemű termékek közt gyéren fordulnak elő olyanok, melyek eredete művész kezekre lenne visszavezethető. *„Hic terminus haeret!“*

VÉGSZÓ.

Értekezésemnek végéhez érvén, lehetetlen nem éreznem munkám fogyatkozásait; mert daczára annak, hogy kevés azon tudományág, melynek számára a legközelebb multban annyi dús anyag halmoztatott volna egybe, mint a mennyivel éppen a könyvornamentikai művészet története aránylag rövid idő alatt dicsekedhetik: mindamellet e téren teljes sikert aratni csak úgy lehet, ha az eddigelé világot látott kiadványok tökéletlensége, és elégtelenségénél, az író szerencsés végzete nagy könyvtárak közvetlen közelébe vezérli, hogy ott az egyes műveket ne csak alkalmyszerűen tanulmányozza, hanem kételyeinek is minden felmerülő eseteinél, a könyvek anyagával folytonosan érintkezve, azokból tanácsoltassék, s mintegy forrásból merítnie lehessen; csak ily módon volna a tökéletes és összefüggő tanulmányok útja egyengetve s lehetővé téve. Fájdalom, hogy az okulásnak e megbecsülhetetlen kútfői nemcsak igen ritkák, de teljesen egybegyűjtve sehol sem is találhatók; így tehát a leggondosabb nyomozónak munkája is ez oldalról felette meg van nehezítve. Mennyivel több akadályok küzdendők le az által, a ki magányomból elsőül kísérlem meg, azon anyagból, mit a műértelem s kegyelet elszórtan ugyan, de a nagy központokban fentartottak, több évi kutatásaim után, saját szerény könyvészeti apparatusomnál összegezni, mit a műtörténelem ez ágából tanultam légyen. Mégis a feltorlóadó adatok és eszmék elutasíthatatlan követelményei közt, más oldalról érzem azt: hogy tárgyalásom fonalát már is sokkal hosszabbra szőttem, mint az tisztelt hallgatóim türelmével összeegyeztethető lenne; de oly nagy és annyi bájjal kínálkozó a tárgy, akár műtörténelmi, akár gyakorlati álláspontokról ítéljük meg a francia graphicus művészetnek e korból való alkotásait, hogy előadásomnál a tisztelt gyülekezet elnézésére számítanom lehetett és kellett is, melylyel tapasztalt szivességöktől megajándékozva, engedjék meg, hogy ezért forró köszönetemet kifejezzem.

BIZONYÍTÉKOK.

[Pièces justificatives.]

Kéziratok.

* *Horae S. Spiritus, beatæ Mariæ Virginis, septem Psalmi poenitentiales.* Tizennegyedik századbéli codex, ódon gót írással. A francia naptár és a vezeklő zsoltárokra következő szintén francia letenyének sok szent vértanú és hitvalló nevei, valamely belga egyházra utálnak. Az apró miniaturók a naptárban önállóak, a havak képei, házi foglalkozásokat tüntetnek fel. Az egyes horák képecskéi pedig, számba tizenkettő, az igen czikornyás kezdőbetűkben arany alapra vannak festve. 16-odrét. Mostani különben a XVI-ik századból való kötése préselt bőr. Emőkei EMICH GUSZTÁV úr könyvgyűjteményéből.

* *Horarium.* Tizenötödik századbéli latin, kis negyed-rétű hártya-kézirat, francia naptárral, tizenkét nagy és ugyanannyi kis színes ábrával. Gót írás. Mostani, különben 1584. évben készült fekete, aranyozott mintával, díszített bőrkötésben préselt aranyvágással. Főmagasságú hercegprimás SIMOR JÁNOS bibornok magán könyvtárából.

* *Horae Beatæ Mariæ Virginis.* Pergamen 16-odrét kézirat, a tizenötödik század végéről, tizenhárom nagy egész lapot elfoglaló, és hét kisebb miniaturképekkel. Gót írás, gazdagon miniálva. Az előrebocsátott francia naptár a párisi főegyházmegyére vall. Emőkei EMICH GUSZTÁV úr könyvgyűjteményéből.

* *Horae beatæ Mariæ Virginis.* 8-adrét pergamen kézirat, tizenkét színes ábrával, melyek lombozatos arabeszkekkel díszített keretben vannak elhelyezve; rajzuk a tizenötödik század végén élő művészre utal, ki ódon flamand előképek után dolgozott. Gót írás, fényes kezdőbetűkkel. A Rubrikák francia nyelven szerkesztvék. A francia naptár szerint a tournay-i egyházmegye részére készült. Emőkei EMICH GUSZTÁV úr könyvgyűjteményéből.

Könyvek.

Les presentes heures a l'usage de Rome furent acheuees le. XXVII. Jour de Juing. Lan M. CCCC. IIII. XX. et XVII. [1497.] pour Thielmā KERUER, Libraire demourant a Paris sur le pont saint Michel a l'enseigne de la Licorne. E zárlat után PHILIPPE J. nyomdászbélyege. 8-adrét. Gót betűk. ALÈS, BRUNET és DIDOT előtt ismeretlen maradt kiadása KERUER-nek.

Dialogus siue synonyma Isidori de homine et ratione. Az első lapot MARCHANT nyomdabélyege foglalja el. [L. 135. l.] Kolophon: Expliciunt synonyma Isidori Ispalensis episcopi de Homine et Ratione. Impressa Parisiis in Campo Gaillardo a Magistro Guidone MERCATORE. Anno domini. 1497. Die secunda Aprilis. Laus Deo. K. 8-adrét. Gót betűk.

*Diuini eloqui preconi celeberrimi fratris Oliverii Maillard*i ordinis minorum professoris: Sermones de aduentu: declamati Parisius [?] in ecclesia sancti Johannis in graui: et Lugduni nouiter impressi. Kolophon: opera Johannis de Vingle... Anno christiane salutis M.CCCC.XCVIII. die V., mensis Nouembris.

U. a. *Sermones dominicales*: vnacum aliquibus aliis sermonibus valde utilibus... Impressi Lugduni per Johannem de Vingle. Anno christiane salutis M.CCCC.XCVIII. die X. Decembris.

U. a. *Quadragesimale opus*... Opera Johannis de Vingle. Lugduni terse nouiter impressorum [sermonum] necnon diligenti examine castigatorum. Anno christiane salutis M.CCCC.XCVIII. die VII. Decembris. Mind a három könyv 4-edrét. Gót betűkkel, egykorú bőrkötésben. Az utolsó lapon Vingle szép ódonszerű nyomdabélyege. [L. 82. l.]

Ludolfi Carthusiensis qui et autor fuit vite Christi: in *Psalterium expositio*. REMBOLT B. könyvnyomdai bélyege alatt,

Parisius in Sole aureo Vici Sorbonici. Végén: Francisci Petrararche poete laureati. Psalmi penitentiales elegantes et deuoti. Kolophon: Parisius per Udalricum GERING et Magistrum Bertholdum REMBOLT Socios. Anno millesimo quingentesimo sexto, die vero penultima Januarii. K. ivrét. Gót betűk. Egykorú bőrkötés fatáblákkal.

Opus regale. [Jo. Lud. Vivaldi de monte regali O. P.] Venundatur Lugduni ab Stephano gueynard. Prope sanctum Anthonium. Kolophon: Impressum Lugduni per *Johannem de vingle*. Anno nostre salutis. M.CCCCC. et VIII. Die vero. VI. mensis Aprilis. 4-edrét. Gót betűkkel, számos ódonszerű képekkel, egykorú bőrkötésben.

Diurnale secundum vsum maioris ecclesie Coloniensis recenter castigatum. Kolophon: Explicit diurnale secundum verum ordinarium maioris ecclesie Coloniensis. Parisiis impressum per magistrum Johannem PHILIPPI alemanum: commorantem ad intersignium sanctissime Trinitatis. Inuico diui Marcelli. Expensis honesti viri Johannis Boicholdie. Anno domini M.CCCCC. VIII. Vltima die mensis Septembris. 16-odrét Vörös és fekete gót betűkkel.

Institutionum imperatoriarum argumentum. Kolophon: Insigne hoc opus institutionum imperialium diligenter impressum fuit Parisius in edibus seduli calcographi Thielmanni KERVER librarii iurati alme vniuersitatis parisiensis suis impensis et labore Die XII. mensis Aprilis. Anno christiane salutis. M.CCCCC.IX. post pascha. 4-edr. Vörös és fekete gót betűkkel.

* *Hore diue virginis Marie secundum vsum Romanum* totaliter ad longum cum multis sufragiis. A husvéti tábla 1510-től 1530-ig szól. Hártanyomat, római betűkkel, színezett ábrákkal és aranyozott színes kezdőkkel, 8-adrét, évszám nélkül. Vége így hangzik: Parisius nouiter impressum: opera Egidii HARDOUYN. Comorantis in confinio pontis nostre domine ante ecclesiam sancti Dionisij de carcere ad intersignium Rose pro Germano Hardouyn commorante ante Palacium ad intersignium diue Margarete [? Brunet J. K., Heures g. 235. sz.] Eredeti fekete, egyszerű bőrkötésben, aranyvágással, vaskapcsokkal. Főmagasságú herczeg primás SIMOR JÁNOS bibornok magán könyvtárából.

Biblia cum concordantiis veteris et noui testamenti et sacrorum canonum: necnon et additionibus in marginibus varietatis diuersorū textuum: ac etiam canonibus antiquis quattuor evangeliorum insertis summa cum diligentia reuisa correcta et castigata. A hosszú kolophon végén: Per M. Jacobum SACON Lugd. impressa. Expēsis notabilis viri doni Anthonii KOBERGER de Nuremburgis Feliciter explicit. Anno domini M. d. XII. 1. calendas Augusti. [L. 83. l.] Ívrét. Gót írás. Számos fametszetekkel. Eredeti kötésben.

* *Heures*, czimlapja hiányzik, összevetve azonban Alès Anatol: Description des livres de Liturgie imprimés aux XV. et XVI. siècles faisant parti de la bibliothèque de s. a. r. M. Charles-Louis de Bourbon. Paris, 1878. kibocsátványának 179. k. lap, l. Vostre-től való. Vostre ezen becses 8-r. kiadása, gót betűkkel, számos illusztrációval, a metzi püspöki megye részére készült. Év nélkül 1513—30-ig terjedő almanachchal. Emőkei EMICH GUSZTÁV úr könyvgyűjteményéből.

Postille maiores totius anni cum questionibus de nouo additis. A második szintén illusztrált czímlapon a nyomdász monogrammjá S. V. SIMON VINCENT. Hely nélkül, azonban Lyon városában nyomtatott: M.CCCCC.XIII. Die vero XII. mensis Augusti. Ívrét, gót írás, egykorú préselt bőrkötésben, fatáblákkal.

Centum ac quinquaginta psalmi Davidici: Cum diligentissima etiam titulorum expositione. Et cum ad christiane fidei solertissima totius prophetici sermonis applicatione. Reverendi in Christo patris domini Jacobi PEREZ de Valentia Christopolitani episcopi dignissimi et ordinis diui Augustini observantissimi. Cum quotationibus decreti. — Venundatur Lugduni a Stephano queynard alias pineti prope Sanctum Anthonium. E czímlap diszkeretje a velencei Tacuino da Tridino Gelliusféle 1509. közzétett foglalatának utánozása. Kolophon: Finem accepit Lugduni. Anno domini. M.CCCCCXIII. die. VII. Novembris. Ívrét, gót nyomdabetűkkel, egykorú bőrkötésben.

Rationale diuinorum officiorum. Alatta HUGUETAN J. lyoni könyvkereskedő nagy bélyege. Kolophon: Impressum Lugduni per Laurentium HYLLAIRE Anno salutifere incarnationis Millesimo quingentesimo decimo sexto: duodecima die

mensis Decembris. Kis ívrét. Gót írás. Egykorú, préselt bőrkötésben.

Guillermi Parisiensis episcopi doctoris eximii. Operum summa: *divinarum humanarumue rerum difficultates* profundissime resoluens. Parte de nouo emendatissime reimpressa. Parte uero nouis calchetipis tradita diligenti cura et magnifico sumptu in lucem prodiit materiaram. . . Venales habentur in via Jacobea in officina Francisci *regnault* sub diui Claudii intersignio. A kolophon még ezt teszi hozzá: non modicis sumptibus honestissimi atque probi viri Francisci *regnault* librarii iurati universitatis Parisiane vigilantissimi: sole luce V. Julii. Ab incarnato domino Anno XVI. supra Millesimum quingentesimum. Ívrét, gót betűkkel, egykorú bőrkötésben.

Biblia cum concordantiis veteris et novi testamenti. Kolophon: Impressa autem Lugduni: per M. Jacobum SACON. Expēsis notabilis viri Anthonii KOBERGER Nuremburgensis. Feliciter explicit. Anno nostre salutis Millesimo quingētesimo decimo nono. Die vero decimonono mensis Octobris. Ívrét. Gót betűk. Számos fametszettel. [L. 83. l.]

Galenī de differentiis febrim libri dvo. Laurentio Laurentiano Florentino interprete. Parisiis ex officina SIMONIS COLINAE. M.D.XXIII. A kolophon szerint: Mense Januario. Ívrét. Római betűk.

Biblia. Kolophon: Absolutum est hoc sacrum vtriusque testamenti biblie opus: cum concordantiis ac summariis apprimae vtilibus, vna cum exactis nominum Hebraicorum, Chal-deorum, atque Grecorum interpretationibus: in calce huius operis appositis. Ezután: Parisiis, ex officina libraria vidue spectabilis viri Thielmani KERUER: sub signo vnicornis in vico sancti iacobi: vbi et venundantur. M.D.XXVI. Octavo idus novembres. 8-adrét, szép gótjellegű betűkkel, vörösre vonalzott lapokkal.

Biblia cum concordantijs veteris et noui testamenti: M.D.XXVII. A hosszú kolophon végén: Impressa autem Lugduni per Jacobum MARESCHAL Feliciter explicit. Anno nostre salutis 1527. Nagy ívrét, gót betűkkel, számos ábrával, egykorú bőrkötésben.

* *Hore beate Marie virginis secundum vsum Romanum*, Totaliter ad longum sine require, Cum multis suffragiis et Orationibus de novo additis, Vt monstrat in calce tabula Nouiter impressis Parisius, impensis honesti viri Germani HARDOUYN, Commorantis inter duas portas Palatii ad intersignium diue Margarete. Et ibi venundentur. Év nélkül, a tizennyolcz évre kiszámított almanach 1528—1545. terjed. Kis 8-adrét, római betűkkel, képei, kezdőbetűi, lapszéli diszítései aranytól és csinos színektől ragyognak. Hardouyn e kiadása Alès, Brunet és Didot-nál nem említették. Főmagasságú herczeg primás SIMOR JÁNOS bibornok magán könyvtárából.

CHAMP FLEURY: Au quel est contenu Lart et Science de la deue et vraye Proportiō des Lettres Attiques, quō dit autremēt Lettres Antiques, et vulgairement Lettres Romaines proportionees selon le Corps et Visage humain. Záró: Cy finist ce present Livre, avec Laddition de Treze diverses facōs de Lettres, Et la maniere de faire Chifres pour Bagues d'or, ou autrement. Qui fut acheue dimprimer Le mercredi. XXVIII. Jour du Mois Dapuril. Lan. Mil Cincq Cens. XXIX. Pour Maistre Geofroy TORV de Bourges, Autheur dudict Liure, et Libraire demorāt a Paris. 8-adrét. Didot példánya, Lortie-féle diszkötésben. [L. 116. k. l.]

Hebraica, Chaldaea, Graecaque et Latina nomina virorum, mulierum, populorum, idolorum, vrbium, fluuiorum, montium, caeterorumque locorum quae in Bibliis vtriusque testamenti sparsa sunt, restituta cum interpretatione latina. Parisiis. Ex officina Roberti STEPHANI, e regione scholae Decretorum. M. D. XXXII.

Index Rerum et sententiarum quae in Veteris et Noui testamenti libris continentur. Etienne-nek nagy nyomdabélyege, noli altum sapere, sed time' elvmondattal. [L. 135. l.] Parisiis. Ex officina Roberti STEPHANI, eregione scholae Decretorum. M. D. XXXII. Ívrét.

Orontii Finei Delphinatis Regii Mathematicarum professoris in sex priores libros geometricorum elementorum Euclidis Megarensis Demonstrationes. Parisiis apud Simonem COLINAEUM. 1536. 'Virescit vulnere virtus'. Ívrét, római betűkkel, számos mértani ábrákkal.

M. T. Ciceronis oratio pro C. Rabirio perduellionis reo, cum Francisci Sylvii [du Bois] commentariis, et artificio. Alatta az ismeretes nyomdajegy „prelum ascensianum”. [L. 74. l.] E nyomdaműhely rajza állítólag DÜRER Albrechttől való volna. Parisiis Ex officina Michaelis VASCOSANI, in via quae est ad Diuum Jacobum, sub Fontis signo. M.D.XXXVIII. Azonban a záró szerint: Excudebat Michael VASCOSANVS, Anno Domini M.D.XXXVII. 4-edrét.

Historiarum Veteris Testamenti icones ad viuum expressae. Vna cum brevi, sed quoad fieri potuit, dilucida earundem et Latina et Gallica expositione. Lugduni, sub scuto Coloniensi, apud Joannem et Franciscum FRELLONIOS, fratres. M.D.XLIII. 8-adrét. [L. 85. k. l.]

Urbani Bellunensis, olim D. Francisci Familiae, *Institutionum* in linguam Graecam Grammaticarum, Libri duo. Quorum primo quae ad simpliciores octo partium orationis rationem: secundo uero quae ad accuratiorem earundem pertinent explicationem continentur. Parisiis. Apud Christianum WECHELUM sub scuto Basiliensi, in uico Jacobaeo: et sub Pegaso in uico Bellouacensi. An. M.D.XLIII. 8-adrét. Eredeti, finom préselt bőrkötésben, pettyezett és diszített aranyvágással.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ του Παμφίλου Εραγγελικης προπαρασκευης βιβ. πεντεκαθεκα. Eusebii Pamphili Evangelicae praeparationis Lib. XV. Lvtetiae. Ex Bibliotheca Regia. Ex officina Rob. STEPHANI. Typographi Regii, Regiis typis. M.D.XLIII. Ívrét.

Ugyanannak: Εραγγελικης αποδειξεως βιβλια δεκα. Evangelicae demonstrationis Lib. X. Ex Bibliotheca Regia. Lvtetiae. In officina Rob. STEPHANI Typographi Regii, Regiis typis, M.D.XLV. Ívrét. [L. 136. l.]

Imagines Mortis, Dvodecim Imaginibus praeter priores, totidemque inscriptionibus, praeter epigrammata e Gallicis a Georgio AEmylio in Latinum versa, cumulatae. Lugdvni, Sub Scuto Coloniensi 1547. Kolophon: Lvgdvni, Excudebat Joannes FRELLONIUS, 1547. k. 8-adr. [L. 48. k. l.] Eredeti, préselt diszes pergamen kötésben.

Testamenti Novi. Editio Vulgata. Apud Seb. GRYPHIUM Lvgdvni. 1547. 16-odrét. Egykorú bőrkötésben.

Emblemata Andreae Alciati Jurisconsulti clarissimi,

Lugduni, Apud Gulielmum ROULLIUM, Sub scuto Veneto. 1548. Az utolsó lapon: Lugduni, Excudebat Mathias BONHOMME. 8-adrét. Szép fametszetekkel.

Testamenti novi editio vlgata. A Frellon-féle nyomdabélyeg alatt. Lvgdvni svb scvto Coloniensi. 1549. 12-edrét. Számos fametszettel, egykorú bőrkötésben, aranyvágással.

Biblia Sacra. Ex postremis Doctorum omnium vigiliis, ad Hebraicam veritatem, et probatissimorum exemplarium fidem. Lvgdvni, Apud Haeredes Jacobi GIUNCTAE. M.D.LI. Az utolsó lapon: Excudebat Theobaldus Paganus Lugduni. 8-adrét. Római betűk. Számos fametszettel. Eredeti kötésben.

M. VITRVVII *Pollionis de Architectura* libri decem ad Caesarem Augustum, omnibus omnium editionibus longe emendatiores, collatis veteribus exemplis Accesserunt Guilielmi Philandri Castilionii, cuius Romani annotationes castigatiores, et plus tertia parte locupletiores. Lvgdvni, Apud JOAN. TORNAESIUM. M.D.LII. 4-edrét. A számos fametszettel ellátott szöveget a tudós kiadó chatilloni Philandrier Vilmos arczképe előzi meg.

D. Mem. S. Prima Pars Promptuarii Iconum insigniorum a seculo hominum, subiectis eorum vitis, per compendium ex probatissimis autoribus desumptis. Lvgdvni, apud Gulielmum ROVILLIVM. 1553. 4-edrét.

Promptuarii Iconum Pars secunda incipit a Christo nato, perpetuam ducens seriem vsque ad Christianissimum Francorum Regem Henricum hoc nomine secundum hodie feliciter regnantem. U. o. u. a. a.

Epitome Thesauri antiquitatum. Hoc est, Imperatorum Romanorum Orientalium et Occidentalium Iconum ex antiquis Numismatibus quam fidelissime delineatarum. Ex musaeo Jacobi de Strada Mantuani Antiquarii. Lugduni apud Jacobum de Strada et Thomam GUERINUM 1553. Az utolsó lapon: Lugduni, Excudebat Joannes TORNAESIUS. 4-edrét. Római betűk. Sok fametszetű arczképpel. [L. 93. 1.]

Clarissimi viri D. And. Alciati. Emblematum Lib. II. Nuper adiectis Seb. Stockhameri Germ. in primum librum succinctis commentariolis. Lvgduni, Apud Joan. TORNAESIUM, et Guliel. Gazeium. 1556. 16-odrét. Ábrákkal. Egykorú finom bőrkötésben, diszített aranyvágással.

Biblia Sacra ad optima quaeque veteris, vt vocant, translationis exemplaria summa diligentia parique fide castigata. Cum Indicibus copiosissimis. Lvgduni. Apud Joan. TORNAESIUM. M.D.LVIII. 8-adrét. [L. 89. 123. 1.]

Elucidatio fabricae vsusque Astrolabii Joanne STOFLE-
RINO iustingensi authore. Parisiis, apud Hieronymum de MAR-
NEF et Gulielmum CAUELLAT, sub Pelicano, monte D. Hilarii.
8-adrét. Év nélkül, valószínűleg 1558. Csinos cursiv betűkkel és
számos mértani ábrákkal.

Il Petrarca con nuove spositioni. In Lyone, Appresso
Gulielmo ROUILLIO. M.D.LXIII. 16-odrét.

Tavola di tutte le rime de i sonetti e canzoni del Petrarca. Ridotte co i versi interi sotto le lettere vocali. In Lyone
Appresso Gulielmo ROUILLIO. 16-odrét.

Biblia Sacra. E postremis doctorum vigiliis, ad Hebraicam veritatem, et probatissimorum exemplarium fidem, Cum Hebraicorum nominum interpretatione. Lvgduni Apud Gvliel. ROVILLIUM. M.D.LXIII. 8-adrét. Az eredeti préselt pergament kötésben, kapcsolakkal. [L. 89. 1.]

Svetone Tranquille de la vie des XII. Caesars. Traduit par George de la Boutiere Autunois. Enrichi de leurs effigies représentées au naturel, extraictes de plus antiques medailles de leur temps. A Paris. Par Claude MICARD, rue S. Jean de Latran, au Loup. 1570. 16-odrét. Az eredeti pergament kötésben.

Architectvre ou art de bien bastir, de Marc VITRUE Pollion auteur romain antique: mis de Latin en Francoys, par Jan MARTIN secretaire de Mōseigneur le Cardinal Lenoncourt. Pour le roy treschrestien Henry II. A Paris, de l'Imprimerie de Hierosme de MARNEF, et Guillaume CAUELLAT, au mont S. Hilaire a l'enseigne du Pelican. 1572. Ívrét. Az előjáróban 'advertissement aux lecteurs' a kiadók az ábrák rajzait GOUJON Jánosnak tulajdonítják e szavakkal: 'les figures par luy nouvellement faictes.' A munka végén a művész, a ki magát 347. l. Jan GOVION-nak nevezi, hosszabban értekezik arról, mi vezette őt voltaképen VITRUVIUS illusztrációjához, és ebben követett eljárását az olvasók előtt feltárja. [L. 78. 1.]

Novvelles inventions povr bien bastir et a petits fraiz, trovvees n'agvères par PHILIBERT de L'ORME lyonnois, architecte, conseiller et aumosnier ordinaire du feu roy Henry, et Abbé de S. Eloy lez Noyon. A Paris, de l'Imprimerie de Hierosme de MARNEF et Guillaume CAUELLAT, au mont S. Hilaire a l'enseigne du Pelican. 1578. Ívrét. Szép ornamentikus kiállítására feltűnő, az előszó után LORME-nek nagyszabású arczképe következik, művészién fába metszve. Sajnos, hogy a művészt, ki különben az író által rajzolt tudományos ábrákat szintén gondosan készíté, nem sikerült eddig fölfedezni. Végén Marnef gyönyörű bélyege COUSIN-tól. [L. 152. l.] Eredeti, ókorbeli, egyszerű hárttyakötésben.

Omnia Andreae Alciati V. C. Emblemata. Cum Commentariis, quibus emblematum detecta origine, dubia omnia et obscura illustrantur. Adiectae Novae appendices nusquam antea editae. Per Claud. Minoem Juriscon. Parisiis. In Officina Joan RICHERII sumptibus Francisci Gueffier in via D. Joannis lateranensis e regione Collegii Cameracensis. 1602. 8-adrét. E különben becsült kiadásnak rézmetszetű czimlapja, fametszetei, s betűi szembetűnőleg tanúskodnak, mily hanyatlásnak indult vala már ez időtájt a franczia könyvdiszítés.

Lapok.

M. Annei Lucani Cordubensis pharsalia diligentissime per G. Versellanum recognita. Ívrét. Czimlap. Foglalatja olasz minta után rajzoltatott. Közepén BADE J. nyomdabélyege, alatta: Venundatur ab ipso Ascensio et Joanne paruo. Nyomatott 1514-ben.

Első Estienne Henrik nagy nyomdajegye. Egy körben olvasható a munka czime: In hoc opere cōtenta. — In politica Aristotelis introductio: adiecto commētario declarata. — Oeconomicon Xenophontis: a Raphaele Volaterano traductum. Ívrét. A bevezetést az ismeretes hittudor: Estaplesi Faber, a kommentárt pedig Clichtoveus Jodok kanonok írta. A könyv 1516-ban tétetett közzé. [L. 70. l.]

Sācti Gregorii magni: ecclesie doctoris precipui opera: olim diuersis tomis dispersa: nunc vero beneficio magistri Bertholdi REMBOLT [1518] in vnum sunt volumen redacta. Ívrét. Czimlap ódon franczia diszkeretben, közepén PETIT J. nyomdabélyege. A lap alján: Venūdāt Parrhisiis in edibus Joannis PARUI in via ad diuūm Jacobum sub Lilio aureo sitis.

Secunda pars Joannis Gersonis, de iis ferme rebus que ad mores conducunt. Ívrét. Czimlap renaissance diszkeretben, PETIT J. czimerével, a kinek költségén 1521-ben, Párisban megjelent.

ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΟΥΣ ΕΥΤΡΑΠΕΛΩΤΑΤΟΥ ΒΑΤΡΑΧΟΙ Ez alatt: Aristophanis facetissimi Rane. Egidius Gormontius. 4-edrét. Czimlap a VIDOVE P.-nél GOURMONT költségén 1528-ban nyomtatott Aristophanes összes művei kiadásának. Diszkeret GOURMONT E. czimerével. [L. 146. l.]

Duodecima et vltima pars Catalogi Glorie mundi editi a Bartholomaeo a Chasseneo iuriū doctore; fiscali Heduen.,

perfecture patrono: Laudes et excellentias plurium rerum, et tam celestium quam terrestrium copiose elucidās. Megjelent HARSY Dénesnél 1529. Lyonban. Ívrétű lap gazdagon illusztrálva.

COLINES S. *nyomdabélyege*, 4-edrét, mely Galenusnak 1531-iki párisi kiadásában alkalmaztatott, ismeretes elvmondatával: „Hanc áciem sola retundit virtus.“

Orontii Finei Delphinatis, liberalium disciplinarum professoris regii, Protophthesis: *Opus uarium*, ac scitu non minus utile quam iucundum, nunc primum in lucem foeliciter emissum. Cuius index uniuersalis, in uersa pagina continetur. Parisiis anno 1532. Ívrét. FINE ORONCE rajza, mint ez a disztémény — mely diadalkaput ábrázol — alapján megjegyeztetik: Hanc Author proprio pingebat marte figuram. COLINES S. nyomtatványa.

FRELLON-féle nagy nyomdabélyeg, mely Galenus, de curatione per sanguinis emissionem, Lyonban, 8-adrét 1546-ban megjelent kiadásában használtatott.

BERNARD S. *húsz illusztrációja*. Ovidius, Metamorphoseon I., III., IV., V., VII., VIII. és XII. könyvéhez, melyek 1557. Tournes J. által kiadott alnémet Borluit-féle fordításhoz alkalmaztattak. 8-adrét.

Codicis Dn. Iustiniani sacratissimi Principis P. P. A. Ex repetita praelectione Lib. XII. Ex Codicis Theodosiani, et veterum exemplarium collatione innumeris mendis repurgati, et perpetuis notis illustrati L. RUSSARDO J. C. auctore. Lvgduni. Apud G. ROVILLIUM, sub scuto veneto, M.D.LXI. Ívrét. Czimlap számos allegorikai alakokkal disztett foglalatlan.

Digestorum seu Pandectorum Libri quinquaginta: Ex Pandectis Florentinis nuper in lucem emissis, quoad eius fieri potuit, repraesentati, et in Septem partes ex Iustiniani sententia distincti. Adiectis breuibus Francisci HOTOMANI Parisiensis J. C. clarissimi summariis. Pars Prima. Parisiis Apud Gulielmum MERLIN in ponte Numulariorum: et Gulielmum DESBOIS sub sole aureo, ac Sebastianum NIVELLIUM sub Ciconiis, via Jacobaea. Anno Do. M.D.LXII. 8-adrét. Czimlap MERLIN, DESBOIS és NIVELLE közös bélyegével.

DESBOIS VILMOS nagy nyomdajegye. 1564-ből. [L. u. a. 140. l.]

Utánozatok.

La grande Danse Macabre des Hommes et des Femmes. Précédée du dict des trois mors et des trois vifz du débat du corps et de l'ame, et de la complaincte de l'ame dampnée. Év nélkül [? 1863.] Paris. Baillieu. A végén : Lille, imprimerie de Horemans. A szöveg az 1486-ki kiadás után, LECOCQ. J. troyesi nyomdász által 1539-ben használt fametszetekkel illusztráltatott.

Druckschriften des fünfzehnten bis achtzenten Jahrhunderts in getreuen Nachbildungen herausgegeben von der Direction der Reichsdruckerei unter Mitwirkung von Dr. F. LIPPMANN und Dr. R. DOHME, Berlin, 1884.

VERARD A., la mer des hystoires, Párisban 1488-ban xylographikus irással nyomott czímlapjának ívrétű hasonmása.

A History of the art of printing from its invention to its wide-spread development in the middle of the sixteenth century. By H. NOEL HUMPHREYS S. J. London, 1868. kiadásából:

a) 47. tábla. Ábra a „quatre filz aymon”. Lyonban 1480. megjelent regényből.

b) 48. tábla. Sz.-Ágoston „de Civitate Dei” Abbeville 1486. DUPRÉ és GERARD által közzétett francia fordításból egy illusztráció. [L. 97. l.]

c) 51. tábla. PIGOUCHET F. 1488-ban kiadott „Heures” czímlapja.

d) 50. tábla. MORIN Rouenben 1492-ben nyomtatott Salisbury M. misekönyvének „Dominica prima adventus domini” díszítménye. [L. 99. k. l.]

e) 57. tábla. TORY 1521-iki „Heures”-éből a „Sexta”-t kíséő kép, a három sz. király, lapszéli ékítménynyel. [L. 49. 117. l.]

Recueil des oeuvres choisies de Jean Cousin . . . reproduites en fac-simile par Adam et St. Pilinski, Aug. Racinet, Lemaire, Durand et Dujardin et publiées avec une introduction par Ambroise Firmin Didot. Paris. 1873. kibocsátványából:

a) 2. tábla. Livre de Perspective. Paris, 1560. Le ROYER-nél nyomtatott czímlapja.

b) 4. tábla. Le ROYER nagy nyomdabélyege.

c) 23. és 24. tábla. KERVER-féle [1546.] francia kiadásának: discours du songe de Poliphile czímlapja és egy illusztráció mutatóvány.

d) 37. tábla. Hasonmások JANOT, MARNEF, GROULLEAU, Du PUYs nyomdászok illusztrált műveiből.

e) 38. tábla. Du PUYs, NIVELLE, De la PORTE, nyomdabélyegei.

f) 39. tábla. Du CHEMIN által használt bélyegek és disztémények.

g) 40. t. ANGELIER, BRETON, PÉRIER, RICHER nyomdabélyegei.

Le Livre de Fortune Recueil des deux cents dessins inédits de Jean COUSIN, publié d'après le manuscrit original de la Bibliothèque de l'Institut par Ludovic LALANNE. Libraire de l'art. Paris et London. 1883. J. ROUAM, imprimeur-éditeur. 4-r.

Monuments inédits ou peu connus, faisant partie du cabinet de Guillaume LIBRI, et qui se rapportent à l'histoire de l'ornementation chez différents peuples. sec. ed. Londres, 1864. kibocsátványból:

a) MAJOLI T. nevével s elvmondatával, olasz disztésű könyvtáblája, Victorius 'variae lectiones' Firenze 1553. Torrentino-féle kiadás. Színes nyomat. Ívrét.

b) POITIERSI DIANA és II. Henrik k. czimerével ékített színes bőrkötésnek, 1552-ből, hasonmása.

Recherches sur Jean GROLIER sur sa vie et sa bibliothèque par Le Roux de Lincy. Paris, 1866. művéből:

a) 4. tábla. Polychrom hasonmása Pandulfi Collenuci Apologi IIII. Romae 1526. 4-edrét kötésének, Grolier elvmondatával és nevével.

b) 6. tábla. Ugyanaz: Arnobii Disputationum adversus gentes. Romae 1542. ívrétű kiadásából.

Catalogue des Livres composant la bibliothèque de feu M. le B. James de ROTHSCHILD. Tome premier. Paris. 1884. Damascène Morgand. 8-adrét.

A * jelzetteken kívül valamennyi darab az értekező gyűjteményéből való.

Diszített kéziratok és könyvek jellemzése mutatványok nélkül többé-kevesbbé mindig tökéletlen munka lévén, az elősorolt bizonyítékokat 1885. ápril 13-án tartott székfoglalónk alkalmával a nagytekintetű gyülekezetnek betekintésre bocsátottuk, s egyes kitünőbb darabjait az előadás során bemutatni is szerencsénk vala. Bizonyval nem leendett volna nehéz készletünkből kínálkozó műkönyvekkel és lapokkal e jegyzéket kibővíteni, csak hogy így értekezésünk egy bibliografikus, hosszadalmas szakasszal szaporodván, kivetkőzött volna formájából, a mi sem feladatunknak, sem e kiadvány céljának nem felelendő meg! Egyébiránt az egyes fejezetek elé bocsátott könyvészetben, adataink forrásairól beszámoltunk, ez egyszersmind tájékoztatásul szolgálhat arra nézve, hogy hol lehet bővebb felvilágosítást nyerni.

SAJTÓHIBÁK.

36. lapon Zell Ulrik — h. o. Zell Ulrik.
53. » allagi h. o. Ballagi.
94. » Bernhard h. o. Bernard.
99. » Byeux h. o. Bayeux.
101. » Paciolo, Luca h. o. Paciolo Luca.
103. » Angenticum h. o. Agenticum.
123. » Salomon h. o. Bernard Salomon.
141. » Bozzosel h. o. Bossozel.
151. » Gouyon h. o. Goujon.
160. » kivüll h. o. kivül.
-

HELY- ÉS NÉVMUTATÓ.

ABBEVILLE 32. 97. 177.
Adam 178.

Adry 59.

Aebi 24.

Aelianus 76.

Aemylius 171.

Aesopos 75. 76. 93.

Agricola 115,

Aimé-Martin 153.

Aix 90.

Albenas 95.

Alberti 101. 116.

Albi 97. 98.

Alciatus 75. 76. 93. 95. 96.

113. 114. 171. 172. 174.

Aldus-ok 71. 77. 79. 133. 160.

Alès 24. 53. 166. 168. 170.

Almeloveen 53.

Amazeur 69. 112.

America 98.

Americo Vespucci 98.

Amiens 49. 69. 99.

Amyot 160.

André 93.

Andrea del Sarto 21.

Androuet 122.

Aneau 93.

Angelier 112. 131. 148. 178.

Agendicum, l. Sens 103.

Anger 69. 142.

Angers 32. 49. 99.

Angoulême 32. 90.

Anjou 49.

Anna [bretagne-i] 20. 52.

Apt 90.

Apulejus 93.

Ariosto 95.

Aristophanes 175.

Aristoteles 70. 175.

Arnet 153.

Arnobius 178.

Arnold 8.

Arnoullet 86. 90.

Arras 99. 100.

Artus király 99.

Asch 72.

Ashburnham 23.

Assier 62.

Audiat 53.

Augustus 33.

Autun 67. 69. 90.

Áuvray 104.

Avaricum, l. Bourges 114. 133.
142.

Aymon de la Porte 86.

BABOU 114. 143.

Bade [l. Jodocus Badius] 38
39. 58. 72. 74. 77. 79. 135.
145. 175.

Baer 52.

Bacumler 102.

Baillet 53.

Baland 91. 131.

Baldin 124.

Ballagi A. 53.

Baligault 141.

Bancel 8.

Barrois 8.

Barthelemy Buyer 32.

Bartholomaeus a Chasseneo 175.

Bartsch 6. 104.

Barzizi Gasparin 32.

Basan 104.

- Basel 36. 72. 75. 111.
 Bastard 8.
 Batines 53.
 Battandes 8.
 Baudry 41.
 Baumgarten 53.
 Bayeux 17. 99.
 Bayfius 72.
 Bayle 53.
 Beauchamps 53. 58.
 Beaupré 53.
 Beauvais 99.
 Beckford 52.
 Bellay 160.
 Bellier 104.
 Bellini 79.
 Belon 100.
 Bembo 133.
 Benzon 52.
 Bergellanus 129.
 Berger 104.
 Berjeau 24. 28. 125.
 Bernard A. 7. 24. 40. 54. 104. 125.
 Bernard Salamon 89. 93. 94. 95. 99. 114. 122. 123. 151.
 Bernardino di Michel Angelo. [l. Cingnoni.] 35.
 Berosus 114.
 Berry 114.
 Berry herczeg 20. 52.
 Bertaud 72.
 Berton 100.
 Besançon 66. 67. 100.
 Bessarion 31.
 Besson 141.
 Beverel 106.
 Bevilacqua 83.
 Bias 135.
 Bienayse 69.
 Bignmore 54.
 Birch 8.
 Birt 8.
 Biturigum, l. Bourges 114. 133. 142.
 Blanchard 91.
 Blanchet 131.
 Blois 20.
 Boccaccio 38. 71. 95.
 Boccard [Boucard] 129. 130. 141.
 Bochius 76.
 Boicholde 167.
 Boileau 9.
 Boissard 76.
 Bologna 114.
 Bonnaffé 153.
 Bonelli 157.
 Bonhomme 91. 93. 108. 113. 141. 172.
 Bonhomme Yolande 67.
 Boninus de Boninis 91.
 Bonnemère 77. 108.
 Borderie A. 54. 60.
 Borluit 176.
 Boscard 141.
 Bosch 75.
 Bossozel 77. 141.
 Bossuet 93.
 Boucard [Boccard] 129. 130. 141.
 Bouchet 98.
 Boulle 85.
 BouImier 54.
 Bourbon Károly b. 90. 168.
 Bourbon Miklós 111. 123. 124.
 Bourdichon 20.
 Bourgeois 99.
 Bourges [Avaricum] 114. 133. 142.
 Bourgogne 36. 114.
 Boutiere 93. 173.
 Bouzey 124.
 Bouvenne 125.
 Boze 60.
 Boyer 8.
 Braga 90.
 Breban C. 54.
 Breghot 54.
 Breitkopf 24. 153.
 Brest 30.
 Bretagne 27. 98. 129.
 Breton 79. 151. 178.
 Breydenbach 37.

Brie 52.
 Brillard 133.
 Brulliot 6. 104.
 Brouscon 30.
 Brossette 54.
 Bruges 36. 71.
 Brunelleschi 21.
 Brunet G. 24. 41. 54. 56. 153.
 Brunet K. 6. 40. 52. 54. 104.
 125. 138. 166. 167. 170.
 Brüssel 69. 72.
 Bryan 105.
 Buda 32.
 Budé E. 54.
 Budée Guillaume 53. 54.
 Bulaeus 24.
 Buon 135.
 Bure 24. 54.
 Bursfeld 69.
 Butsch 7. 105.
 Bury 8.
 Buyer 32. 37.

CAEN 32.
 Caesar 47. 71. 116.
 Cahier 9.
 Caille 55.
 Caillard 99.
 Calomies 142.
 Camerarius 76.
 Canevari 157.
 Capefigue 9.
 Caron 38. 102.
 Carton 24.
 Castellanus Albertus 83.
 Cavellat 111. 173. 174.
 Centenari 55.
 Cesaris 128.
 Chablis 32.
 Chalon sur Saone 66. 67.
 Chambrai 67. 69.
 Champollion-Figeac 40.
 Chandelier 131.
 Channey 133.
 Charron 69.

Chartier 38.
 Chartres 49. 66. 67. 113.
 Chassant 9.
 Chatto 6. 27.
 Chaudière A. 129.
 Chaudière V. 69. 148.
 Chazal-Benoît 112.
 Chemin 121.
 Chesneau 108.
 Chevalier 9. 10.
 Chevalier Etienne 21.
 Chevallon C. 145. 147. 150.
 Chevallon Et. 131.
 Chevignard 158.
 Chevallier 24.
 Chezal 69.
 Chézal-Benoît 99.
 Choulant 55.
 Cicero 37. 171.
 Cicogna 157.
 Cicognara 40.
 Cingnoni Bernardino [l. Bernar-
 dino di Michel Angelo.] 35.
 Claudin 25.
 Cléblat 100. 102.
 Clément-Janin 55.
 Clermont 49.
 Clévesi Mária 160.
 Clichtovaeus 175.
 Cognée 160.
 Clouet 21. 22.
 Clugny 67.
 Cocheris 8. 58.
 Colard Mansion 24. 36. 62.
 Colines 52. 72. 111. 115. 119.
 120. 124. 131. 149. 151.
 169. 170. 176.
 Collenuci 178.
 Colmar 31.
 Colomies 102.
 Colonia 55.
 Colonna 79.
 Comte 9.
 Cornelius Nepos 37.
 Corrozet 77. 122. 131.
 Corvin Mátyás k. 156.

Coulombel 133.
 Courtoys 141.
 Cousin 77. 79. 99. 102. 103.
 114. 118. 121. 122. 123.
 132. 140. 145. 148. 152.
 174. 177. 178.
 Cousteau 93.
 Coutances 99.
 Couteau 31. 131.
 Couquet 30.
 Crapelet 9. 55.
 Crescimbeni 158.
 Crespin 86. 91.
 Crevier 25.
 Croissant 75.
 Cuiatius 114.
 Cundal 153.
 Cypriani 9.
 Cyrillus Alexandrinus 68.

DANKÓ 125.
 Dante 16.
 Darcel 9.
 Daubet 99.
 D'Auriac 106.
 Daulnois 100.
 David 25.
 Dejanira 47.
 Delaborde 25. 40.
 Delalain 125.
 Delandine 55.
 Delaunay 9. 10.
 Delisle 6. 9.
 De Martonne 25.
 Demengeot 125.
 Denis F. 9. 25.
 Denis M. 60. 125.
 Denon 10.
 Denys 76.
 Deodatum [l. St. Dié] 98. 113.
 Depping 9.
 Desbarreaux-Bernard 25. 55.
 Desboys [Desbois] 138. 140. 145.
 150. 176.
 Deschamps E. 9. 156.

Deschamps P. 56.
 Deschamps S. 56.
 Desprels 100.
 Desrochers 73.
 Diana poitiersi 160. 178.
 Dibdin 6. 25. 125.
 Didot A. F. 6. 10. 11. 25. 29.
 52. 105. 118. 122. 166.
 170.
 Didot F. 56.
 Diguët Ch. 56.
 Dijon 32.
 Diodorus Siculus 116.
 Dohme 105. 177.
 Dolet E. 56. 111. 131. 142.
 Douai 141.
 Douce 40. 56.
 Drival 10.
 Dubarle 25.
 Du Bois [l. Sylvius] 171.
 Du Chemin 121. 148. 178.
 Duchesne 25. 26.
 Du Cotentin [l. Gourmont] 108.
 112. 114. 116. 145. 175.
 Dufay 10.
 Dufour 40. 105.
 Dujardin 178.
 Dumont 131.
 Duplessis 6. 13. 42. 54. 56.
 105.
 Dupont de Drusac 102.
 Dupont P. 56.
 Duprat 56.
 Dupré Galliot 79. 131.
 Dupré J. 38. 49. 52. 66. 71.
 97. 108. 109. 138. 177.
 Durand 141.
 Dürer 51. 76. 101. 113. 117.
 Du Puys 131. 132. 148. 178.
 Durand 178.
 D'Ursé 160.
 Duthilloeul 56.
 Dutuit E. 26.
 Duval 10.
 Duvet 113.
 Dye 66.

E^{GGER} 10.
 Egnatius [velencezi] 118.
 Elzevir 69.
 Ennen 26.
 Eméric-David 10.
 Emich 165. 168.
 Erasmus 49. 77. 85. 119. 133.
 Estermann 26.
 Etienne-k [l. Stephanusok] 29.
 133. 135. 145.
 Etienne Ferencz 135.
 Etienne H. 66. 69. 70. 72. 175.
 Etienne K. 72. 118.
 Etienne R. [l. Stephanus Róbert]
 72. 73. 77. 79. 91. 118. 133.
 134. 135. 136. 158. 170. 171.
 Euclides 170.
 Euripides 75.
 Eusebius 171.
 Eustace G. 52. 158.
 Eustace V. 69. 129.
 Eve M. 131.
 Eve N. 158.
 Evreux 99.

F^{ABER} 175.
 Falkenstein 57.
 Fanti 117.
 Farcy 10.
 Faucheux 158.
 Faulmann 6. 57.
 Félibien A. 105.
 Félibien M. 40.
 I. Ferencz k. 21. 22. 43. 117.
 118. 128. 157. 158.
 II. Ferencz k. 95. 157.
 Fergan 153.
 Ferlato 112.
 Fougère 57.
 Fichet 31.
 Fick 89. 126.
 Fierabras 35.
 Fillon 57.
 Fine Oronce [l. Orontius Fincus]
 124. 151. 170. 176.
 Fiorillo 41.

Flavius [Josephus] 95.
 Fleury 10.
 Flórencz 93. 116.
 Fontainebleau 148.
 Fontevrault 67.
 Fortoul 41.
 Fouet 151.
 Fougéré 160.
 Fouilloux 98.
 Fournier E. 126.
 Fournier P. S. 26. 57.
 Fouquet 10. 21.
 Fradin F. 112.
 Fradin P. 91.
 Franchieres 98.
 Franklin A. 26.
 Frellon czég 64. 135. 172.
 Frellon János 86. 87. 111. 171.
 Frellon Ferencz 86. 87. 111.
 171. 172. 176.
 Frère 57.
 Friburger Mihály 31.
 Froben 75.
 Froen 91.
 Froissart 15.
 Frommann 57.
 Frontinus 76.
 Fuligno 98.
 Fulvius 91.
 Fülöp [jó] 36.

G^{ABIANO} 138.
 Gaguin 71.
 Gaignant 24.
 Galenus 169. 176.
 Garnier 142.
 Garnier J. 10.
 Gauffecourt 153.
 Gaullieur 57.
 Gauthier 98. 151.
 Gautier 151.
 Gazeau 89. 94. 112. 172.
 Gaye 10.
 Gellius 168.
 Genf 89. 90.

Georgius Reperdius [l. Reperdius G.] 123. 124.
 Gérard 97. 177.
 Geréb 32.
 Gergely Toursi 102.
 Gering 24. 31. 33. 34. 69. 128. 167.
 Geroult 93.
 Gerson 41. 175.
 Gesselin 135.
 Gilbert 10.
 Gilles 121.
 Giovio 95.
 Giraudet 26.
 Giry 10.
 Giunta ezég 89.
 Giunta Jakab 95. 172.
 Glockendon 101.
 Godefroy 10.
 Godofredus Torinus [l. Tory.] 116.
 Goeze 57.
 Gorbin 138.
 Gort 101.
 Goujet 26.
 Goujon 78. 124. 151. 173.
 Gournont G. l. du Cotentin 108. 112. 114. 116. 145. 175.
 Gowerd 105.
 Graf Urs 111.
 Graesse 57.
 Grandmaison 10.
 Green 57. 58.
 Gregorius 175.
 Greif 91.
 Greswell 58.
 Grimm 41.
 Grolier 157. 158. 159. 160. 178.
 Groulleau 56. 76. 77. 111. 122. 178.
 Grüninger 39. 91.
 Gryphe A. 95. 108. 131.
 Gryphe Ferencz 79. 86.
 Gryphe lyoni ezég 111.
 Gryphe Sebestyén 86. 91. 112. 158. 171.
 Gueffier 174.

Guerinus 172.
 Guérin 99.
 Guertin 55.
 Gueynard 168.
 Guichard 26.
 Guigard 153.
 Guigne 126.
 Guillard Charlotte 145. 150.
 Guillaume Regis [l. Le Roi.] 32. 102.
 Guillemette 160.
 Guillelmus Parisiensis 169.
 Guizot [l. Witt] 15.
 Gutenberg 25. 44. 90.
 Guyot 47.
 Győr-Sz.-Márton 102.

Hagen J. [l. Johannes de Indagine] 93.
 Hain 26.
 Hamilton 99.
 Hammann 10.
 Hannett 153.
 Hannover 69.
 Hardouynok 49. 51. 64.
 Hardouyn Egyed 51. 167.
 Hardouyn Germán 51. 167. 170.
 Harrwitz 153.
 Harsy 90. 141. 176.
 Hartwig 26.
 Harzen 105.
 Hase 58.
 Heinecken 26.
 Heller 6. 26.
 Henricy 58.
 Henrik II. k. 101. 128. 157. 160. 172. 173. 178.
 Henrik IV. k. 151.
 Hereford 100.
 Hesiod 37.
 Hess 32.
 Heynlin von Stein [l. Jean de la Pierre, Joannes de Lapide, Lapidanus.] 31.
 Higman 66. 67.
 Hirsvogel 101.

Hirt 126.
 Hoefler 105.
 Holbein Hans 40. 41. 42. 48. 56.
 63. 76. 77. 85. 86. 111. 123.
 Holland 75.
 Holtrop 27.
 Homer 37.
 Hongre Pierre 37.
 Honnecourt 9. 18.
 Honorati B. 89. 123.
 Honorat S. 138.
 Hopyl Farkas 66, 67. 68.
 Horatius 75. 120.
 Horemans 177.
 Horne 27.
 Hotomanus 176.
 Houdoy 58.
 Hoyau 108.
 Hoyois 58.
 Huen 37.
 Hugo a Porta [fr. Hugues de la
 Porte] 86. 91. 92. 131. 145.
 Huguelin 69.
 Hugues de la Porte [l. Hugo a
 Porta] 86. 91. 92. 131. 145.
 Huguetan 168.
 Huillier 131.
 Humphreys 10. 11. 177.
 Husz 36. 37. 102.
 Huttler 11.
 Huvin 99. 142.
 Huym 66.
 Hylacomilus 98.
 Hyllaire 168.
 Hymans 11.

ISIDORUS 166.
 Ilg 58.

JACOB P. L. 27. 154.
 Jacobi P. 98. 101.
 Jakson 6. 27.
 Janot 76. 77. 108. 112.
 Janot D. 118. 122. 178.
 Jansen 27.
 Janson 42.

Jarry 58.
 Jaquemart de Heselin 52.
 Jacques 79.
 Jean de Liège 102.
 Jean de la Pierre [l. Joannes de
 Lapide, Lapidanus, Heynlin]
 31.
 Jean de Paris [l. Perreal] 102.
 116.
 Jehannot 52. 102.
 Jenner 8.
 Jenson 44.
 Joannes de Lapide [l. Jean de la
 Pierre, Lapidanus, Heynlin] 31.
 Jodocus Badius [l. Bade J.] 38.
 39. 58. 72. 74. 77. 79. 135.
 145. 175.
 Johanna [navarrai] 23.
 Johannes de Indagine [n. Hagen
 J.] 93.
 Johannes de prato 66.
 Joinville 11.
 Jollat 72. 124.
 Jones 11.
 Jourdain 27.
 Jove 131.
 Jovius 72. 76.
 Jubinal 11.
 Julien 153.
 Julius Caesar 47. 71. 116.
 Junius 76.
 Justinianus 176.
 Juvenalis 135.
 Juvenalis Guido 38.

KAROLINGOK 33.
 Károly V. k. 156. 160.
 Károly VI. k. 20. 156.
 Károly VII. k. 20. 44.
 Károly VIII. k. 20. 50. 71.
 Károly IX. k. 157.
 Károly [merész] 52.
 Károly orléáni 160.
 Kastner 41.
 Katalin [Medici] 101. 160.
 Kerbriant 66. 69.

Kerver czég 49. 79. 83. 111.
 Kerver Jakab 69. 77. 122. 178.
 Kerver Thielman 49. 51. 66. 67.
 69. 71. 77. 79. 112. 166.
 167. 169.
 Kerver Yolande [l. Bonhomme] 67.
 Kirchhoff 11.
 Klemm 58.
 Knoll 8.
 Koberger A. ifj. 83. 169.
 Koberger [Koburger] Antal öreg
 83. 85.
 Köln 30. 36. 69.
 Krantz 31.

LAUWRIN 157.
 Labart 41.
 Laborde H. 7. 25. 40. 41.
 Laborde L. 6. 11. 27.
 La Borie 102.
 Lacroix 7. 27. 62.
 Lacroix P. 11. 54. 58. 154.
 Lactantius 77.
 Laire F. 58.
 Laire P. 27.
 Lajos XI. k. 20. 52.
 Lajos XII. k. 20. 50. 97. 160.
 Lajos XIV. k. 160.
 Lalanne L. 27. 178.
 Lambinet 58.
 Lamprecht 11.
 Landau 62.
 Langlois 12. 41.
 Langres 67. 69.
 Languedoc 97. 116.
 Laon 19.
 Lapidanus [l. Jean de la Pierre,
 Joannes de Lapide, Heynlin]
 31.
 Larcher 98.
 Larchey 12.
 Larchier 100.
 La Rivière 124.
 La Rochelle 62.
 Lascaris 39.
 Lasteyrie 12.

Laune 124.
 Laurent de Premier Faict 38. 71.
 Laurentius Laurentianus 169.
 Le Bé 72.
 Leber 126.
 Lebeuf 58.
 Le Brodeux 141.
 Le Brun 54.
 Lecoq. [Lecocq] 100. 102. 131.
 177.
 Lecoy de la Marche 7. 12.
 Le Fevre Raoul 36.
 Le Huen 37.
 Leicester-Warren J. 154.
 Lelemand 36.
 Le Long 59.
 Lemaire 178.
 Lempertz 126.
 Le Noir 79. 141. 145.
 Lenoncourt 173.
 Lepage 58.
 Le Petit Bernard l. Bernard Sa-
 lamon.
 Le Petit J. 12. 154.
 Le Preux J. 28.
 Le Preux P. 135. 137.
 Le Roi [l. Guillaume Regis] 32.
 102.
 Lerouge 69. 102. 108.
 Le Roux de Lincy 12. 54. 59.
 63. 99. 154. 158. 178.
 Le Royer 59. 79. 112. 138. 178.
 Les Angeliers 131.
 Lescarer 98.
 Leseuyer 91.
 Lesser 59.
 Lessing 41.
 Leu 151.
 Levet 38.
 Libri 12. 110. 154. 178.
 Lille 177.
 Limoges 100.
 Lionardo da Vinci 21. 101.
 Lippman 27. 177.
 Lipsius 91.
 Lobet 106.

Lobineau Guy-Alexis 40.
 Loedel 41.
 London 177.
 Lomazzo 101.
 Longpérier-Grimoard 154.
 Lorek 59.
 Lorme 124. 174.
 Lorraine 113.
 Lortie 170.
 Lotharingia 98. 114. 129.
 Lottin 6. 59. 126.
 Lucantonio [Giunta] 83.
 Lucanus 175.
 Lucian 118.
 Ludolfus Chartusiensis 166.
 Luther 86.
 Lüttich 67. 69.
 Lützelburger Hans 41. 86.
 Lyon 32. 36. 37. 38. 39. 48.
 64. 81. 83. 85. 86. 89. 90.
 91. 95. 96. 97. 98. 103. 111.
 112. 113. 123. 124. 133.
 142. 158. 166. 168. 176. 177.

M^{AC-CARTHY REAGH} 59.
 Maccius 76.
 Macé 142.
 Macé J. 141. 148.
 Macho Julian 36.
 Maçon 90.
 Maheu 66. 69.
 Mainz 37. 44.
 Maillard Olivier 81. 166.
 Maittaire 59. 60. 116.
 Majoli 157. 178.
 Maliermi 83. 85.
 Mallard 52. 111.
 Mallart J. 124.
 Malpé 106.
 Mans 49. 99.
 Mansion [l. Colard] 24. 36. 62.
 Mantegna 79.
 Mantz 41.
 Manzoni G. 106.
 Marchand G. 31. 135. 166.
 Marchant J. 64. 99. 108. 124.

Marchant G., 135. 166.
 Marchant P. iró 28,
 Marchant P. nyomdász 69.
 Marcial 41.
 Mareschal J. 85.
 Maréchal P. 91. 138.
 Marion 85. 169.
 Marnef-ek 71. 76. 77. 111. 141.
 145. 151. 152.
 Marnef E. 98. 151.
 Marnef János 52. 71.
 Marnef Jánosné 77. 78.
 Marnef Jenő 71.
 Marnef Jeromos 71. 78. 173. 174.
 Marolles 126.
 Marot 93. 117.
 Marseille 90.
 Martin J. 79.
 Martin L. 91.
 Masch 59.
 Massé René 116.
 Massmann 41. 106.
 Mathilde királyné 17.
 Mathonnière 108.
 Maurand 35.
 Mazarine 12.
 Mazoicchi 91.
 Meaux 66. 113.
 Meckenen Izrael 44.
 Meermann 26.
 Ménage 53.
 Ménard 31.
 Menestrier 126.
 Mercator [l. Marchant G.] 166.
 Mercier 28.
 Merlin 69. 108. 112. 138. 140.
 148. 176.
 Merryweather 154.
 Mettayer 69.
 Meschinot 98.
 Metz 49. 52. 168.
 Meurth 98.
 Micard 93. 173.
 Micheisen 126.
 Michel Fr. 11.
 Michel M. 154.

Michel X. F. 154.
 Michiels A. 12.
 Milano 66. 72.
 Millaeus 75.
 Millanges 131.
 Millis 85.
 Minos 174.
 Minois C. 126.
 Miot-Frochot 41.
 Modestus 76.
 Moléon 54.
 Molinier 12.
 Monfalcon 60.
 Moni 89.
 Monnoye 53.

MONOGRAMMISTÁK.

M. 112.
N. 112.
 E. S. 51.
 F. 112.
 G. B. 30.
 G. M. 112.
 G. R. 124.
 H. L. 110.
 H. M. 36.
 I. D. 31.
 I. D. 112.
 I. F. 112.
 I. L. B. 112.
 J. M. 112.
 L. R. 112.
 P. C. 112.
 P. R. 112.
 P. V. 113.
P. T. 112.
 W. 114.
T. 113.
T. 124.
 Montagna Bartolomeo 79.
 Montagna Benedetto 79.
 Montaiglon 42. 60.
 Montuus. 94.
 Mortrenil 60.
 Morel 79. 135. 151.
 Morgand 179.

Morin 99. 100. 101. 177.
 Moulin 93.
 Moulmier Jean 112.
 Mouravit 12.
 Moylin János 85. 91.
 Müller 13. 106.
 Müntz 7. 13.

NAGLER 6. 106.
 Nagy-Károly 17.
 Nagyszombat 75.
 Nantes 32. 49. 98. 100.
 Néobar 112. 118.
 Neumeister 25. 90. 97. 98.
 Neveu 60.
 Niceron 60.
 Nider 33.
 Niepee 13.
 Nivelle 138. 140. 148. 176.
 Nodier 54.
 Nooyon 99.
 Normandia 99.
 Normannok 17.
 Nyerup 60.
 Nyverd 138.

OBSOPAEUS 75.
 Oderisi [da Gubbio] 16.
 Olivier 99. 101.
 Orange 116.
 Orlandi 60.
 Orleans 49. 113.
 Orontius Fineus [l. Fine] 124.
 151. 170. 176.
 Ottley 28.
 Ovidius 76. 93. 95. 176.

PACCIOLO 101. 117.
 Pacile 28.
 Padua 113.
 Paganus [l. Payen Tibold] 85.
 89. 91. 172.
 Palustre 13.
 Panzer 60.
 Papillon 5. 28.
 Paradine 93.

- Paris 16. 25. 31. 32. 36. 37.
 38. 39. 47. 48. 49. 51. 64.
 66. 67. 72. 76. 79. 91. 93.
 97. 99. 101. 103. 111. 112.
 113. 114. 116. 129. 133.
 141. 142. 158. 166. 167.
 Paris J. 54.
 Passavant 6. 13. 106.
 Passow 60.
 Pasteiner 13.
 Pattison 13.
 Pau 98.
 Payen Tibold [l. Paganus.] 85.
 89. 91. 172.
 Peignot 28. 42. 60. 61. 154.
 Pèlerin Jean [l. Viator.] 60. 101.
 Pelissier 61.
 Pellechet 61.
 Perez de Valentia 168.
 Péricaud 13. 42. 54. 61.
 Perier 76. 178.
 Perissin 112.
 Perneti 61.
 Perotti 120.
 Perreal 8. 10. 39. 116. 117.
 Perreaud-Maynand 154.
 Perrier 93.
 Péter [blarrorivoi] 98.
 Petit. 34. 69. 138. 139.
 Petrarca 76. 93. 112. 116. 167.
 173.
 Phaedrus 75.
 Philander [Philandrier] 173. 172.
 Philesius Vogesigena [l. Ring-
 man Mátyás] 98.
 Philippe 61. 69. 166. 167.
 Philomneste junior [Brunet G.] 41.
 Picardia 97.
 Pice 100.
 Pichon 61.
 Pigouchet 49. 51. 64. 71. 108.
 177.
 Piles 106.
 Pilinski 178.
 Pincet 106.
 Pinchart 13.
 Pinçon 25.
 Piot 28.
 Pierre de Saint-Lucie 91.
 Piper 98.
 Pius II. 114.
 Pius V. 100.
 Plantin Kristóf 75.
 Plinius 37.
 Poitiers 32. 49. 67. 98. 113.
 Poldo 95.
 Poliflo 77. 122.
 Pomponius [T.] Atticus 37.
 Pomponius Mela 114.
 Ponthieu 97.
 Porte özvegy 111.
 Porthmann 28.
 Portinari 91.
 Portugallia 90.
 Posthius 76.
 Pottier 41.
 Poulet-Malassis 154.
 Pouy 61.
 Poyet 52.
 Prest 99.
 Prévost M. 69. 141.
 Prévost N. 108.
 Priscillánok 45.
 Provins 32.
 Prüfer 42.
 Ptolemeus 91.
 QUANDT 106.
 Quaritch 52. 61. 155.
 Quintilián 114.
 RABIRIUS 171.
 Racinet 178.
 Raefe 112.
 Raguza 91.
 Ramus 160.
 Raoul de Preslé 38.
 Raphael Volateranus 70. 175.
 Rathery 13.
 Raullant 95.
 Raumer 29.
 Rebitté 61.

- Regnault 51. 79. 80. 112. 131.
 169.
 Reiffenberg 155.
 Reims 49.
 Reisner 76.
 Remacle 52.
 Rembolt Berthold 69. 145. 166.
 167. 175.
 Rembolt G. 34. 52. 129.
 René [anjou] 36. 102.
 Rennes 32. 69.
 Renomier 13.
 Renouard 61. 62.
 Renouvier 6. 13. 28. 42. 107.
 Reperdius G. [l. Georgius Reper-
 dius.] 123. 124.
 Reverdino Caesar 124.
 Reynard 28. 106.
 Rhodéz 90.
 Richard 99. 100.
 Richeboys 103.
 Richel 36.
 Richer 96. 141. 174. 178.
 Rigollot 13.
 Ringmann Mátyás [l. Philesius
 Vogesigena] 98.
 Ris 62. 155.
 Rivière 72.
 Robert-Dumesnil 6. 107.
 Rochelle 62.
 Rochembeau 62.
 Rochienne 112.
 Roediger 62.
 Roffet czég 79. 131.
 Roffet P. 158. 160.
 Roger 69.
 Roigny 145.
 Róma 114.
 Rothschild 179.
 Rothschoitz 126. 155.
 Rouam 178.
 Rouen 32. 49. 52. 66. 99. 100.
 101. 103. 142. 177.
 Roussel 155.
 Rouveyre 28. 53. 58.
 Roville 86. 89. 91. 93. 95. 113.
 123. 135. 172. 173. 176.
 Royer 79. 108.
 Röth 37.
 Ruelle 112. 138.
 Ruscelli 76.
 Russardus 176.
 Ry 91.
 SABINUS 131.
 Sacconi [Zacchoni, Sachon, Sa-
 con] 83. 84. 85. 91. 168. 169.
 Sadoletto 91.
 Saint-Aubin 62.
 S. Denys 69. 112.
 Sainte-Lucie Pierre 91.
 Salisbury [Sarum] 49. 51. 66. 67.
 101. 177.
 Sallustius 44.
 Salvan 62.
 Sambucus [l. Zsámboki] 75. 76
 Sanders 13.
 Sardini 42.
 Saulmier 131.
 Sauvage 121.
 Savetier 77.
 Scaliger 91.
 Schabeller 37.
 Schaw 13. 14.
 Schenck 102.
 Schestag 107.
 Schnaase 14. 42.
 Schöne 107.
 Schwarz 14. 28.
 Sééz 99.
 Seghers 14.
 Seidlitz 42.
 Semper 14.
 Sens [Agendicum] 67. 103.
 Septgranges 90.
 Serna Santander 29.
 Sertenas Vincent 141. 151.
 Servet 91.
 Serviteur Loyal 12.
 Sforza 79.
 Sieber 37.

Silvestre J. B. 14.
 Silvestre L. C. 6. 127. 129. 138.
 Simor bibornok hp. 165. 167. 170.
 Sittart 141.
 Sitte 107.
 S. Nicolas du Port 98.
 Socard 62.
 Solar 62.
 Soleil 42.
 Somme 97.
 Sorar 29.
 Sonnius 138.
 Sotzmann 29. 107.
 Speier 31.
 Springinklee 83. 90.
 Squarcione 79.
 St. Dié [l. Deodatum] 98. 113.
 Steche R. 155.
 Stephanusok [l. Etiennek] 29.
 133. 135. 145.
 Stephanus F. 135.
 Stephanus H. 69. 70. 72. 175.
 Stephanus K. 72. 118.
 Stephanus Róbert 72. 73. 77.
 91. 118. 133. 134. 135.
 136. 158. 170. 171.
 Steinhuber 102.
 Stockhamer 172.
 Stofferinus 173.
 Stol 128.
 Strada 93. 95. 172.
 Strassburg 39.
 Strutt 107.
 Sulpicius Severus 102.
 Svetone 173.
 Svetonius 93.
 Sylburger 75.
 Sylvius [l. du Bois] 171.
 Symeon 93. 95.
 Sz. Ágoston 38. 97.
 Sz. Lajos k. 23.
 Sz. Márton 102.

TACUINO da Tridino 168.
 Taillandier 29.
 Talleur 99.

Tarbouniech 42.
 Tardif A. 133.
 Tardif Vilmos 31.
 Techener J. 155.
 Techener L. 52. 54. 155.
 Terentius 38. 39. 75. 85.
 Terentius [M.] Varro 37.
 Theognis 75.
 Thou 160.
 Timperley 62.
 Titus Vespasianus 133.
 Tisserand 59.
 Toledo 91.
 Topie 37.
 Torinus Bituricensis [l. Tory] 49.
 50. 52. 64. 72. 102. 113.
 114. 115. 116. 117. 118.
 119. 120. 123. 143. 144.
 145. 146. 148. 149. 157.
 160. 170. 177.
 Tory Ágnes 143.
 Tory [l. Torinus Bituricensis] 49.
 50. 52. 64. 72. 102. 113.
 114. 115. 116. 117. 118.
 119. 120. 123. 143. 144.
 145. 146. 148. 149. 157.
 160. 170. 177.
 Torquemada [l. Turrecremata J.]
 97.
 Torrentino 178.
 Tortorel 112.
 Toul 49. 100. 101. 102.
 Toulouse 32. 69. 90. 100. 102.
 112. 142.
 Tournay 49. 67. 165.
 Tournes [Tornaesius] 86. 88. 89.
 91. 93. 94. 95. 111. 123.
 142. 151. 158. 172. 173. 176.
 Tours 21. 32. 49. 69. 102.
 Toursi Gergely 102.
 Trechsel czég 38. 39. 64. 85. 90.
 Trechsel Gáspár 85. 86. 91.
 Trechsel Menyhárt 85. 86. 91.
 Treperel 108.
 Trident 100.
 Trithemius 34.

Trivulzio 157.
Troismailles 131.
Troyes 27. 32. 49. 100. 102.
113. 177.
Turissan 133.
Turrecremata J. [l. Torquemada]
97.

U^{NGER} 14.
Ungewitter 29.
Umbreit 107.
Urbanus Belluensis 171.
Utrecht 67.
Uzés 90.

V^{ALENCE} 90. 100.
Valentin 99. 124.
Valentinois hercegnó 160.
Valerius Probus 114.
Vallée 62.
Valois-k 160.
Van Eyck 21.
Van Praet 6. 62. 63.
Vascosan 33. 64. 79. 141. 158.
171.
Vatable 72.
Vegetius 76.
Velence 44. 81. 83. 90.
Vend'me 100.
Verard 28. 31. 35. 39. 40. 49.
51. 52. 64. 71. 108. 177.
Vergece 72.
Verdier 95.
Vergil 33. 93. 160.
Versellanus 175.
Viator [l. Pélerin Jean] 60. 101.
Victorius 178.
Vidouve P. 52. 135. 175.
Vienne 32. 102.
Villon 38.
Vincenti 91. 168.
Vinet 14. 107.
Vingle 81. 82. 91. 98. 166. 167.
Vinhoid 126.

Vitruvius 75. 93. 112. 172. 173.
Vivaldus 167.
Vivian 52.
V. L. 27.
Vogesek 98.
Vostre 42. 49. 50. 51. 67. 69.
71. 72. 108. 112.
Vögelin 63.

W^{AAGEN} 14.
Wachler 63.
Wailly 14.
Waldsee-Müller [l. Hylacomilus]
98.
Wallon 14.
Wattenbach 14.
Weale 63.
Wechel 75. 76. 135. 171.
Weigel 6. 31. 107.
Wendler 29.
Werdet 29.
Wessely 14. 42.
Westwood 14. 15.
Wichmann-Kadow 107.
Witt [l. Guizot] 15.
Woermann 15.
Woieriot P. 90. 95. 114. 124.
Woltmann 15. 42.
Wornum 42.
Wyman 54.

X^{ANCOINS} 67.
Xenophon 70. 175.

Y^{EMENIZ} 63.
Yonne 103.
York 100.

Z^{ACCHONI} Jakab [m. Sacconi, Sa-
chon, Sacon] 83. 84. 85. 91.
168. 169.
Zell 36.
Zeltner 63.
Zsámboki [l. Sambucus.] 75. 76.

A M. TUD. AKADÉMIA II. OSZTÁLYÁNAK

UJABB KIADVÁNYAI.

- Gr. Széchenyi István és az Akadémia megalapítása. Irta Szász Károly.
1880. 1 frt 50 kr.
- Magyarország bányászatának kritikai története. Irta Wenzel Gusztáv 1880. 3 frt.
- Vázlatok a M. T. Akadémia félszázados történetéből. 1831—1881. 1881. . . 50 kr.
- Emlékbeszédek és tanulmányok. Irta Trefort Ágoston. 1881. . . . 1 frt 80 kr.
- Kisebbségi dolgozatok az irodalom, közgazdaság és politika köréből. Irta Trefort Ágoston. 1882. 1 frt 80 kr.
- A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány. Irta Vámbéry Ármin 1882. I. kiad.
8 r. I—VIII. és 705. l. 5 frt.
— — II. kiadás, kis 8-r. I—XV. és 527. l. 3 frt.
- Budapest nemzetiségi állapota és magyarosodása az 1881-ki népszámlálás eredményei szerint. Irta Körösi József. 1882. (Egy graphikai ábrával) . . . 30 kr.
- Bethlen Gábor és a svéd diplomácia. Irta Szilágyi Sándor 1882. . . . 40 kr.
- Lucius Ulpius Marcellus. Irta Vécsey Tamás 1882. 1 frt.
- A Függetlenség jelentősége Magyarországon történetében. Irta Wenzel Gusztáv.
1883. 1 frt 20 kr.
- Az ókori súlyokról és mértékekről. Irta Finály Henrik. 1883. . . . 1 frt.
- Gr. Károlyi István emlékezete. Irta Ipolyi Arnold. 1883. 30 kr.
- Magyarország a kelet és a nyugat határán. Irta Kállay Béni. (Külön lenyomat az Évkönyvek XVII. k. I. d.) 1883. 40 kr.
- Illésházy István hiteltelenségi pöre. Irta dr. Károlyi Árpád. 1883. . . 1 frt 20 kr.
- Aemilius Papinianus pályája és művei. Irta Vécsey Tamás. 1884. . . . 90 kr.
- Alsó-Magyarország bányaművelésének története. Irta Péch Antal. I. k. 1884.
(Egy térképpel.) 3 frt 50 kr.
- Magyarországi jogtörténeti emlékek. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. (Corpus Statutorum Hung. municipalium.) Össze-
gyűjtötték és fölvilágosító jegyzetekkel ellátták dr. Kolozsvári Sándor és dr.
Óvári K. I. k. Az erdélyi törvényhatóságok jogszabályai. 1885. . . . 4 frt.
- Hazai és külföldi folyóiratok magyar tud. Repertoriuma. A M. T. Akadémia megbízásából összeállította Szinyei József. (I. osztály: Történelem és segédtudományai). II. k. Hírlapok 1731—1880. I. rész. 1885. 5 frt.
- A büntetésről és bevégezett büntetésekről. A tettesség és részesség tana. Irta dr.
Wlassics Gyula. I. k. 1885. 3 frt 50 kr.